

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

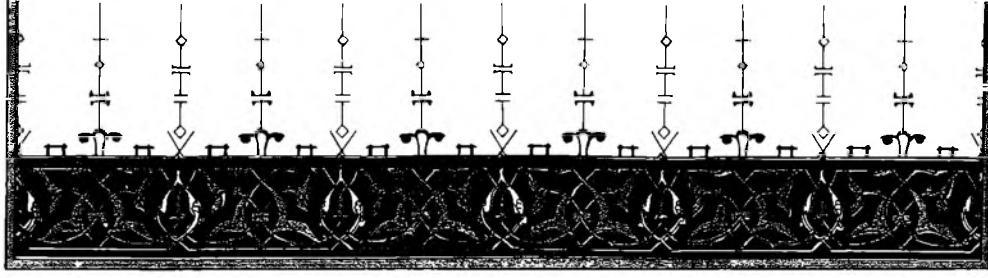
RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

İslâm Devletlerinde KADIN HÜKÜMDARLAR

Doç. Dr. BAHRIYE ÜÇÖK

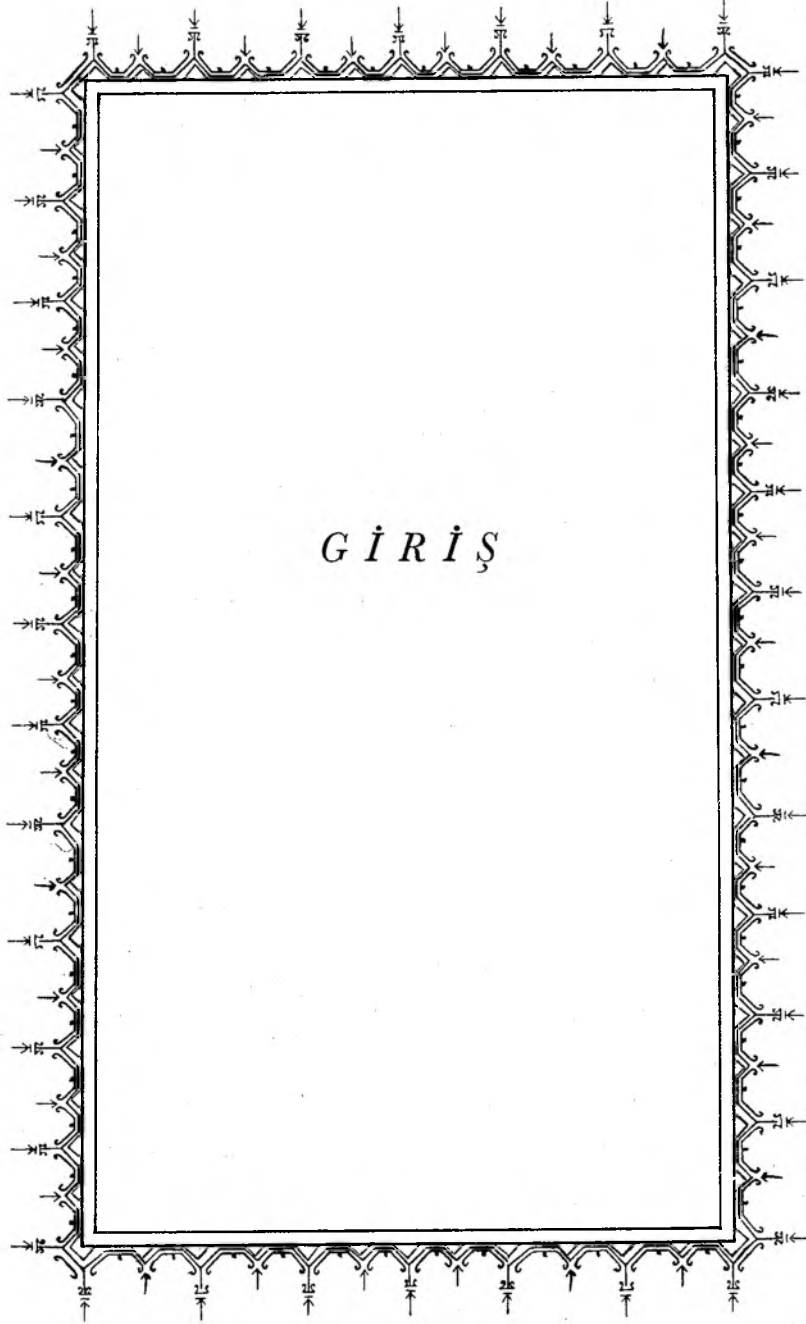
Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
İslâm Tarihi Kürsüsü

1 9 6 5

TÜRK TARİH KURUMU BASIMEVİ — ANKARA

*Bu kitap, mücadelelerden
yılmayan, cesur ve kabiliyetli
kadınların hayat hikâyelerinden
bahseder. Bu sebeple onu, tek
çocuğunu yetiştirmek uğrunda
karşılaştığı güçlükleri yenmesini
bilmiş, analık görevi yanı sıra,
babalık görevini de büyük bir
titizlikle yerine getirmiş olan
cesur ve fedekâr anam Nadire
Bektaşoğlu'nun aziz hatırasına
sunuyorum.*

G İ R İ Ş

Bugün Avrupa'da sayısı Liechtenstein ve Monaco ile birlikte 10'a düşmüş olan monarşilerden üçünde, İngiltere, Hollanda ve Lüksemburg'da, tahtta kadınlar oturmaktadır. İngiliz himayesinde bulunan *Tonga* adasında (Dostluk veya Friendship adaları) gene bir kadın, kraliçe *Salote*, hüküm sürmektedir. Şimdiki Hollanda hükümdarı *Juliana*'dan önce annesi *Wilhelmina* (1890-1948) memleketini idare etmiş; bunun küçüklüğünde de annesi *Emma* kendisine nâibe olmuştu. Kraliçe *Juliana*'nın erkek vârisi bulunmadığına göre yerine kızı geçecek ve böylece ana kraliçe *Emma* ile birlikte Hollanda'da arka arkaya dört kadın hüküm sürmüş olacaktır.

Avrupa krallıklarından Danimarka'da erkek vâris olmadığı zaman, kadın vârislerin tahta çıkması kabul edilmiş bulunduğundan, şimdiki kraldan sonra, Danimarka'da da bir kadın hükümdar tahta çıkacaktır.

Kadınların her yerde, hattâ yeni kurulan ve kurulmakta bulunan Afrika devletlerinde bile haklarını elde ettikleri çağımızda, dünyada halen dört kadın hükümdarın tahtta oturması belki yadırganmıyabilir; ancak tarihin ilk zamanlarından beri, erkeklerin bütün yasaklarına ve kadınların haklarını tanımak istememelerine rağmen, onlar hemen her yerde, perde arkasında önemli roller oynadıkları gibi, hükümdarlık tacını elde etmeği de başarmışlardır : Hayatı hâlâ bir esrar ve efsane perdesi ile örtülü olup Hazreti Süleyman'ı (M.Ö. 973-933) ziyaret ettiği rivayet edilen ve bugün Habeş imparatorlarının, Hazreti Süleyman ile bu ziyaret sırasındaki aşırı dostluğunun semeresi olan bir çocuktan geldiklerini ileri sürerek iftihar ettikleri Seba melikesi *Belkıs*¹; İsrail kralı *Ahab*'ın kızı ve Yudea kralı *Yoram* (= Av-

¹ Her ne kadar mukaddes kitaplarda (Tevrat, Kırallar I. Kitap, Kronikler ikinci kitap, IX. Bölüm. 1-9; Matyas İncili, XII., 42; Lukka İncili

ram)'ın karısı olup oğlu Ahasya'nın ölümünden sonra bütün prensleri ortadan kaldırtarak tahta oturan ve altı yıl (848-842) kanlı bir saltanat sürdükten sonra, vaktiyle Ahasya'nın ölümünden kurtarılmış ve bir mâbette büyütülmüş olan oğlu Yoas'ın idare ettiği bir ayaklanmada öldürülen ve hayatı Racine'in beş perdelik trajedisine konu teşkil eden güzel *Athalie*; güzelliği ile *Sezar* ve *Antonius* gibi iki büyük asker ve devlet adamını kendine bağlayıp Actium'da (M. Ö. 30) *Antonius*'la birlikte *Octavianus*'a yenilince hükümdarlık gururunu çiğnetmemek için zehirli bir yılanı kendisini sokturmak suretiyle intihar eden ve bir Bernard Shaw'm bile kalemını harekete getiren Mısır kraliçesi *Kleopatra*; Arap Tedmür (= Palmyr) devletinin hükümdarı, kocası Üzeyne (Odenath)'nin 266/7'da katli üzerine devletin dizginlerini fiilen ele alan ve Romalılar'ın izni ile Mısır'ı da ele geçirip hükümdarlığının sınırlarını genişleten, fakat sonra Romalılar'a karşı ayaklanarak 270'de yenilgiye uğrayan, ikinci bir ayaklanmadan sonra esir olarak götürüldüğü Roma'da güzelliği, zekâsı ve bilgisi ile herkesi kendisine hayran bırakan, Arap efsanelerinin meşhur *Zebba* (Zenobiya veya Zeynep)'sı gibi.

* * *

Ortaçağ'da batı Avrupa'da VI. yüzyılda hazırlanarak Franklar'ın bir kolu olan Salien'lere izafeten "Salien kanunu (La loi salique)" adı verilen ve Merovenj ve Karolenjler devrinde yürürlükte bulunan bir kanunun 59. maddesinin 5. fıkrası taşınmaz mallarda kızların miras hakkını tanımıyor ve bir kimsenin taşınmaz mallarının meşru ve gayri meşru oğulları arasında bölüştürülmesini kabul ediyordu. O zamanlar henüz özel hukuk ile kamu hukuku arasında bir fark gözetilmediğinden, devlet de kıralın bir çiftliğinden farksız tutuluyor ve meşru, gayri meşru bütün oğulların, kırallığı taksim etmeden, ondan istifade hakkını aralarında eşit olarak bölüştürmeleri kabul ediliyordu. Her ne kadar bu son husus nazariyatta kalmış ise de, kız çocuk-

XI. 31) ve eski kaynaklarda Belkis'in Hazret-i Süleyman'ı ziyaret ettiği yazılı ise de son tarih araştırmaları bunun doğru olamayacağını ortaya çıkarmıştır; bk. bunun için Prof. Neşet Çağatay, *İslâm'dan önce Arap tarihi ve Cahiliyye devri*, Ankara 1957. S. 11.

ların taşınmaz mal mirasına girmemeleri, dolayısıyla hükümdar olamamaları uzun zaman, kendilerini Frank İmparatorluğu'nun bir devamı sayan devletlerde sağlanabilmişti. Bunun içindir ki, Haçlı Seferleri sırasında, XII. - XIII. yüzyıllarda Yakındoğu'da kurulmuş olan Kudüs, Antakya, Kıbrıs ve Trablus gibi prensliklerde bile, bazı hükümdarların oğulları olmadığı hâlde, kızları doğrudan doğruya tahta çıkamamışlar, ancak bir prensle evlenerek kiral karısı sıfatıyla devlet idaresine katılabilmişlerdi². Kendisini Frank İmparatorluğu'nun bir devamı sayan Kutsal Roma - Cermen İmparatorluğu'nda da VI. Karl'ın kızı *Maria Theresia*'nın Almanya hükümdarlığı tanınmamış, ancak babası VI. Karl'ın çıkarttığı ve “*Die Pragmatische Sanktion*” adı verilen bir kanunla doğrudan doğruya Habsburg tacına bağlı toprakların hükümdarı olması kabul edilmişti. Buna karşılık kendilerini Frank İmparatorluğu'nun bir devamı saymayan, İngiltere, İskoçya, İspanya, Portekiz, İki Sicilya (Napoli), İsveç, Norveç, Danimarka ve Rusya gibi devletlerde kadınların tahta çıkmaları oldukça kolay olmuştur.

Avrupa'da taç giymiş olan kadınların çoğu büyük hizmetler görmüşler, adlarını memleketlerinin tarihine iyi bir şekilde yazdırmayı başarmışlardır. Kadınların başka ülkelere nispetle daha çok tahta çıktıkları İngiltere ve Rusya'da bu hükümdarlar bu devletlerin tarihinde çok önemli roller oynamışlardır. Örneğin, İngiltere'de *I. Elisabeth* (1558-1603) 1588'de İspanya Armada'sını yenerek İngiltere'nin protestanlığını korumuş ve devletini zamanının en güçlü deniz devleti hâline getirmiş; kraliçe *Mary* (1689-1694) ve kraliçe *Anne* (1702-1714) zamanlarında ise İngiltere'de demokrasi tam anlamıyla yerleşerek kesin şeklini almıştır. İngiltere tarihinde bir çağa adını vermiş olan kraliçe *Victoria* (1837-1901) zamanında İngiliz İmparatorluğu bütün dünyada genişlemiş, İngiltere dünyanın hemen hemen bütün stratejik noktalarına yerleşmiş ve *Disraeli* gibi bir devlet adamı sayesinde de olsa, kraliçe Hindistan'da imparatorluk tacını giymiş ve Mısır, Güney Afrika gibi önemli yerleri imparatorluğuna katmıştır.

² Annie Herzog, *Die Frau auf den Fürstenthronen der Kreuzfahrerstaaten*. Berlin 1919.

Rusya'da ise XVIII. yüzyıl tam anlamıyla bir kadınlar saltanatı yüzyılı olmuş, I. Petro'nun bir büyük Avrupa devleti hâline getirdiği Rusya'nın bu durumunu çarîçeler korumayı başardıkları gibi geliştirmişler ve bunlardan II. Katarina, Osmanlı İmparatorluğu'na indirdiği darbelerle topraklarını genişletmiş, Rusya'yı kesin olarak Karadeniz'e çıkartmıştır.

XV. Yüzyıl sonları ve XVI. Yüzyıl başlarında Kastilya kraliçesi olan I. İsabella yalnız İspanya'nın yeniden bir taç altında birleşmesine hizmet etmemiş, Kristof Kolomb'un istediği gemileri sağlayarak Amerika'nın bulunmasına da doğrudan doğruya yardım etmiştir.

1387'de Danimarka ve Norveç tahtına çıkmış olup sonradan İsveç kraliçeliğine de seçilen ve efsanevî Asûr kraliçesi *Semiramis*'e nispetle kendisine *Kuzey Semiramis*'i adı verilen *Margaret* (1387-1412) kurmayı başardığı *Kolmar Birliği* ile bu üç devleti bir süre için birleştirmiştir.

Frank İmparatorluğu'nun devamı sayılan devletlerde tahta çıkmış ilk kadın olan *Maria Theresia* (1740-1780), Avusturya Veraset Savaşı'nda ve Yedi Yıl Savaşı'nda Şilezya'yı Prusya kralı Büyük *Friedrich*'e kaptırmış olmakla beraber, hükümdarlığını korumasını bilmiş, enerjisi ve cesareti ile Avusturya hükümdarları arasında üstün bir yer elde etmiştir.

Avrupa'da taht ve taç sahibi olan hükümdar kadınlardan tesbit edebildiklerimizin —küçük prenslikler bir tarafa— bir listesini sunuyoruz :

BİZANS :

İRENE	797- 802
ZOE (TEODORA ile birlikte 2 ay)	1042
TEODORA	1054-1056

İSPANYA (Kastilya, Leon ve İspanya) :

URRACA (Leon ve Kastilya)	1109-1126
I. İSABELLA (Kastilya)	1474-1504
JUANA (Kastilya)	1504-1506
II. İSABELLA (İspanya)	1833-1868

İSKOÇYA :

MARGARET	1286-1290
MARY STUART	1542-1568

NAPOLİ :

I. JUANA	1343-1382
II. JUANA	1414-1435

DANİMARKA, NORVEÇ, İSVEÇ :

MARGARET (Dan. Nor. İsveç)	1387-1412
CHRISTINE (İsveç)	1632-1654
ULRIKA (İsveç)	1720-1751

İNGİLTERE :

LADY JANE GREY (ilân edilmiş, tutunamamış)	1553
MARY, Kanlı	1553-1558
I. ELİSABETH	1558-1603
MARY	1689-1694
ANNE	1702-1714
VİCTORİA	1837-1901
II. ELİSABETH	1952-

RUSYA :

I. KATARİNA	1725-1727
ANNA	1730-1740
ELİSABETH	1741-1762
II. KATARİNA	1762-1796

AVUSTURYA :

MARİA THERESİA	1740-1780
----------------------	-----------

PORTEKİZ :

I. MARİA	1777-1791
II. MARİA	1833-1853

HOLLANDA :

WİLHELMİNA	1890-1948
JULİANA	1948-

* * *

Doğu ülkelerinde de yer yer kadınlar tahta çıkmak imkânlarını elde etmişlerdir. *Belkıs*, *Athalia*, *Kleopatra* ve *Zenobia*'dan yukarıda bahsetmiştik. Bunların dışında başka kadın hükümdarlar da saymak mümkündür. Örneğin, Arap Amâlîka devletinde *Zibâ* adlı bir kadın, babasından sonra, Elcezire taraflarında emîre olmuş, sonra hile ile öldürülmüştür³. Peygamberin hemen ölümünden önce ve sonra ortaya çıkan sahte peygamberler arasında Secah adlı bir kadın yer almış, tam anlamıyla hükümdarlık yapmamakla beraber, geri çekilinceye kadar bir hükümdar ve başkomutan gibi hareket etmiş, diğer sahte peygamber Müseylime ile anlaşmalara varmıştır.

Efsanelerle karışmış olmakla beraber, M.Ö. VI. Yüzyılda Hazer denizinin doğusunda yaşamakta olan Massagetler'de (İran yazıtlarındaki Sakalar) kocasının ölümü üzerine tahta *Tomris* adlı karısı geçmiştir. Pers kralı *Küros*, bir kadın tarafından idare edilen bu ulusu hemen yenmek istemiş, ancak bundan önce Tomris'e evlenme teklifinde bulunmuştur. Küros'un gerçek niyetini anlayan Tomris, onun bu teklifini reddetmiş; bunun üzerine Küros, Tomris'in ülkesine saldırmıştır. İki ordunun verdiği bir meydan savaşında Tomris'in oğlu ve askerlerinden bir kısmı ölünce, Tomris, Küros'a şu mesajı göndermiştir : "Olanlardan gururlanma, cesaret ile değil hile ile kazandın. Oğlumun ölüsünü bana geri ver ve ordularıma ettiğin hakarete rağmen, cezalanmadan ülkemden çık git. Eğer böyle yapmaz isen Massagetler'in güneş tanrısı üzerine yemin ederim ki, ne kadar haris olursan ol seninle başa çıkacağım". Küros bu tehdide kulak asmayınca, Tomris askerlerinin başına geçmiş ve Persler'e hücum etmiştir. Müthiş bir savaştan sonra Persler yenilmişler ve *Herodot*'a göre Küros öldürülmüş, *Ksenophon*'a göre ise kaçmaya muvaffak olmuştur.

İran'da Keyaniyan hükümdarı İsfendiyar oğlu Behmen'in kızı *Hüma*, babası, kardeşini değil de kendisini veliaht tâyin ettiği için, babasından sonra 32 yıl saltanat sürmüştür.

Gene İran'da 628'de II. Kavad ölünce ileri gelen asilzadeler mütemadiyen kiral değiştirmeye başlamışlar ve Erdeşir'den

³ Bk. Mehmet Zihni, *Meşahir ün-Nisa*, I., 254 v. ö.

sonra II. Husrevperviz'in büyük kızı *Purandoht*'u tahta geçirmişlerdir. Bu kadın bir yıl dört ay başarılı bir hükümdarlıktan sonra ölmüş; bundan bir ay sonra da kız kardeşi *Azermidoh*t tahta geçirilmiştir.

Moğollar'da da imparator öldüğü zaman yeni imparator seçilinceye kadar çok kere devlet idaresini, ölen hükümdarın karısı üzerine almıştır. Örneğin *Cengiz Han*'ın gelini, *Ögedey Han*'ın karısı *Turakina*, kocasının ölümünden sonra böylece dört yıl hükümdarlık etmiş ve hattâ⁴ *Fatma Hatun* adlı bir Müslüman kadını da âdeta başvezir gibi çalıştırmıştır. Gene Moğollar'da küçük olan çocuklarına nâibelik eden, fakat bu arada adlarına para bastırmayı ihmal etmiyen kadınlar da vardır : Kara Hülegü'nün eşi *Organa* (Orkina) Hatun, kocasından sonra, oğlu küçük olduğundan 1251'de nâibe olarak işleri ele almış ve bu arada adına para bastırmıştır. *Güyük Han*'ın karısı *Ogulganmış* Hatun da kocasının ölümünden sonra oğulları *Hoca* ve *Naku*'nın adlarına hükümdarlık etmiştir.

Turakina Hatunun Tifliste bastırdığı bir parası

Matriarkal veya daha doğrusu matrilokal aile sistemine daha çok rastlanan Uzak-Doğu'nun güney ülkelerinde de kadınların siyasî hayatta kolaylıkla önemli roller oynadıkları anlaşılmaktadır. Örneğin, M. s. 40 yılında Trung adlı iki kız kardeş — âdeta 1400 yıl sonra Fransa'daki Jeanne d'Arc gibi — vatanları *Vietnam*'ı Çin esaretinden kurtarmak için ayaklanmışlar, kadınlardan teşkil ettikleri bir ordu ile Çinliler'i memleketten kovarak *Vietnam*'ı yeniden bağımsızlığa kavuşturmışlardır. Ancak bu bağımsızlık yalnız dört yıl sürebilmiş, kurnaz Çinli

⁴ Bk. Cuveynî, Tarih-i Cihangüşâ, Abdülbakî Gölpınarlı çevrisi (basılmamış) II. C., S. 227; Ebu'l-Gazi Bahadır Han, Şecere-i Türk, S. 147.

hükümdar; bu iffetli kadınlar ordusunun mahçubiyetten dağılmasına sebep olan hilelere baş vurarak tekrar Vietnam'a girmiş; *Trung* bacılar ise kendilerini ırmağa atarak intihar etmişlerdir ki, hâlâ her yıl *Saigon*'da *Trung* bacılar'ın zaferi kutlanmaktadır.

Uzak-Doğu ile Amerika arasındaki Havai adalarında XIX. Yüzyılda birçok kadınlar arka arkaya önemli roller oynamışlardır. Hattâ Amerika Birleşik Devletleri buraya kesin olarak yerleştikleri sıralarda bu adalar devleti de *Liluiikalani* adlı bir kraliçenin (1891-1893) idaresinde bulunmakta idi.

Afrika'nın hemen doğusunda bulunmakla beraber, halkının Malenezya'dan gelmiş olduğu anlaşılan Madagaskar adasında da XIX. Yüzyılda arka arkaya birkaç kraliçe bu büyük adanın idaresini ellerinde tutmuşlardır : 1828'de Madagaskar kralı I. Radama ölünce çıkan bir ihtilâl sonunda, devlet ileri gelenleri Radama'nın karılarından birini I. *Ranavale* adı ile kraliçe ilân etmişlerdi. Bu sırada adayı ele geçirmek için uğraşan İngiliz ve Fransızları Madagaskar'dan dışarıya atan kraliçe, 1845'te Tamatave'ı bombardıman eden Fransızlar'ın karaya çıkma-larını önledi ve adayı 8 yıl süre ile bütün emperyalist emellere karşı korudu. 1861'de ölen bu kraliçenin yerine oğlu II. Radama geçti. Ancak iki yıl sonra çıkan bir ayaklanmada bu kral öldürüldü; onun yerine karısı *Rabuda* kraliçe ilân edildi ve kendisine Rasoharina adı verildi. Bu da 1868'de ölünce yerine yeğeni Ramama, II. *Ranavale* adı ile geçti. Bundan sonra, 1883'de kral soyundan bir kadın III. *Ranavale* adı ile tahta geçirildi ve 1895'te Fransa Madagaskar'ı kesin olarak sömürge imparatorluğuna katıncaya kadar başta kaldı.

* * *

Doğu'da ve Batı'da tahta çıkmış kadınların başlıcalarını böylece gördükten sonra, acaba Müslüman devletlerde de kadınlar tahta çıkmışlar mı? Çıkmışlarsa nasıl ve hangi şartlar altında çıkmışlar? İdareleri nasıl olmuş sorularını sorduk ve böylece bu kitap meydana geldi.

Kur'anı Kerim ve Hadîsi Şeriflerle dünya tarihinde kadının sosyal ve hukukî durumunda en büyük devrimlerden bi-

risi yapılmıştır. İslâm'da kadının yeri bazı bakımlardan erkeğine nazaran daha aşağı ise de, İslâmiyetten sonraki kadınla, önceki kadının durumları arasındaki fark her hangi bir devrimde görüldüğünden daha büyüktür. İslâmiyetten önce evlenme, boşanma, miras gibi hususlarda hemen hemen hiçbir hakka sâhip olmayan Arap kadını, İslâmiyetle birlikte bu bakımlardan geniş hak ve yetkiler elde etmiştir.

İslâmiyetten önce kadının bazı durumlarda, bilhassa iktisadî bakımdan sahip olduğu şahsiyet ise, İslâm'dan sonra bütünü genişletilerek geliştirilmiştir. Böylece İslâm'ın yükselme devirlerinde görülen üstün kültür hayatında kadın da kendine düşen yeri rahatça ve kolaylıkla doldurmuş, Müslüman büyük edip, fakih, âlim, şâir erkeklerin yanında, kadınlar da yer almışlardır. Birkaç örnek vermiş olmak için İslâm tarihindeki şu kadınlardan kısaca bahsetmek yerinde olur inancındayız : 726/1326'da *Şeyha-i Saliha Ümmü Muhammed Ayşe binti Muhammed...* *Harranî* ve *Şeyha-i Saliha Zeyneb binti Kemalüddîn Ahmet bin Abdurrahim...* *Mukaddesî* adlı iki kadın müderrise Şam'da *İbni Battuta*'ya icazet vermişlerdir. Allâme *Vecihüddîn Hanbel*'in torunu olan *Ümmü Abdullah bint ül-Kadî Şemsüddîn* ise muhaddise olarak büyük bir şöhret yapmış, Mısır'a dâvet edilmiş orada *Emir Seyfüddîn Argun* ile Kadî Kerimüddîn el-Kebîr kendisinden hadis tahsil etmişlerdir. 624/1324'de doğmuş olup 717/1317-8'de ölmüş olan *Sitt ül-Vüzera Ümmü Abdullah*'tan ayrıca *Zehebî*, *Kadî Fahrüddîn el-Mısırî*, *Şeyh Salahüddîn el-Âdî* ve daha birçok tanınmış kimseler ders almışlardır.

Şuhde binti ibni Nasr Ahmed adlı bir kadın da meşhur hocaları dinlemiş, icazet aldıktan sonra, Bağdat'ta Saray Camii meydanındaki evinde, büyük bir kalabalık tarafından dinlenen derslerini vermeye başlamıştır. Kendisine *Fahrünnisâ* adı verilen Şuhde 90 yaşında 574/1178-9'da ölmüştür. Derslerinde tutulmuş notlardan meydana gelen bir kitabın kendisinde bulunduğunu von Kremer söylemektedir⁵. Abdülvahhab bin Ömer bin Kesîr'in kızı, meşhur şeyhlerden icazet aldıktan sonra, muhaddise olarak Hicrî IX. Yüzyıl başlarında ün salmış ve kendi-

⁵ Alfred v. Kremer, Studien zur vergleichenden Culturgeschichte des Orientes vorzüglich nach arabischen Quellen, II., S. 121.

sine *Sitt ül-Kuzat* unvanı verilmiştir. Zaten Hadîs ilminin daha başlangıcında kadınların büyük rolleri olduğu görülmektedir. Nitekim *Hazreti Muhammed*'in bilhassa üç karısı Hadîslerin yayılması ve öğrenilmesinde büyük âmil olmuşlardır. Bunların içinde de *Hazreti Ayşe* ilk üç Halife zamanında güç durumlarında hukukî fikri alınan ve ister hukukî, ister dinî alanda olsun kararları büyük itibar gören bir şahsiyet olmuştur. Şeyh Takî-yüddîn Vâsıtî'nin kızı da icazet aldıktan sonra Şam civarındaki mescidinde devlet hakkında ders vermiş. *Yahya ibni Âdem*'in *Kitâb ül-Harâc*'ını anlatmış ve kendisine *Sitt ül-Fukaha* adı verilmiş ve 726/1326'da 92 yaşında ölmüştür.

Şam'da yaşamış *Sitt ül-Ülema* denilen bir vaize kadın vardır ki, güzel konuşmasından ötürü kendisine ayrıca *bülbül* lâkabı takılmış ve öldüğü zaman mahşerî bir kadın kalabalığı onun son yolculuğu töreninde bulunmuştur.

Asıl adı *Vecihiyye binti Müeddeb* olup *Zeyn üd-Dar* adıyla tanınmış bulunan bir kadın da fazileti ve fıkıh bilgisindeki derinliği ile şöhrat yapmıştır. *Zehebi*'nin hocaları arasında Şam ve Baalbek'de Hadîs okutmuş olan bir kadın da bu arada zikre değer ki, adı *Zeynep binti Amr*'dir. 460/1067-8'de Bağdat'da ölmüş olan *Hadîcet üş-Şahcâniyye* ise vaizleri ile ün salmıştır.

Endülüs edipleri arasında İşbiliyye emiri Mutemed ibni İbâd'ın kızı *Bestne* büyük bir mevki elde etmiştir. Gene Endülüs'te Ziyad adında bir zatın kızı olan *Hamdûne*, yaşadığı yüzyılın şiir üstadı sayılmış, birçok meşhur şairler bunun şiirlerini taklit etmişler, hattâ kendilerine maletmeğe kalkışmışlardır.

Abbasîler zamanında IV. Hicrî yüzyılda Bağdat'ta verdiği vaizlerle şöhrat bulmuş olan *Hamde binti Vâsık*, *Bab ül-Merâtib*'de oturur ve özel vaiz toplantıları tertip ederdi. Hamde, Ebubekir Ahmed bin Ali'den Hadîs, İbni Sem'anî'den ise hem Hadîs hem fıkıh okumuştur.

Kadınların İslâm memleketlerinde, yukarıda görüldüğü gibi, kolayca şairlik, vâizlik, ediplik, fıkıhçılık ve hadîşçilik alanlarında yükselmelerine karşılık, fıkıhın tatbikatı demek olan Kadılık mesleğine girip giremeyecekleri tartışma konusu olmuştur. *El-Mâverdi*'ye göre kadınların erkek ve ergin olmaları şart ise

de⁶, *Ebu Hanîfe* kadınların tanıklıklarının kabul edildiği dâvalarda, kadılık da yapabileceklerini söylemiş, *Ebu Cerir Taberî* ise kadınların her dâvada kadılık yapabileceklerini kabul etmiştir⁷.

Şimdiye kadar doğrudan doğruya ve devamlı olarak kadılık yapmış bir kadın henüz tesbit etmemiş olmamıza rağmen, kadılıktan daha da önemli sayılabilecek *Divan-i Mezalim başkanlığında* bulunan bir kadın mevcuttur : Abbasî Halifesi Muktedir zamanında imparatorluğun bütün işlerini annesi idare etmekteydi. O, başmabeyincisi durumunda olan *Sümeyl* adında bir kadını şikâyet dilekçelerini ve iddiaları kabul edip dinlemeğe memur etmişti. Gerçekten de bu kadının, her cuma günü, Halife Muktedir'in annesinin Bağdat'ta Rusâfa mahallesinde yaptırmış olduğu türbede, sağında ve solunda fakihler, kadılar ve devlet ricali olduğu hâlde duruşmalar tertip ettiği ve hemen meselelerin haledilerek kararların da kendisi tarafından imzalandığı bilinmektedir⁸.

* * *

Yukarıdan beri görüldüğü üzere, hemen hemen bütün meslek kapılarının kadına açık tutulduğu İslâmiyette, acaba hükümdarlığa giden yol ona kapalı mı tutulmuştu?

İslâm Devlet hukukunun ana kitapları arasında sayılan *el-Mâverdî*'nin *el-Ahkâm üs-Sultaniyye*'sinde hükümdarlık anlamına gelen imamlığın 7 şartı arasında erkek ve ergin olmanın bulunmadığı görülmektedir⁹. Bu iki şart sonradan *Kadi Beyzâvî*'nin *Tevâli ül-Enver* ve *Gazâlî*'nin *İhyâü Ulûm*'unda ilâve edilmiştir¹⁰. Şiîlerin bir kolu olan *Şebîbiyye* mezhebi ise, kurucusu *Şebîb*'in karısı *Gazâle*'ye duyulan saygıdan ötürü, kadınların da imam olabileceklerini açıkça kabul etmiştir¹¹. Bun-

⁶ El-Ahkâm üs-Sultaniyye, Enger yayını, S. 107.

⁷ Alfred v. Kremer. a.g.e. I. S. 416.

⁸ İbni Tagriberdî, II., S. 1203.

⁹ El-Mâverdî, el-Ahkâm üs-Sultaniyye, Enger yayını, S. 5.

¹⁰ Bk. Alfred v. Kremer. a.g.e. I. S. 399; İslâm Ansiklopedisinde Halife maddesinde Arnold yanlışlıkla bu iki şartı el-Mâverdî'nin de kabul ettiğini yazmıştır.

¹¹ Makrizî, Hıtat, II., S. 355

lara karşılık kadınların hükümdar olmasını kabul etmek istemeyenler ise, Hazret-i Peygamber'in İran'da *II. Husrevperviz*'in kızının tahta çıkarılmış olduğunu duyunca söylediği "Devlet işlerini bir kadının eline teslim eden kavim felâh bulmaz" anlamına gelen hadisine dayanmaktadırlar. Demek ki, nazariyatta ileri gelen fıkıhçılar kadının hükümdar olabilip olamaması hakkında aynı fikirde değildirler.

Gene el-Mâverdî ve İbni Cemâ'a, hâkimiyetin üç yolla elde edilebileceğini, yâni üç şekilde hükümdar olunabileceğini kabul etmektedirler : 1. Seçimle (*İhtiyar*); 2. Önceden kabul ile (*Ahd*); 3. Kuvvet (*Şevket*) veya üstün gelme (*Galebe*) ile. Aynı müellifler, ilk ikisine "İhtiyariyye", üçüncüsüne ise "Kahriyye" demektedirler¹².

Seçimin nasıl olacağı hakkında da müellifler aynı fikirde değildirler. Bazılarının, imamı bütün ümmetin seçmesi gerektiğini ileri sürmelerine karşılık, diğer bir kısmı daha az miktarda kimsenin oy kullanmalarını yeter bularak, bu iddialarını, ilk Halifelerin seçimlerinde izlenen usule dayamışlardı; hattâ bazı müellifler ileri gelen beş kişinin bile oybirliği ile seçecekleri kimsenin imamlığını muteber saymak gerektiğini kabul etmişlerdir.

Ahd denilen ikinci usul ise, baştaki imamın veya hükümdarın daha hayatta iken, ölümünden sonra yerine geçecek kimseyi tâyin etmesi ve bunu ümmete kabul ettirmesidir. Onun içindir ki, İslâm devletlerinde ileride tahta geçeceği kabul edilmiş kimselere "Veliahd" denir. Bu usûl Ebubekir'in ölmeden önce, ileride Ömer'in kendisinin yerine Halife olmasını istemesinden ve bunun da ümmet tarafından kabul edilmesinden doğmuştur. Hazret-i Muhammed'in Suriye'de Muta seferi için, biri şehit olduğu takdirde, diğeri yerine geçmek üzere Seyyid bin Hârise, Cafer bin Ebi Talib ve Abdullah bin Revâha'yı komutan seçmiş olmasına dayanılarak da, hükümdarların kendilerinden sonra, biri biri ardından sırayla geçmek üzere üç kişiye kadar veliahd tâyin edebilmeleri kabul edilmiştir.

¹² Hammer-Purgstall, Über die rechtsmaessige Thronfolge nach den Begriffen des moslemischen Staatsrechtes, besonders in Bezug auf das osmanische Reich. (Abh, Ph. Cl. B. A. W. München 1840) S. 593.

İslâm tarihinde ilk olarak *Muaviye*, oğlu *Yezid'i* veliahd seçip ona kendi hayatında veliahtlık bîati tertip ettirmişti. Gene İslâm tarihinde arka arkaya hilâfete geçebilsinler diye iki kişiyi — yeğeni Ömer bin Abdülaziz ile kardeşi Yezid'i — veliahd tâyin eden ilk Halife, Emevî hükümdarı Velid bin Abdullah'tır. Bu örneğe uygun olarak Abbasî devletinin kurucusu Ebu'l-Abbas Abdullah da böylece kardeşi Mansur ve İsa bin Musa'yı veliaht göstermişti. Mansur bu tasarrufa riayet etmeyip oğlu Mehdi'yi tahta vâris tâyin edince, ulema buna çok kızmış ve İsa bin Musa hakkından vazgeçtiğini açıkça bildirmediği müddetçe *Mehdi'*yi tanımamıştı. Bu olaydan sonra ilk veliahd hükümdar olunca sırayı bozup kendisinin de yeniden veliahd tâyin etme hakkının bulunup bulunmadığı tartışma konusu olmuş ve bu hak kabul edilmemiştir. Üç veliahd tâyin eden ilk Halife ise *Harun ür-Reşid'* tir : Emin, Me'mun, Mutemin. Bunlardan Me'mun babasının tesbit ettiği sırayı bozup Hazret-i Ali soyundan altıncı İmam *Ali bin Musa'yı* *Rıza* lakabı ile veliahd tâyin ettiyse de, bunu kabul etmediler ve müstakbel Halife olarak *Mehdi'*nin oğlu ve *Me'mun'*ün amcası *İbrahim'e* bîat ettiler; ama sonunda Halifelik ne *Ali bin Musa'ya* ne de *İbrahim'e* nasip oldu, *Mu'tasım* zorla iktidara geçerek Halifeliğini kabul ettirdi. Bunun gibi, X. Abbasî Halifesi *Mütevekkil* de üç oğlunu sırayla veliahd tâyin etmişti.

Tahta çıkabilmenin üçüncü yolu olan kuvvet (*Şevket*) veya üstün gelme (*Galebe*)'ye gelince : sonradan İslâm amme hukukçuları kargaşalık, çekişme, iç savaş gibi durumlarda, bir kimse kendisine bîat edilmeden veya daha önce veliahd gösterilmeden tahtı ele geçirirse, İslâm devletinin menfaati bakımından, yâni kargaşalığı veya iç savaşı önlemek, bitirmek için, o kimsenin hükümdarlığının tanınmasını kabul ve tavsiye etmişlerdir. *İbni Cemâ'a*, Tahrir ül-Kelâm'ında, böylece başa geçmiş olan hükümdarın bilgisiz, gayriâdil veya sefih olsa bile tanınması gerektiğini, ancak buna karşı bir başkası ayaklanır da tahtı ele geçirirse, bu sefer de son olarak üstün gelenin tanınmasının yerinde olacağını söylemiştir¹³.

¹³ Alfred v. Kremer. a.g.e. I. S. 403.

Demek ki, neticede İslâm hukukuna göre, tahtı kim zorla ele geçirirse, bu bir kadın bile olsa, onun hükümdar olarak tanınması kabul edilmiştir.

İslâm tarihinde “*Şevket*” veya “*Galebe*” ile tahta çıkmış olan hükümdarların sayısı pek büyüktür. Örnek olmak üzere bunlardan bir kaç tanesini görelim : Emevî devletinde II. Muaviye’nin ölümünden sonra çıkan iç savaşta Mervan galebe çalıp Şam’da devlet hazinesini ele geçirdikten sonradır ki, 684 Ağustosunda kendisine bîat edilmiştir. Gene Emevî İmparatorluğunda III. Yezid amcası oğlu II. Velid’e karşı çıkarttığı bir isyan sonunda tahtı ele geçirmiş ve ondan sonra kendisine bîat edilmiştir. Yukarıda gördüğümüz gibi Harun ür-Reşid’in oğlu Mu’tasım da “*Galebe*” ile Halife olmuştur.

* * *

İlim, Fıkıh, Edebiyat gibi fikrî alanlarda yukarıda görmüş olduğumuz üzere birçok başarılar sağlamış olan Müslüman kadınlar, fiilen siyaset sahnesinde de rol almaktan geri kalmamışlardır. Burada siyaset sahnesinde rol alma dediğimiz zaman kastettiğimiz mâna, kadınların büyük devlet memuru, vali, nâibe ve nihayet hükümdar olmalarıdır. Yoksa doğrudan doğruya bizim tarihimizde gördüğümüz Hurrem, Kösemî veya Turhan Sultan’lar gibi, Hindistan’da Türk - Moğol İmparatorluğu’nda, Ekber Şah zamanında (1556-1605) büyük nüfuz kazanmış olan dadısı *Mahm Anaga*, İran’da İlhanlı İmparatorluğunda Ebu Said Bahadır’ın karısı *Bağdat Hatun* gibi perde arkasından devleti idare etmiş olan kadınlardan burada bahsedecek değiliz. Çünkü tarihin bütün devirlerinde, dünyanın her kıtasında, perde arkasındaki kadınlar, çok kere, siyaset sahnesindeki otoritelerin gerçek yöneticileri olmuşlardır: Kendi tarihimizden yukarıda ancak bir kaçının adını andığımız kadınları bir yana bırakırsak, akılmıza örneğin Babil’in asma bahçelerini yaptırdığı söylenen ve kocası Ninus’u her alanda gölgede bırakan adı efsaneleşmiş kraliçe Semiramis, Bizans’da İmparator Justinianus’un âsiler önünde kaçmasını önliyen ve sonunda zaferin kazanılmasına sebep olan İmparatoriçe Theodora, Fransa’da Marquise de Pompadour, Madame du Barry ve Marie Antoinette, Hindistan’da Cihangir’in gözdesi Nur Mahal, Çin’de cumhuriyetin hemen

Sebâ Melikesi Belkîs'in Hazreti Süleyman'ı ziyareti

M. Henri Vever

La miniature Persane, Pl. XV.

ilânından önce, İmparatoriçe Tsi-Husi ve daha yüzlerce ve yüzlerce kadın gelmektedir. .

Şimdi bu söylediğimiz mânada siyasî vazifeler görmüş Müslüman kadınlardan bazı örnekler verelim: 976'da ölen Endülüs hükümdarı ikinci Hakem'in biricik oğlu *Hişam*'ın henüz on yaşında olmasından ötürü annesi *Subh* oybirliği ile ona nâibe tayin edilmiş ve oğlu yetişinceye kadar, Muhammed bin Ebu Âmir el-Mansur adında bir Arap asilzadesinin yardımıyla devlet idaresinde büyük başarı göstermişti¹⁴. Mısır'daki Şiî Fatimî devletin sert hükümdarı el-Hâkim şarap içme yasağını, üzüm kütüklerini söktürecek kadar ileriye götürdükten sonra, ulûhiyetini iddia edecek derecede aşırılıklara başlayınca, hayatını tehlikede gören kız kardeşi *Sitt ül-Mülk* 13 Şubat 1021 gecesi onu bir dağ başında öldürmüştü ve yerine kardeşi ez-Zâhir'i tahta geçirip ona bizzat kendisi niyabete başlamıştı. *Sitt ül-Mülk*'ün kısa süren idaresi zamanında Mısır'da sükûnet yeniden kurulabilmişse de bir suikaste kurban gitmesi yeni karışıklıklara sebep olmuştu. Bir süre sonra ez-Zâhir'in oğlu *el-Mustansır* da küçük yaşta tahta geçtiğinden, ona da bir zenci cariyeye olan annesi nâibelik etmiştir¹⁵.

Aynî'nin, Hama sahibesi *Gâziyye Hatun* hakkındaki pek övgülü ifadesinden, onun Mısır Sultanı Melik Kâmil'in kızı olup Hama hükümdarı Melik Muzaffer'le evlendiğini ve 629/1231-2' de Hama'ya böylece geldiğini, kocasından sonra yaşayan çocuklarından Melik Mansur'a nâibelik edip, sonunda ülkenin idaresini kendi sağlığında oğluna teslim ettiğini öğreniyoruz (İkd ül-Cumân, S. 411).

Gene Eyyubî sultanlarından *Melik Âdil*'in kızı *Dayfa Hatun*, kocası Halep Meliki Zâhir ve oğlu Aziz öldükten sonra, torunu *Nâsır Yusuf*'a nâibe olmuş, iki kuvvetli emîrin de yardımıyla imzaladığı emir ve kararları infaz ettirmek suretiyle altı yıl tıpkı bir sultan gibi ülkesini idare etmiştir.

Hama kalesinde, *Sultan Âdil*'in, misafirleri bulunduğu bir sırada doğan kızına misafir anlamına gelen "*Dayfa*" adını vermiş

¹⁴ Brockelmann, İslâm devletleri ve milletleri tarihi, çeviren, Neşet Çağatay, S. 203.; Müneccimbaşı, *Sahâif ül-Ahbâr*, II. S. 20.

¹⁵ İslâm Ansiklopedisi IV. S. 525.

olduğu kaynaklarda belirtilmiştir. Daha sonra 634/1237'de Nâibe *Dayfa Hatun*, Kemalüddîn ibn ül-Adîm'i, Hama ile Humus arasındaki anlaşmazlığı gidermek ve barışı yeniden kurmak işiyle görevlendirmiştir¹⁶.

784/1382-3'de gene Mısır'da Türk hükümdarlar zamanında Melik Eşref'in annesi, oğlu küçük olduğundan onun yerine memleketi idareyi ele almış ve bu işi güzelce başarmıştır.

XVI. Yüzyılda ise Kazan'da Can Ali'den dul kalan *Siyüm-Bike Hatun*, Safa Girey ile evlendikten sonra üç yaşındaki oğlu *Ütemiş Girey*'e nâibe tâyin edildi. Ceddinin Rus düşmanlığını devam ettiren bu Hatun, Kazan Türk milliyetperverlerinin başında bir kahraman olarak ün bırakmıştı¹⁷.

Osmanlı İmparatorluğunda III. Murad'ın Harem-i Humâyûn kethüdası *Canfeda Kadın*, Osmanlı sarayının kadınlara uyguladığı sıkı disipline rağmen, Şems Ahmed Paşa, Darüssade ağası Gazanfer Ağa ve Tac üt-Tevarih sahibi Hoca Sadüddîn Efendi ile birlikte Erkân-i Devletten olmuş, hattâ bu heyetin güzel fikirler ifade etmek ve nüfuz sahibi olmak bakımından en önde gelen üyesi sayılmıştır.

* * *

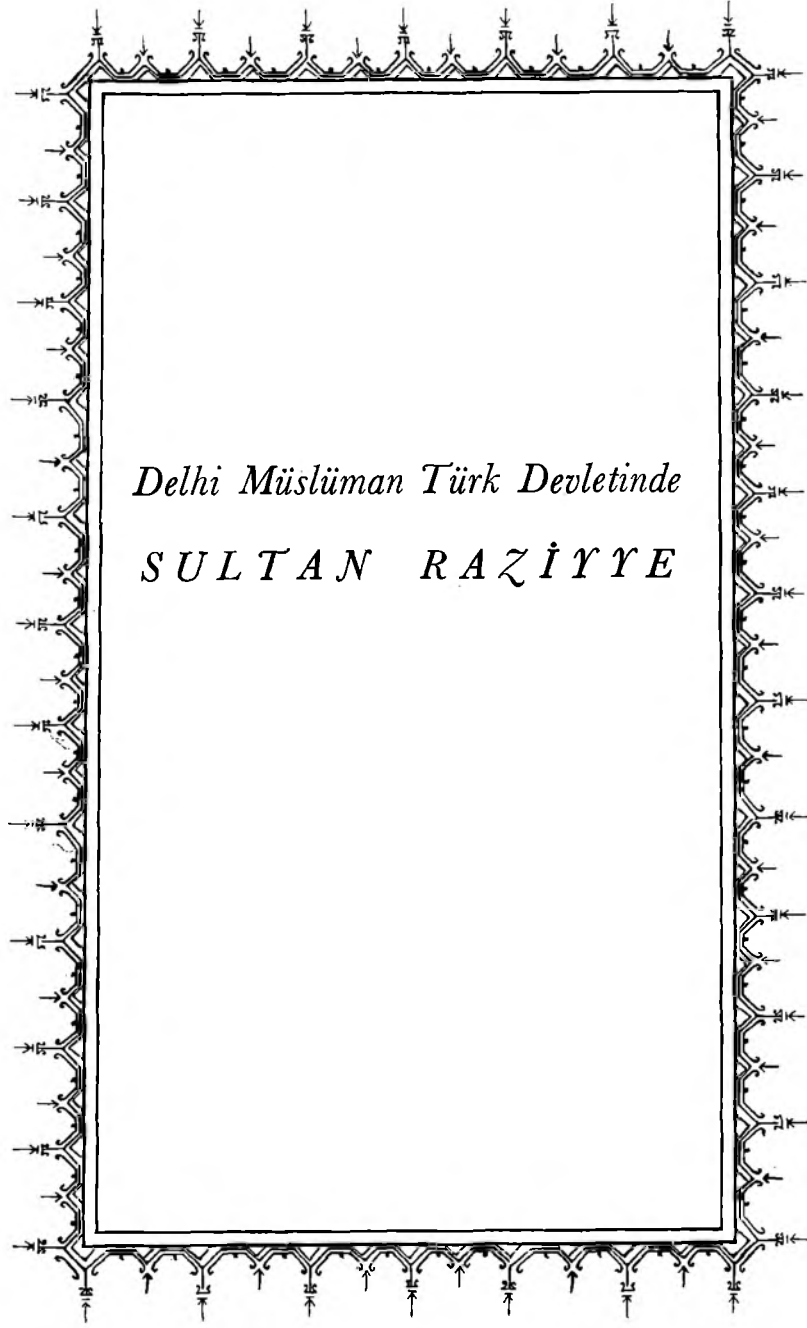
Araştırmalarımız sonunda İslâm devletlerinde 17 kadın hükümdar tesbit etmiş bulunuyoruz. Hemen söyleyelim ki, adına para bastırmak, cuma hutbelerinde adını okutmak gibi kesin hükümdarlık delilleri mevcut olmadıkça veya haklarındaki kaynaklar, hükümdarlık mevktine yükselmiş olduklarında ittifak etmedikçe hiçbir kadını hükümdar olarak kabul etmedik. Bu 17 kadın hükümdardan XVII. Yüzyıl başında, *Seylan* adasının güneybatısındaki *Malikut* adasında hükümdar olan ve ne yazık ki adını bile öğrenemediğimiz bir kadın hakkında bilgi veremedik.

Bu incelememizde, tesbit etmek imkânını bulduğumuz hükümdar kadınları, hüküm sürdükleri ülkelerin birbirleriyle il-

¹⁶ Kemalüddîn İbn ül-Adîm, *Histoire d'Halep*, Blochet ter. Paris 1900. S. 190; İbni Halligân, *Vefyât ül-Ayân*, Kahire 1948, III. S. 183.

¹⁷ Akdes Nimet Kurat, *Kazan Hanlığı*, D. T. C. F. dergisi, XII. S. 228.

gisinin veya akrabalıklarının mecbur kıldığı —*Padişah Hatun*’un *Ebeş*’ten önceye, *Döndü Hatun*’un *Mali* hükümdarı kadınlardan önceye, *Fatma Bike*’nin de *Açe*’deki hükümdar kadınlardan önceye alınmış olması gibi— istisnalar bir yana bırakılırsa, kronolojik bir sıraya göre anlatmaya çalıştık. Ayrıca her kadının saltanat sürdüğü devletin, kendisine yakın tarihini de özetlemeyi faydalı bulduk.

I

SULTAN RAZİYYE

İspanya'dan Endonezya'ya kadar üç kıta üzerine yayılmış bulunan müslüman devletlerde taht sahibi olan ilk kadın, Delhi Müslüman Türk Devletinin sultanı *Raziyye* Hatun'dur.

Kuzey Hindistan'ın en önemli şehirlerinden biri olan Delhi (Dihli), Raja Prithvi'nin kurduğu ve bu adı taşıyan yedi şehrin en eskisidir. Bu şehir, Gûr hükümdarı Şahabüddîn Mehmed bin Sâ'm'ın kölelerinden olan Emîr Kutbüddîn Aybek tarafından 584 /1188-9 yılında feth olunmuştu¹. Aybek, Şahabüddîn Mehmed (Muizzüddîn Mehmed)'in 602/1205-6'da ölmesinden sonra Delhi'de resmen bağımsızlığını ilân etti ve Muizzüddîn Mehmed'e nispetle kurduğu hanedana Muizziyye adını verdi. Böylece Hindistan'ın *Rantabur*, *Gvalyor* = Biyana, *Benares*, *Ecmir*, *Patan*, *Kalincar*, *Bengal* gibi önemli bölgeleri Türk ve Müslüman hâkimiyetini tanımağa mecbur oldu ve İslâmlık bu yerlere daha kuvvetle yerleşme imkânını buldu.

1210 yılında Aybek, birgün çögen (Çevgân) oynarken attan düşüp ölünce, Hindistan Türk sultanlığının başına oğlu Âram Şah geçti. Fakat uzun zaman hükümdarlık yapamadı. Aynı yıl tahttan indirilerek idam edildi; Kutbüddîn Aybek'in kölesi ve damadı olan *İltutmuş* "*Şems üd-Dünya v'ed-Dîn*" hükümdar unvanını alarak tahta geçti².

Gazne Sultanı *Tacüddîn Yıldız* da kendisine *çetr* gönderdi. Aslında hiç de ihtiyaç olmadığı hâlde bu hanedan sembolik olarak Gûr sultanlığına böyle bir bağlılık gösterirdi. Her hâlde hem Gazne hem de Delhi tahtı için bu, mânevî bir kuvvet teşkil etmekteydi.

¹ İbni Battuta 584 yılının, Delhi büyük camiinin mihrabında kayıtlı olduğunu bizzat görmüş. II. S. 34.

² Hasan Nizâmî, *Tac ül-Meâsir fi't-tarih*, Ayasofya nus., vr. 222. b.

1 — ŞEMİYYE HANEDANI: İltutmuş³ tahta geçeceği sırada ve bundan sonra birçok güç işlerle karşı karşıya kalmıştı : daha İltutmuş Delhi tahtı için iktidarsız Âram Şah ile çarpışırken, Uç'da Aybek'in ikinci damadı *Kabaca*, Multan ve denize kadar uzanan Sind bölgesini, Lahor ve Pencab'ın büyük kısmını, Serhind ve Sütlec ırmağının güneyindeki yerleri eline alarak büyük bir devlet kurmuştu. Bir yandan da *Harezmi Şah Mehmed*'in Gazne'yi alması ve sınırlarını Hindikuş dağlarının güney eteklerine indirmek istemesi üzerine *İltutmuş*'un metbuu sayılan Tacüddîn Yıldız, Uç üzerine yürüyerek burayı sahibi olan *Kabaca*'nın elinden aldı; bununla da kalmıyarak Delhi üzerine akın etmeye kalkıştı. Değerli bir asker olan İltutmuş, Tacüddîn Yıldız'ı Tarain'de bozguna uğrattıktan sonra yaralı bir hâlde esir alıp *Badaun*'da 1215'de öldürttü. Böylece hükümdarlığını sağlamlaştırmış olan İltutmuş'un kurduğu sülâleye, hükümdarlık unvanı göz önünde bulundurularak "*Şemsiyye*" adı verildi.

İltutmuş bu başarıdan iki yıl sonra *Kabaca*'dan *Lahor*'u aldı. Bundan sonra *Cengiz Han*'ın dehşet veren akmindan kaçan Celâlüddîn Harezmi-Şah'ın Delhi topraklarında yeniden bir hükûmet kurmak isteklerine, gerek barışçıl, gerek savaşçıl yollardan yürüyerek ustalıkla karşı koydu⁴.

1226-7, Rantabur, Mandevur ve Bihar'ın alınışıyla geçti. 1230-1'de *Kabaca*'yı ortadan kaldırdığı için arkasında tehlike

³ Bu adı, incelememiz sırasında Hasan Nizamî gibi olayların içinde yaşamış bir tarihçinin kitabının bazı yazma nüshalarında İletmiş, bazılarında ise İltutmuş şeklinde gördük. Horovitz, *The Inscription of İltutmish* (Epigraphia Indo-Moslemica, 1911-12) ve Elliot-Dowson, *History of India*'nın fihristinde "*Şemsüddîn Altamış*" şekillerinde yazmışlardır. Bunlardan hangisinin doğru olduğu, Fuat Köprülü ile Hikmet Bayur arasında bir tartışmaya yol açmıştır, bk. Belleten, S. 56. s. 567-588. Hikmet Bayur'un iddiasının aksine, gene kendisi tarafından aynı makalede yayınlanan kitabe ve para fotoğrafları bize İltutmuş şeklinde okumanın daha doğru olacağı kanısını verdiği gibi, aynı yüzyılda yazılmış olan şu beyit de :

آن شهنشاهی که خاتم بذل و رسم کوشش است
ناصر دنیا و دین محمود بن التمش است

(Tabakat-i Nâsırinin Pencab Üniversitesi tarafından 1954'de tertip edilen yayınının notlar kısmında S. 830-31) hükümdarın adının İltutmuş olduğunu göstermektedir.

⁴ Hikmet Bayur, *Hind Tarihi*, I., S. 278; Halil Ethem, *Düvel-i İslâmiyye*, S. 459.

kalmıyan *İltutmüş* bütün Bengal'i kolayca ele geçirmeğe muvaffak oldu. Böylece yukarıda eyaletlerini saydığımız Kabaca'nın ülkesi ile Bengal ve Bihar bölgesini de Delhi Türk sultanlığına kazandırmış oldu. Halife tarafından da 1229 yılında Hind sultanı ve ele geçirdiği ülkelerin hükümdarı tanınıp "Es-Sultan ül-Muazzam Nâsiru Emîr il-Müminin" unvanlarıyla taltif edildi. Halife'nin gönderdiği hil'at, elçileri tarafından kendisine getirildi. Artık Delhi Türk ve Müslüman devleti Halife tarafından da resmen tanınmış oluyordu.

Cesaret ve bahadırlığı kadar, ilim ve sanat adamlarına verdiği değerle de tarihe iyi bir ad bırakmış olan *İltutmüş*, Aybek'in ölümünden sonra Hindular'ın eline geçen Gvaliyor'u 1232'de geri alıp⁵ *Tabakat-i Nâsirî* yazarı *Minhacüddîn*'i oraya Kadı, İmam ve bütün şer'î işlerin başı tâyin etti⁶. 1234'de *Malva*, *Bilsen* ve *Ucceyn*'i de fethedip başkenti *Delhi*'ye dönen Şemsüddîn *İltutmüş* orada büyük bir *Karmatî* ayaklanması ile karşılaştı; hattâ saltanatı onun elinden almak için bir cuma namazı sırasında kendisini öldürmeye teşebbüs ettilerse de, o kalabalığın içinden kaçıp kurtulmasını bildi ve bu hareketlerini pek çok isyancı katlettirmek suretiyle Karmatîlere pahalıya maletti⁷.

Adaleti ile ün almış bulunan Şemsüddîn *İltutmüş* her ne kadar ünlü Selçuklu veziri gibi "Nizam ül-Mülk" unvanını taşıyan bir veziri⁸ devlet işleri ile vazifelendirmiş ise de, halkın haklarının çiğnenmemesi için adalet işleriyle doğrudan doğruya kendisi, gece gündüz demeden, teşrifat aramadan uğraşmakta idi⁹. O, saltanat sürdüğü topraklarda mazlûmların renkli elbiseler giymelerini emreder, atla şehri dolaşır ve bunların dertlerini dinlerdi. Daha sonra sarayının kapısına mermerden iki arslan heykeli koydurup boyunlarına da iş sahiplerinin gece yarısı bile olsa, kendisini çağırabilmeleri için çanlar astırmıştı.

⁵ Hasan Nizamî, *Tac ül-Meâsir*, Ayasofya nus., vr. 156 b.; *Feth-i Gvaliyor*'a bakınız.

⁶ *Tabakat-i Nâsirî*, S. 156'da 635 Hicrî yılında da Raziyye Sultanın hizmetine girmiştir.

⁷ Hikmet Bayur, a.g.e. I. S. 281.

⁸ Müneccimbaşı, *Sahâif ül-Ahbâr*, II., S. 604.

⁹ İbni Battuta, II., S. 36.

Hakları çiğnenen veya tecavüze uğrayan kimseler her arzu ettikleri saatte hükümdarlarına doğrudan doğruya bu şekilde başvurabilirlerdi.

2 — RAZİYYE HATUN'UN VELİAHD SEÇİLMESİ, İLTUTMUŞ'UN ÖLÜMÜ : Semsüddîn İltutmuş'un hükümdarlık için en iktidarlı olan oğlu Nâsirüddîn Mahmud, Bengal valisi iken, ölmüştü. Diğer oğullarından hiçbirisi¹⁰ kızı Raziyye Hatun gibi akıllı değildi. Âdil, halkı seven ve hükümdarca tavırlara sahip bulunduğunu sezdiği kızı Raziyye'yi, İltutmuş 1232'de Gvalyor kalesini alıp Delhi'ye döndüğü zaman, vezir ve emîrlerinden birkaçını çağırarak saltanat tahtı için veliahd tâyin ettiğini haber verdi. Bu iş için bir kararname hazırlamasını da *Tac ül-Mülk Mahmud'a* emretti¹¹. Böylece, bizim bildiğimiz, müslüman kadın hükümdarlardan yalnız Sultan Raziyye, tahta çıkmanın üç yolundan "*Ahid*", yâni başta bulunan hükümdarın önceden tâyini yoluyla hükümdarlığa aday gösterilmiştir.

Bu kararname hazırlanırken, sultanla teması olan, bazı nüfuzlu devlet memurları ondan, rüşde ermiş oğulları dururken, kızı *Raziyye*'yi Müslüman Hind Sultanlığı'nın başına veliahd yapmaktaki sebebin ne olduğunu sordular. Hükümdarın bu husustaki kararının ve hazırlatmakta olduğu kararnamenin kendilerine pek uygun görünmediğini açıkladılar. Sultan İltutmuş onlara, oğullarının içki ve gençlik eğlenceleriyle vakit geçirdiklerini, bunların hiçbirinin memleket işlerini idare edemeyeceklerini, ama ileride, Raziyye hükümdar olunca, onu veliahd tâyinindeki isabetin iyice anlaşılacağını söyledi.

Raziyye, kırıllar için gereken üstün vasıfların hepsine erkeklerden çok sahip, savaşçı olduğu kadar bilginleri seven ve koruyan, cesur, iyi huylu bir kadındı. Annesi *Türkân Hatun* da haremın en yüksek ve nüfuzlu kadınlarından; fakat *İltutmuş*'un 1235-6 yıllarında yukarı Pencab'da Kakar'lar (Hohar'lar) a karşı girdiği savaştan hasta olarak dönmesi ve aynı yılda ölmesi, *Türkân Hatun*'un kuması olan, *Rüknüddîn*'in annesi,

¹⁰ İbni Battuta, II., S. 36'da Sultan İltutmuş öldüğünde geriye üç oğul bıraktı. Bunlar Rüknüddîn, Muizüddîn, Nâsirüddîn idiler diyor.

¹¹ Tabakat-i Nâsirî, II., S. 637; Hoca Nizamüddîn Ahmed, Tabakat-i Ekberî, I., S. 65; Mirhond, IV. S. 217.

Şah Türkân ile aralarının açılmasına vesile oldu¹². Askerî ve idarî kabiliyeti yanında merhametli, cömert ve âdil olması yüzünden sarayına “*Derbâr-ı Şemsî*” adı verilen Şemsüddîn İltutmuş’un ölümü üzerine emîrler iki gruba ayrıldılar.

3 — RÜKNÜDDİN’İN KISA SÜREN SALTANATI VE RAZİYYE’NİN TAHTA ÇIKIŞI : Bu iki gruptan biri, veliahd Raziyye’nin tahta geçmesini isterken, diğeri de İltutmuş’un son Pencab seferinden hasta bir hâlde döndüğü sırada, Lahor vâlisi bulunan oğlu Rüküddîn Firûz Şah’ı Delhi’ye beraberinde getirdiğini, bununla Raziyye’yi değil Rüküddîn’i sultan olarak tanımalarını ima etmek istediğini öne sürüp *Rüküddîn Firûz Şah*’ı, annesi Şah Türkân’ın da gayretleriyle, tahta çıkarmışlardı¹³.

Çok geçmeden Şah Türkân eski ortaklarıyla onların çocuklarına zulmetmeğe koyuldu. İlk olarak İltutmuş’un oğullarından *Kutbüddîn*’i kör ettirip öldürttü¹⁴. Rüküddîn’in içki ve eğlenceye son derece düşkün ve lâubalî oluşu da onun işine geldi. Devletin bütün idaresini kendi elinde topladı. Az sonra, vilâyetlerin çoğundaki vâliler, bu arada İltutmuş’un oğullarından Gıyasüddîn Mehmed, ayaklanmaya ve bazı vergilere el koymaya başladılar¹⁵. Bu arada *Melik Seyfüddîn* adındaki Türk de *Pencab*’a girmişti. Sıkışık duruma giren hükümdar artık mecburî olarak eğlencelerine bir fasıla verip, ayaklananların üzerine yürümek için asker ve emîrlerinin başında Delhi’den çıktı; fakat pek cömert ve iyiliksever bir insan olmasına rağmen, taraftarlarından bir kısmı kendisini terkedip âsîlerden yana oldu. Bu sırada Delhi’de bulunan Rüküddîn’in ablası, eski veliahd Raziyye ile Şah Türkân’ın arası açılmış ve Şah Türkân’ın Raziyye’yi öldürteceği dedikoduları şehirde yayıldığından, Raziyye taraftarları iyice hazırlanmışlardı. Bu tarihte Gvalyor ka-

¹² Tabakat-i Nâsirî Lahor baskısı, S. 93.

¹³ Hikmet Bayur, a.g.e., I., S. 282.

¹⁴ İbni Battuta, II., S. 36’da Rüküddîn tahta oturunca kardeşi Muizüddîn hakkında zulüm ve gadr ile işe başladı, bunun üzerine Raziyye onu katlettirmeyi düşündü. Halbuki Hikmet Bayur, I., S. 282’de bunu Kutbüddîn Mehmed olarak göstermektedir.

¹⁵ Tabakat-i Nâsirî, S. 94; Hikmet Bayur, a.g.e., I. S. 282; Münecceimbaşı, II., S. 604; Mehmed Zihni, Meşahir ün-Nisâ, I. S. 233.

dılığını yapmakta olan *Minhaciüddîn*'e göre (Tabakat-i Nâsirî, Lahor, S. 93) Rüknuddîn'in annesi, *Raziyye*'nin üzerine yürümüş, ama Delhi halkı ayaklanarak *Şah Türkân*'ı sarayına sığınmaya mecbur etmişti. Rüknuddîn, Giylû Gehrî' (گیلو گهری) ye vardığında, Şah Türkân esir edilmiş, ordunun en gözde kuvvetleri başkente gidip *Raziyye*'ye biât ettikten sonra kendisini tahta oturtmuşlardı. *Raziyye* tahta geçer geçmez, Türk taraftarlarından bir kısmını ve bazı emîrlerini, *Rüknuddîn*'i yakalamaları için Giylû Gehrî'ye yolladı. Beyler Rüknuddîn'i esir edip Delhi'ye getirdiler ve yeni hükümdarın emri ile kollarını bağlayıp hapse attılar. O orada iken hakkın rahmetine kavuştu (8. Rebî ül-evvel 634/1236).

Halbuki İbni Battuta'da¹⁶ *Raziyye* Hatun'un tahta çıkışı olayı aşağıda açıklayacağımız biçimde anlatılmaktadır : Rüknuddîn anası Şah Türkân'ın tesiriyle kardeşlerine zulmetmeğe başladı. Bunun üzerine *Raziyye* adındaki kız kardeşi onu idam ettirmeği aklına koydu. Bir gün Rüknuddîn câmide iken *Raziyye* mazlûm elbiseleri giyip "devlethane" denilen eski kasrın damına çıktı; ahaliye görünüp damın üzerinden : "Kardeşim Rüknuddîn erkek kardeşimizi yok etti (Muizzüddîn veya Kutbüddîn Mehmed). Şimdi de benim vücudumu ortadan kaldırmayı düşünmektedir" diye bağırды ve babasının adâletini, cömertliğini, hayırseverliğini, halka dağıttığı bahşişleri onlara hatırlattı. Bunun üzerine topluluk mescitte bulunan Sultan Rüknuddîn'i yakalayıp *Raziyye* Hatun'un karşısına getirdiler. *Raziyye*'nin : "Kaatil katlolunur" demesi ile Rüknuddîn kardeşinin kaatili olmak sıfatıyla idam edildi.

Öteki kardeşleri küçük olduğundan, emîrler ve halk, oybirliği ile *Raziyye*'yi saltanat tahtına oturtular (634/1236). Görülüyor ki, *Raziyye* "Ahd" yoluyla tahta çıkamayınca "Galebe" yoluyla hakkını elde etmişti.

Sultanlığı ancak altı ay 28 gün süren *Rüknuddîn*'i düşüren başlıca sebep, onun devlet işlerine karşı ilgisizliği, çalgıcı ve oyunculara yüz vermesi, rağbet göstermesi, sarhoşken file binip çarşı pazar gezdiği yerlere altın ve gümüş saçması ve fil bakıcı-

¹⁶ İbni Battuta, II. S. 36.

larını aşırı derecede zengin etmesidir. Cinsî sapıklarla da ilgilenmesi ona, bir canlıya eziyet etmiyecek kadar merhametli olmasına rağmen, saltanatını ve hayatını kaybettirmişti¹⁷.

4 — RAZİYYE HATUN'UN SALTANATI, ÖLÜMÜ VE ŞAHSİYETİ ; 1236'da sultanlık tahtına çıkan Raziyye, Şemsiyye hanedanının, kardeşi Sultan Rüküddîn zamanında ihmale uğramış yahut büsbütün ortadan kalkmış gelenek ve kaidelerini yeniden canlandırdı, adâleti ele aldı. Halka karşı pek cömert davrandı¹⁸. Saltanatının ilk yıllarında bastırıldığı paraların üzerine de “ *Umdet ün-Nisvân Melike-i zaman Sultan Raziyye binti Şemsüddîn İltutmuş* = عمدة النسوان ملكة زمان سلطان رضية بنت شمس الدين ايلتتمش ” diye yazdırdı. Ayrıca “Raziyyet üd-Dünya v'ed-Dîn = رضية الدنيا والدين ve “Belkîs-i cihan” ünvanlarını da taşıyan bu seçkin kadın, tahta geçer geçmez uzun ve yorucu çarpışmaları gerektirecek olaylarla karşılaştı¹⁹. Bunların en önemlilerinden biri, görünüşte dinî taassuptan ileri gelmiş olan *Nur - Türk* ayaklanmasıdır. *Nurüddîn* adındaki bir *Türk* tarafından harekete getirilmiş olan Hindistan'ın *Karmatîler* ve *Melâhide* zümresi, Sind bölgesinden, Con ve Ganj Irmakları kıyılarından gelerek Delhi'de toplandılar. Gizlice birbirlerine sadık kalmaya yemin ettiler. *Nur - Türk* etrafına adam toplayıp vâzetmekten hoşlanan, kültürlü sayılabilecek bir adamdı. Halkı *Ebu Hanife* ve İmam Şafiî mezheplerinin bilginlerine karşı kışkırtır, onları “*Mürce*”-denmiş gibi gösterirdi. *Nurüddîn*'in kışkırtmaları ile iyice hazırlanmış olan taraftarları 634 Recep ayının altıncı Cuma günü Delhi şehrinde, “*Cami-i Mescid*”e kılıç ve kalkanlarla silâhlanmış olarak girdiler. Sayıları bin kişiyi bulan kuvvetler iki kola ayrıldılar. Birisi kuzey kapıdan, Yeni Hisar tarafından, ötekiler “*Bâzar-i Bezzâzân*” dan geçerek “*Cami-i Mescid*” zannıyla Muizzî medresesine girdiler. Her iki kol da Müslümanların üzerine atıldılar. Baskına uğrıyan halkın bir kısmı kılıç darbeleri, bazıları da kalabalığın ayakları altında şehit oldular. Bu merhametsizce hücum üzerine Delhi'den feryatlar yükseldi.

¹⁷ Tabakat-i Nâsırî, S. 94; Müneccimbaşî, a.g.e., II., S. 604.

¹⁸ Tabakat-i Ekberî, I., S. 65; Tabakat-i Nâsırî, II., S. 639.

¹⁹ Hikmet Bayur, a.g.e. I. S. 285.

Nasırüddîn Eğitim, Emir Şair, İmam Nâsırî ve başkentin savaşı erkekleri zırhlarını giyip gözlerini kan bürümüş âsi Karmatlar üzerine saldırdılar. *Cami-i Mescid*'in damında bulunan Müslümanlar da ellerine geçirdikleri taş ve tuğlaları fırlatarak bu bastırma işine katıldılar. Sonunda pek çok *Nurcu Karmat* kılıçtan geçirilerek ayaklanma önlendi.

Sultan Raziyye, fırsatçıların Delhi'de alevlenen ayaklanmasını böylece bastırıldığı bir sırada, memleketin veziri olan *Nizam ül-Mülk Cüneydî* de kendisi gibi Raziyye'yi istemiyen *Melik Alâüddîn Cânî*, *Melik Seyfüddîn Kucî*, *Melik İzzüddîn Kebir Han Ayaz*, *Melik İzzüddîn Mehmed Sâlârî* ile birlik olup Delhi kapılarına dayanmıştı. Bunların muhalefetlerinin uzaması üzerine *Sultan Raziyye* Avad (Oud) derebeyi olan *Melik Nusretüddîn Tâyesâî* (Muizzî)'ye kuvvetleriyle birlikte Delhi'ye hareket etmesi emrini verdi. *Nusretüddîn*, Ganj ırmağını geçip Delhi'ye yaklaştığı sırada Raziyye'nin düşmanları ansızın ona hücum edip esir aldılar. Sadık ve hassas tabiatlı Melik buna dayanamayıp kederinden öldü²⁰. Hasım meliklerin Delhi kapısındaki kuşatması çok uzun bir zaman sürdü, ama Sultan Raziyye bundan yılmadı; hazırlığını tamamlayıp Delhi'den dışarı çıktı. Otağı humâyununu Cemne ırmağı kenarında bir yere kurmalarını emretti. Kendinden yana olan melikler ile kendine düşman olan melikler arasındaki savaşı buradan idare etti. Sonunda bol menfaatler vâdinin cazibesine kapılarak gizlice Sultanın tarafına geçmiş olan Melik İzzüddîn Mehmed Sâlârî ile Melik İzzüddîn Kebir Han Ayaz bir akşam hükümdarlık çadırının önünde Sultan Raziyye ile buluşarak aşağıdaki şartlar içinde anlaşmaya vardılar: Bu iki Emîrin ince buluşları ile Melik Cânî, Melik Seyfüddîn Kucî ve Nizam ül-Mülk Mehmed Cüneydî isyanın bastırılabilmesi için çağrılacak, muhafaza altına alınacak ve hapsedilecekti²¹.

²⁰ Tabakat-i Ekberî, S. 66'da onun esasen zayıf bir adam olduğu kaydedilmiştir; Tabakat-i Nâsırî'yi yayınlamış ve ingilizceye çevirmiş olan Raverty (S. 640) "Raziyye onu yardımına çağırdığı zaman, esasen hastalıktan muztarip olduğu anlaşılıyor" demektedir.

²¹ Hikmet Bayur, a.g.e. I., S. 283. Bu konuda beylerin arkadaşlarına hile hazırladıklarını değil, Raziyye'nin bu hissi uyandırıp dedikodu yaptırdığını yazmakta ise de, Tabakat-i Nâsırî (I. 640) ve Tabakat-i Ekberî (S.

Düşman melikler durumu haber alınca karargâhlarını bırakıp kaçtılar. Raziyye'nin süvarileri onların arkalarını bırakmadılar. Melik Seyfüddîn Kucî ve kardeşi Fahrüddîn, Sultanın süvarilerinin eline düştüler; sonunda hapiste öldürüldüler. Melik Alâüddîn Cânî de Nakavan denilen bir köyde öldürüldü, başı Delhi'ye getirildi.

Nizam ül-Mülk Cüneydî, *Sir-Mur-Bardar* tepelerine çekildi; bir müddet sonra orada öldü. Bu şekilde duruma hâkim olan Sultan Raziyye, vezirlik makamını eski Nizam ül-Mülk'ün vekili olan *Hoca Mühezzeb'e* verdi. O da aynı şekilde Nizam ül-Mülk unvanını aldı. Sultan Raziyye'nin takdirini kazanan *Melik Seyfüddîn Aybek* ordu kumandanlığına getirilerek *Kutluk Han* adını aldı. Ayrıca hizmetlerinden ötürü *Melik Kebir Han Ayaz'a* da Lahor bölgesi iktâ olarak verildi. Böylece Sultan Raziyye'nin barışa kavuşan devletinin kudreti geniş ölçüde yayıldı; Laknavatî'den Dival ve Damrilah'a kadar bütün melik ve emîrler ona biât ve itaat ettiler ²².

Pek kısa bir zaman sonra, ordu kumandanı olan *Melik Seyfüddîn Aybek* öldü. Sultan *Raziyye* bu sefer ordunun kumandasını Ali Gûrî'nin oğlu Melik Kutbüddîn Hüseyin'e verip Sultan İltutmuş'un ölümünden sonra, uzun bir zaman kuşatılmış olan Rantabur kalesini kurtarmakla görevlendirdi. *Melik Kutbüddîn Hüseyin* kuvvetlerinin başında *Rantabur'a* hareket etti. Kalede kapalı kalan Müslüman emîrleri kurtardı. Oradaki tahkimatı yıktı; sonra da *Delhi'ye* döndü ²³. Kalenin muhafazası ile ilgilenmedi ²⁴.

Kudretli Sultan İltutmuş'un Türk kölelerinden olan *Melik İhtiyarüddîn Altuniyye* (Altunaba), şerbetçibaşılık, otağbaşılık vazifelerini sadakatle yaptığından, Sultan Raziyye'nin itimadını kazanıp Pren iktâ ile Taberhind kalesini elde etmeğe muvaffak olmuştu. *Raziyye*, *Melik İhtiyarüddîn Aytekin'i* de Emîr-i Hâcib'lik

66) de beylerin arkadaşlarını hapsettirmek için Raziyye Sultanla anlaşma yaptıkları açıklanmıştır.

²² Tabakat-i Nâsirî, I, S. 641.

²³ Raverty bu kalenin hemen sonra Hindû'lar tarafından restore edilmiş olduğunu, bundan da Rantabur'un gene Hindû'larm eline geçmiş bulunduğunun anlaşıldığını yazmaktadır (Tabakat-i Nâsirî, I. S. 642. not. 1.).

²⁴ Tabakat-i Ekberî, S. 66.

payesiyle yükseltti. Fakat Türk beylerine bağışladığı bu payelerin yanı sıra *Melik Cemalüddin Yakut-i Habeşî*'ye emir ül-ümerâ unvanını vermesi ve hizmetlerinden memnun kalması, öteki Türk emîrlerinin hasedini uyandırdığından, bunlar Raziyye Sultan için birer tehlike olmaya başlamışlardı; zira devletin bütün büyük makamları ve vilâyetleri *İltutmuş*'un satın aldığı Türk kölelerin elinde bulunuyor ve bunlar, menfaat yüzünden aralarında çekişmeler bile, kendilerine yöneltilen tehlike karşısında tek kuvvet hâline gelebiliyorlardı. Bu durum karşısında Sultan Raziyye kadın elbiselerini çıkarıp erkek elbiseleri giydi, böylece halk arasına çıktı²⁵. Yanından yay ve tirkeşi (ok torbası) eksik etmeyen Raziyye, çoğu zaman fil ile dolaşırken halk kendisini açıkça görüyordu. Tabakat-i Ekberî'de Habeş Yakut'un onu koltuk altından tutarak binek hayvanına bindirmiş olmasının Türk Emîrler arasında kıskançlık ve dedikodu vesilesi teşkil ettiği yazılı ise de Raziyye Sultan'ın çağdaşı olan *Minhacüddîn*'in kitabında bu cihet belki de ona hürmetsizlik olmasın diye bahis konusu edilmemiştir²⁶.

Sultan Raziyye ile emir ül-ümerâ'lığa getirdiği *Yakut-Habeşî* arasında ihtimal ki, emîrlerinin iddia ettikleri yolda bir hususiyet yoktu. Ama sayısı kırkı bulan Türk Emîr, Melik ve Vâlilerin birbirlerine destek olan nüfuzunu kırma yolunda, Sultan Raziyye'nin bir Habeşî'yi üst makama tâyin ederek giriştiği mâsum politika ne yazık ki her ikisi için de acı sonuçlar hazırlamıştır.

XIII. Yüzyıla gelinceye kadar Hristiyan Batı Avrupa'sında örneği ender bulunan kadın hükümdarların İslâm dünyasındaki ilk ve en kudretli temsilcisi olan Sultan Raziyye ordularına Gvalyor üzerine yürüyüş emri verdi. Bu iş için onlara bol hediyeler ve bahşişler de dağıttı. Gvalyor kadısı olan Minhac-i Sirâc, Melik ül-Ümera Ziyaüddîn Cüneydî, diğer ümera

²⁵ Mirhond, IV., S. 217'de Raziyye tesettürü ve kadın elbiselerini bırakmış ve başına taç giymiştir dediği hâlde, asıl kaynaklar "saçlarını erkek biçiminde düzenledi. Başına külâh giydi ve tahta böylece oturdu" demektedirler. Münecimbaşî ise (a.g.e., II., S. 604), Raziyye yüzüne nikap takardı demektedir, belki bu yüzden Meşahir ün-Nisa'da da (I., S. 233) Raziyye'nin hâkimiyeti müddetince yüzüne nikap (peçe) tuttuğu ifade edilmektedir.

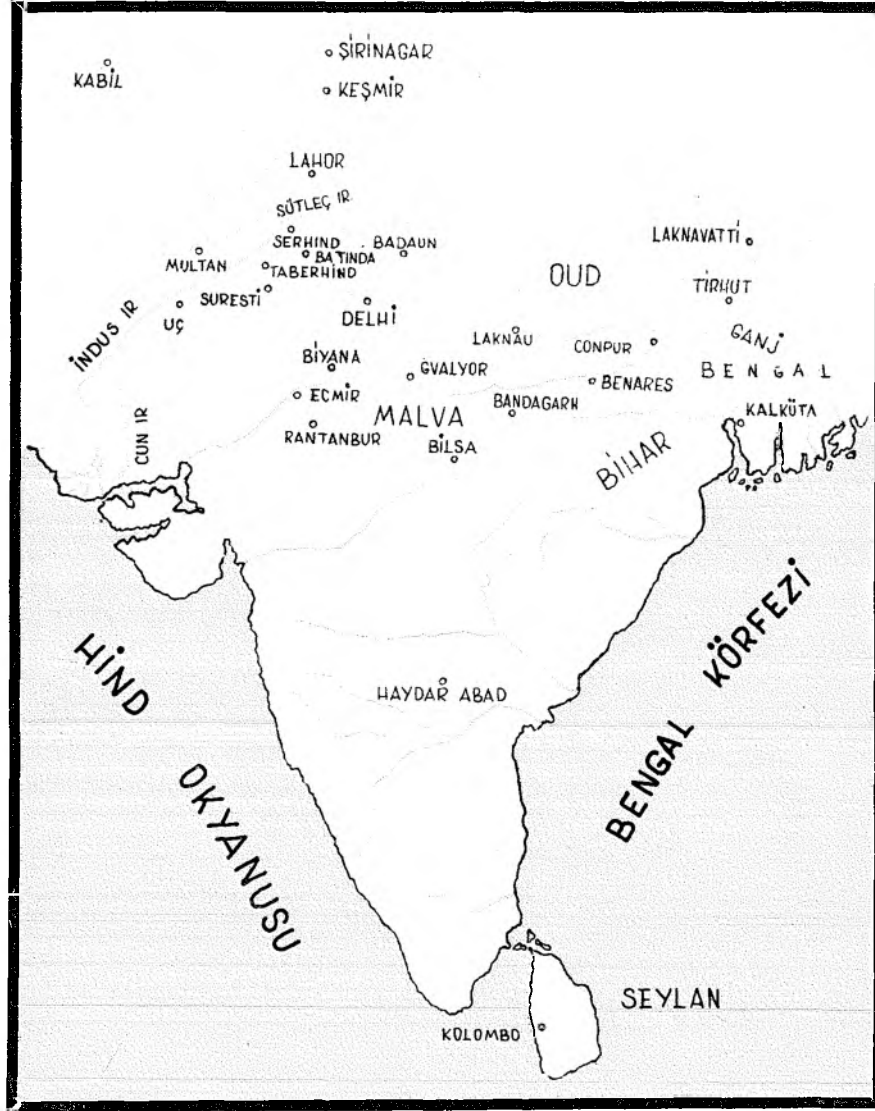
²⁶ Tabakat-i Ekberî. S. 67.; Tabakat-i Nâsırî, II., S. 643. Baranî, Tarih-i Firişte, I., 119. Her ikisi arasındaki münasebet Muhammed Bagir tarafından Lahore. Past and present (Lahore 1952) S. 73'de incelenmiştir.

Sultan Raziyye (Şimdiye kadar yayınlanmamış bir minyatürü)

Reşid üd - Dîn

Camî üt - Tevârih Topkapı s. Küt. H. 1654

ÖLÇEK 1 : 15 000 000

BAHRİYE ÜÇÖK

ile birlikte müstahkem Gvalyor'dan dışarı çıktılar. 635/1238 Şabanının birinci günü²⁷ *Raziyye* ayaklanmış olan *Gvalyor*'u ele geçirdi ve başşehri *Delhi*'ye döndü. Aynı ay içinde Sultan Raziyye bizim dayandığımız en önemli kaynağın yazarı *Min-hac-i Sirac*'ı, Gvalyor kadılığına ek olarak *Delhi*'de *Nâsırîyye* medresesine tâyin etti. 637/1239-40'da Lahor beyi *Melik İzzüddîn Kebir Han Ayaz* isyankâr bir durum takındı. Sultan onun üzerine bir ordu yolladı, kendisi de arkasından gitti. Melik Kebir Han Ayaz, Raziyye'nin ordusu ile başa çıkamayacağından uyuşma teklifinde bulunmak üzere bizzat ona geldi. Anlaşma gereğince Melik İhtiyârüddîn Karakuş Han Aytekin'in elinde olan Multan eyaleti Melik İzzüddîn Kebir Han Ayaz'a devredildi. Bu anlaşmadan sonra Sultan Raziyye 637 Şabanının 19. perşembe günü gene başkentine döndü.

İhtiras ve kıskançlık ateşi söndürülemediyen beylerden Taberhind hâkimi *İhtiyârüddîn Altuniyye* —ki *Raziyye*, Sultan olunca ilk olarak hem *Pren* hem de *Taberhind* iktalarını ona vermişti— isyan etti. Ne yazık ki, Emîr ve Meliklerin bazıları, bu arada Emîr-i Hâcib olan İhtiyârüddîn Aytekin, Altuniyye'nin bu ayaklanmasını desteklediler. Seferden döneli daha yirmi gün olmamıştı ki, Sultan Raziyye çok sayıda asker toplayarak başşehirden hareket etmeğe mecbur oldu (637 yılının 9. Ramazan çarşamba günü). Taberhind'e ulaştığı zaman Türk emîrler birden bire ona karşı cephe aldılar, ve (Ravzatussafa'nın ifadesine göre, IV. S. 217) onun ordu komutanı olan *Emîr Cemalüddîn Yakut-i Habeşî*'yi yakalayıp öldürdüler.

En sadık komutanını ve emîrlerinin bağlılığını kaybeden Sultan Raziyye, sonunda âsi Melikler tarafından yakalandı; hapsedilsin diye Taberhind kalesine yollandı²⁸. *Melik İhtiyârüddîn Altuniyye*'nin mesuliyeti altında *Sultan Raziyye*'nin hapsedilmiş olduğu haberi *Delhi*'ye ulaşınca, oradaki beyler, Sultan İltutmuş'un oğullarından *Muizziddîn Behram Şah*'ı tahta çıkardılar. Ordudaki beyler ise *Delhi*'ye dönünce, bunu ancak *İhtiyârüddîn*

²⁷ Tabakat-i Nâsırî, II., S. 643 v.öt.

²⁸ Tabakat-i Ekberî, S. 67 ve Tabakat-i Nâsırî, II.; S. 643'de Taberhind'e yollandığı kayıtlı bulunduğu hâlde, Mirhond, IV. S. 217'de Serhind'de hapsedilmiş olduğu yazılıdır. Bk. ayrıca, M. A. Ahmed, Political History and Institutions of the Early Turkish Empire of Delhi, Lahore, 1949. s. 203.

Aytekin’in saltanat nâibi olması şartıyla kabul edebileceklerini bildirdiler. Bu teklif kabul edildi. *Aytekin* durumunu daha da kuvvetlendirmek maksadıyla *Behram Şah*’ın kız kardeşi ile evlendi ve kapısının önünde nevbet çaldırmak ve her zaman bir fil bulundurmak gibi sultanlara mahsus teşrifatı uygulamaya kalkıştı²⁹. *Emîr-i Hâcib* iken nâib olan *İhtiyârüddîn Aytekin*’in hükümdarlık kuvvetlerini böylece kendi elinde toplamaya çalışması Muizüddîn Behram Şahı kızdırdı. Bir gün onu sarayında katlettirip yerine *Bedrüddîn Sungur Rumî*’yi Emîr-i Hâcib yaptı. *Taberhind* vâlisi bulunan *İhtiyârüddîn Altuniyye* ise, Sultan Raziyye’nin esir edilişi üzerinden henüz bir ay geçmeden onunla nikâhlanıp evlenmişti. Bu da bize gösteriyor ki, kıta sayılabilecek kadar büyük bir ülkeyi nizam ve adâletle idare eden *Sultan Raziyye* için, boş yere dedikodu çıkmıştır. Raziyye sırtında yay ve ok çantası sınırdan sınıra koşarak *Hindû* akınlarını püskürtmekten, baş kaldıran Meliklerini yola getirmekten ve babasının devrindeki kusursuz idareyi hak ve adâleti ihyadan başka birşey düşünmüyordu. Sık sık ayaklanan Türk Emîrlerin nüfuzunu kırmak için önem verdiği *Cemalüddîn Yakut-i Habeşî*’nin, bir kadın olan Raziyye’ye yakınlığı ise, tarihin bu müstesna kadınına sadakatten başka bir şeyle izah edilemez.

Bu kışkanç beyler kendilerine ve erkek hükümdarlarına en tabiî bir hak olarak tanıdıkları bu çeşit zaafı, hakikatten uzak bulunmakla beraber, Raziyye gibi cesur ve akıllı bir hükümdar için bağışlanmaz bir suç saymışlar, sayısız nimetlerini gördükleri iyi yürekli imparatoriçelerini en muhtaç bulunduğu bir zamanda yüzüstü bırakmışlardı. Hiçbir tehlikeden yılmıyan Raziyye ikinci defa Delhi tahtını ele geçirmek için sağa sola haberler yolladı. Altuniyye de Raziyye ile evlendikten sonra, onun dâvasını kendi dâvasıymış gibi eline aldı. Kehukehran (کهوکهران), Catvan ve daha başka yerlerden bazı emîrler ile hatırı sayılır bir kuvvet topladılar. Bu sırada Sultan Muizzüddîn Behram Şah’a tâbi olan *Melik İzzüddîn Mehmed Sâlârî* ile *Melik Karakuş* isyan edip Delhi’den çıktılar ve Raziyye’nin ordusuyla birleştiler. Raziyye bu orduyu Delhi üzerine yolladı. Behram Şah da karşılık bir orduyu küçük *Melik Tekin* idare-

²⁹ Tabakat-i Nâsirî, farsça nüshası. S. 153; Tabakat-i Ekberî, S. 67.

sinde Delhi'den dışarıya gönderdi. Her iki ordu yolda karşılaştı. *Sultan Raziyye* mağlup oldu; Taberhind'e geri döndü. Biraz sonra dağılmış olan askerlerine çeki düzen verip savaşa istidatlı bir hâle getirdi; gene Delhi tarafına gitti. Üvey kardeşi olan *Behram Şah* bu defa *Melik Tekin*'i daha büyük bir ordunun başına geçirip Raziyye'nin üzerine yolladı. Her iki ordu *Kaytahl*'da karşılaştı. Askerî birliklerden bazıları *Raziyye* ve eşi *Melik İhtiyârüddîn Altuniyye*'yi gene terk etti. Bu yüzden 638/1240'da her ikisi de savaşı kaybettiler. 24 Rebi ül-evvel'de Altuniyye Mansurpur sınırında yakalandı; Raziyye ise Kaytahl'da esir düştü. Her ikisi 25 Rebi ül-evvel pazar günü şehid edildiler³⁰.

Sultan Raziyye'nin çağdaşı Minhacüddîn'in onun akıbeti hakkında bize verdiği bilgi bundan öteye geçmez. Fakat Tabakat-i Ekberî (S. 68), İbni Battuta ve daha sonraki tarihçiler onun Hindûların eline düşüp şehid edildiğini bildirmektedirler. İbni Battuta'ya göre (II., S. 37), Sultan Raziyye kardeşi Behram Şah'ın³¹ Delhi'den yolladığı ordu ile çarpışıp savaşı kaybedince esir olmamak için kaçtı. Ama yollarda çok acıktı ve çok meşakkat çekti. Toprağı kazmakla uğraşan bir çiftçiye rastlayınca, ondan yiyecek istedi. Onun verdiği bir parça kuru ekmeği yer yemez, yorgunluktan hemen oracıkta uykuya daldı. O uyurken çiftçi ona bakıp erkek elbiselerinin altında mücevherlerle işlenmiş bir kaftan bulunduğunu ve Raziyye'nin bir kadın olduğunu görerek, sırf bu kaftanın kendisine sağlayacağı paraya tama edip onu öldürdü; atım başka tarafa kovaladı, kendisini de hemen oracığa, kendi tarlasına defnetti. Sonra elbisesinin bir parçasını alıp çarşıya satmağa gitti. Çarşı halkı böyle kıymetli ve zarif işlenmiş bir elbise parçasının, fakîr bir Hindû rençber'in elinde bulunmasını şüphe ile karşıladığından, kendisini kadı huzuruna götürdüler. Orada bu zâlim ve ruhsuz rençber dayağı yiyince Sultan Raziyye'yi katlettiğini itiraf edip onu defnettiği yeri

³⁰ Tabakat-i Nâsirî, farsça nüshası, S. 153 ve Raverty tercümesi, II., S. 648'de yukarıda yazılı tarihleri kaydettiği hâlde, Tabakat-i Ekberî (S. 67) bu yılın 637/1239 olduğunu kaydediyor; Zambaur, Manuel de Généalogie et de Chronologie pour l'Histoire de l'Islâm S. 287'de yanlış olarak Raziyye'nin ölüm tarihini 644/1246 olarak göstermiştir.

³¹ İbni Battuta, II., S. 37'de yanlış olarak Raziyye'den sonra kardeşi Nasirüddîn'in tahta oturduğunu kaydetmektedir.

gösterdi. Sultan Raziyye'nin cesedi çıkarılıp dinî merasim yapıldıktan sonra yine aynı yere bırakılmış, üzerine de bir kubbe inşa edilmiştir. Tabakat-i Ekberî'de bulunan ikinci bir rivâyete göre (S. 68), Raziyye'yi Behram Şah'a götürdüler, orada öldürüldü. İbni Battuta'nın Hindistan'da bulunduğu sıralarda, yâni Raziyye'den aşağı yukarı yüz yıl sonra, Raziyye'nin Con (Cemne) ırmağı kıyısındaki kabri bir ziyaretgâh imiş.

Sultan Raziyye'nin hükümdarlığı sırasında bastırmış olduğu bir başka parada şöyle yazılıdır :

فی عهد الامام المستنصر امیرالمؤمنین ، السلطان الاعظم جلالة الدنيا والدين ملکہ التتمش ابنت السلطان نصرة امیرالمؤمنین .

Nümismat Wright³², Raziyye'nin parasını bu şekilde okumuştur. Ancak ابنت السلطان kelimelerinin (التتمش) adının soluna değil sağına getirilerek okunması belki de daha doğru olur.

Yukarıdan beri askerî ve idarî kabiliyetlerini göstermeğe çalıştığımız Sultan Raziyye'nin bir de küçümsenmeyecek sanat istidadı vardır. Bu, Sultan Raziyyenin *Şirin-i Dihlevî* veya *Şirin-i Gurî* takma adlarıyla yazmış olduğu şiirlerinde görülmektedir. *Mage-i Rahmani*'nin *Perdeneşinân-i Suhengîy*'-undan aşağıya aldığımız dört beyit onun bu kabiliyetinin açık bir delili sayılmak gerekir :

دردھان خود دارم عندلیب خوش الحان ،
پیش من سخنگویان زاغ دردھن دارند .

³² Neslon Wright, Catalogue of the coins in the Indian Museum Calcutta. Oxford. 1907. II. S. 26.

Terc. : Ben ağzında hoş nağmeler yapan bir bülbüle malikim, bana nispetle diğer şiir söyleyenlerin ağızlarında karga vardır.

از ماست که بر ماست چه تقصیر دل زار ، آن کشته هما نا زغم بی سبب ماست .

Terc. : Bizim başımıza her ne gelirse hep bizdendir, biçare gönlün ne suçu var? O zavallı da bizim sebepsiz gamımızdan ölmüştür.

کنم (برم) به برکت پا چرخ تحت سلطانی دهم به بال (بیاد) هما خدمت مکسرانی

Terc. : Ben ayağımın bereketi ile feleği saltanat tahtı yapar, Hüma'nın kanadını da sinekleri kovmak hizmetinde kullanırım.

باز آ شیر بن منه در راه الفت کام خویش هان ولی نشنیده باشی قصه فرهاد را

Terc. : Ey Şirin gel, muhabbet yoluna adım atma, bundan sakın. Sen yoksa bu yolda Ferhad'ın başına gelenleri işitmedin mi?

Ali Ekber-Müşir-i Selimî'nin "Zenân-i Suhenver" adlı kitabında da Raziyye Hatun'un şu aşağıdaki beyitlerine rastlamaktayız (III., S. 156) :

نا دیده رخس چو مردم چشم کردیم درون دیده جایش

Terc. : Onun yüzünü görmediğim hâlde, göz bebeği gibi, ona gözümün içinde yer verdim.

من نام ترانشیده میدارم دوست نادیده تراچو دیده میدارم دوست

Terc. : Ben senin adını işitmediğim ve yüzünü görmediğim halde gözüm gibi seni severim.

غلطیدن نور رخ خورشید جزاین چه ؟ بسمل شده تیغ نگاه غضب ماست

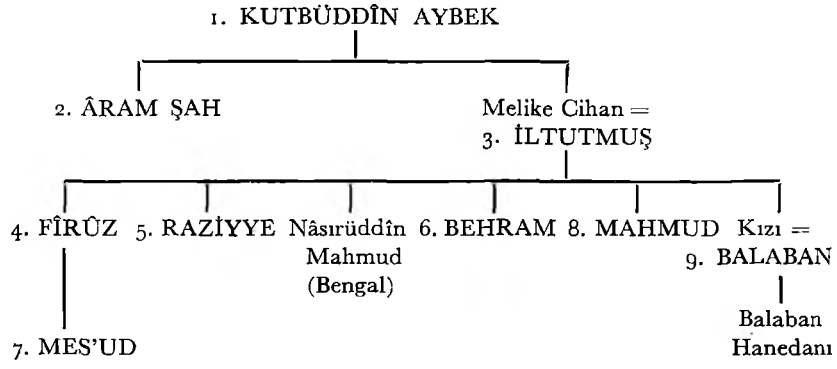
Terc. : Güneşin ışınlarının titremesi, bizim kılıç gibi olan gazaplı bakışımızdan korktuğu için değil de nedendir.

Sultan Raziyye dört yıla yakın bir zaman imparatorluk denilecek kadar büyük bir ülkenin idaresini fiilen ve resmen elinde tutmuş olan, memleketi için hayırlı, kudretli ve örnek bir hükümdardı. Raziyye'den sonra haris Türk beyleri, tahta geçen Behram Şah, İzzüddîn Balaban, Alâüddîn Mesud Şah ve Nâsırüddîn Mahmud zamanlarında da rahat durmadılar. Ad-

larını yazdığımız hükümdarlar, tıpkı Raziyye gibi bu Emîrlerin dayanışmasını kırma yolunda adımlar attıkça, onlar Delhi devletinde karışıklıklar çıkardılar ve arka arkaya iki sultanı tahtından indirip öldürdüler. Bir yandan beylerin isyanları, Moğol akınları, öte yandan Hindûlar'ın müdafaasız kalan bölgeleri ele geçirmeleri sonunda (1266) *Şemsîyye* hanedanı zayıflamış, asayiş bozulmuş, iktidar harem ağalarının ellerine geçmişti. *Nâsırüddîn Mahmud*'un sultanlığı sırasında haremağası Reyhan'ın terrörü, Delhi'yi o derece yıldırılmıştı ki, *Kadı Min-hacıüddîn* bile birbuçuk aydan fazla evinden dışarıya çıkamaz olmuştu. Nihayet memleketin sınırları *Sultan İltutmuş*'la kızı *Sultan Raziyye* zamanındaki genişliğini kaybetmiş bir hâlde yerini *Balaban* hanedanına bırakmıştır.

Böylece, Sultan Raziyye'nin hayatı ile ilgili ne biliniyorsa, burada hepsini, o günleri yaşamış ve görmüş olanların eserlerine dayanarak, ifadeye çalıştık.

RAZİYYE' SULTAN'IN SOY TABLOSU

II

ŞECER ÜD-DÜR

Ortaçağ Müslüman dünyasında hukukî olarak devlet idaresini elinde bulundurmuş hükümdar kadınlardan, tarih sırasına göre ikincisi, Eyyubî soyundan *Melik Sâlih'in* eşi *Şecer üd-Dür*'dür (veya Şeceret üd-Dür). Müslüman Mısır tahtı gibi çok önemli bir tahtı ele geçiren Şecer üd-Dür'ün sultanlar soyundan gelmediği hâlde, kadınları daima kafes arkasına hapseder sanılan Müslüman doğu ülkelerinin ortasında, nasıl olup da Mısır'a Sultan seçildiğini açıklamadan önce, Eyyubî hâkimiyetinin Mısır'da sona erişini görmemiz yerinde olur. Zira *Şecer üd-Dür* bu devlet ile Mısır Memlûk devleti arasında hâkimiyetin el değiştirmesine vasıta olmuştur.

I — MİSİR'DA EYYUBÎ SALTANATININ SONA ERMESİ: A) MELİK SÂLİH NECMÜDDİN EYYUB : Melik Sâlih, Eyyubîler devletinin beşinci hükümdarı El-Kâmil'in en büyük oğlu idi. Melik Kâmil'in Haçlılar'a karşı yaptığı Suriye seferi uzadığından, bu oğlunu veliahd tayin etmiş, kendisini Mısır'da temsil etmeği de ona bırakmıştı. 1229'da Melik Kâmil on yıl için Kudüs'ü terk etmek şartına bağlı olarak, İmparator II. Friedrich ile bir anlaşma yapıp Mısır'a döndükten sonra, oğlu Necmüddîn Sâlih ile olan münasebetleri, diğer oğlu Melik Âdil'in annesi yüzünden, pek can sıkıcı bir hâl aldı.

Melik Âdil'in annesi, kendi öz oğlu tahta çıksın diye, üvey oğlu *Sâlih'in* binden ziyade Memlûk'ü kendi şahsî hizmetine bağladığını ve daha babası hayatta iken, hükümdarlığı onun elinden çekip almak istediğini iddia ederek, kocası El-Kâmil'i tahrike koyulmuştu. 1232 yılında Moğollar ve bunların akınlardan kaçan Harezmliler, el-Kâmil'in sınırlarını zorlamağa başlayınca, Melik Kâmil hem bu oğlunu Mısır'dan uzak bulundurmak, hem de akıncıları durdurmak gâyesiyle askerini ko-

mutasını *Melik Sâlih Necmüddîn Eyyub*'a havale edip onu Suriye'ye gönderdi. 1236'da ise ona *Hısn-Keyfa*, *Urfa* ve o sırada zaptedilmiş olan *Harran*'ı ikta olarak verdi. Fakat bu sınır memleketlerinde bir yandan Tatarlar'ın, bir yandan Harezmliler'in tehdidi altında, Sâlih'in durumu rahat sayılamazdı. Gayretli bir yaradılışa sahip olan Sâlih, Harezmliler'le anlaştı ve babasının müsaadesi ile 1238'de bunları hizmetine aldı. Sincar ve Nusaybin de kendisine verildi. Böylece Sâlih doğuda kendisine hiç kimsenin dokunmaya cesaret edemediği bir prens oldu. Fakat aynı yıl içinde *Melik Kâmil*, Şam'da ölünce işler değişti. *Melik Âdil*, Kahire'de babasının halefi tanındı. Es-Sâlih Eyyub, Melik Kâmil'in ölüm haberini aldığı zaman Ratha'yı kuşatmakta idi. Hemen kuşatmayı kaldırdı; ama onun bu hareketi, hizmetindeki Harezmliler'in ganimet ümitlerini kırdığı için, muhalefette bulundular ve kendisini ele geçirmek istediler. O kaçtı; Selçuklu Sultanı *Gıyasüddîn* de onu esir etmek ve ona ait şehirlere sahip olmak istedi. Bu niyetle Diyarbakır'ı kuşattı; ama Suriye'li ve Mezopotamyalı prensler daha çabuk davranıp Sâlih'in şehirlerini aralarında bölüştüler. Musul hâkimi *Lu'lu*'da ona düşmandı ve kaçtığı *Sincar*'da onu kuşatmıştı. Fakat *Necmüddîn Sâlih* kendisine dost bir kadının mahareti ve yardımı sayesinde bütün güçlükleri ve düşmanlıkları yendi. *Lu'lu*'yu bozguna uğrattı; *Diyarbakır* kuşatmasını kaldırttı. Selçuklu sultanını da müthiş bir bozguna uğrattı. Bu zaferler sonunda Mezopotamya'yı ele geçirdi. Bir yıl sonra (636/1238-9) bazı anlaşmalar yapıp Şam'a gitti. 637/1239-40'da *es-Sâlih Necmüddîn Eyyub* beşbin kişi ile Şam'dan, Mısır'a yürümek üzere çıktı ve Nablus'a geldi. Amcası *İsmâil*, yardım vâdi ile onu aldatmış, *Hums* prensi ile anlaşarak, Sâlih'in askerlerini ondan ayırmaya muvaffak olmuştu. Bu entrikalar yüzünden Melik-Sâlih Eyyub hemen hemen yalnız kaldı. Bu arada *Kerek*'li Nâsır Dâvud'un (Sâlih'in amcazadesi) *Melik Âdil* ile arası açıldığından, Sâlih ile birleşmeğe gittiği sırada onu zayıf bulup esir etti¹. Bu sırada II. Friedrich ile Melik Kâmil'in arasındaki anlaşma sona ermiş, fakat Hristiyanlar Kudüs'ü terketmeğe yanaşmamışlardı. *Dâvud* 21

¹ Makrizî, Sülûk, I., S. 289.

günlük bir kuşatmadan sonra, şehri Haçlılar'dan geri aldı ve bütün istihkâmları yıktı (1239).

Mısır Sultanı *Melik Âdil* ile doğudaki Eyyubî prensleri arasında uzun süren müzakereler bir sonuca bağlanamadı; ancak aynı yılın Ramazan ayında *es-Sâlih Eyyub* serbest biralıkınca *Dâvud* ile birlikte Kudüs'e gidip ikisi aralarında şöyle bir anlaşma imzalayabildiler : Mısır'ı *Melik Sâlih Necmüddîn Eyyub*, Suriye ve doğu vilâyetlerini de *Dâvud* alacaktı. Mısır sultanının bu anlaşmadan duyduğu endişe, kendisini bunlar üzerine bir sefer açmaya mecbur etti. Fakat *Eşrefiyye memlûkleri* onu tahından indirip Kahire kalesine yolladılar ve kısa bir tereddütten sonra *Sâlih*'i tahta geçirdiler (638/1240-41).

Zulkade'nin 14. Pazartesi günü tahta oturan *Melik Sâlih, Kal'a-i Cebel'i* işgal etmiş, kardeşinin kaybettiği malları toplamış, Mısır'ı imar etmiştir. *Ravza* kalesini bina etmiş, Yemen'e asker sevk etmiş ve Mekke'ye de hâkim olmuştur². •

O, her ne kadar Kerek hâkimi *Dâvud*'la yaptığı anlaşmaya göre Suriye ve doğu vilâyetlerine karışmıyacak idiyse de verdiği sözü tutamadı : 1244'te Kudüs'ü aldı; hattâ daha sonra Şam'ı bile ele geçirdi. Böylece Halep ve Kuzey Mezopotamya toprakları hariç bırakılırsa, *Salâhüddîn Eyyubî*'nin ülkeleri, *Melik Sâlih*'in elinde toplanmış oldu. Bütün bu başarıları, Moğolların önünden kaçıp Suriye ve Mezopotamya'ya gelen Harezmlî Türk kölelerden teşkil ettiği birliklerle elde edebilmişti. *Melik Sâlih*'in daha Mısır sultanı olmadan satın aldığı bu köleler, o kadar çoğalmışlardı ki, kışlalara sığamadıklarından hükümdar onlara *Ravza* adasının en güney ucunda, Nil'in doğu kolunun boyunca, geniş karargâhlar inşa ettirmek mecburiyetinde kalmıştı. Bunların kışlaları müstahkem olduğu gibi, iki taraftan da Nil nehrinin kolları ile korunmakta idiler. Mısır'da Nil'e deniz demek olan "*el-Bahr*" denilir; *Necmüddîn Sâlih*'in bu geniş karargâhlarda oturan kölelerine de, bu yüzden, "*Bahriyye Memlûkleri*" dendi. Birçok sınıfları bulunan Memlûklerin her kolu, elbiselerinin üstüne işlenmiş, yahut altınla silâhlarının üstüne kakılmış işaretlerle birbirlerinden ayrılırlardı. Bu işaretler bazı-

² Makrizî, Hitat, II., S. 236.

larında *gül*, bazılarında da bir *kuş* idi. Renk renk kumaş bandlarla, birliklerin birbirlerinden ayırt edilmesi, daha sonraları Haçlılar'ın hoşlanıp taklit ettikleri bir örnek olmuştur.

Kölelerden teşkil edilen böyle bir ordu ve gene onlardan seçilmiş yüksek rütbeli kumandanlar, Mısır askerleri ve Suriye sakinleri tarafından hiç de hoş karşılanmadı. Çağdaş bir şairin bu husustaki şu sözleri bunu bize teyit edici bir delil olmuştur : “İhtiyatsız Melik kartalların yuvasına akbabaları çağırıyorsun! Büyük Selâhüddîn'in oğulları esirler satın aldılar. Kendilerini onlara satmak için”³. Şâirin hakkı var; gerçekten, bu satın alınmış kölelerin sayısı çoktu, iyi silâhlı idiler. Kuvvetlerini hissediyorlar ve bunu her şekilde kötüye kullanmaya hazır bulunuyorlardı. Hattâ velinimetleri olan *Melik Sâlih*'e karşı olsa bile! Nitekim *Melik Sâlih* 1248 yılında Halep hükümdarı *Nâsir*'a karşı bir sefer yapmak üzere Şam'a geldiği sırada, Fransa kralı *Saint Louis*'nin Dimyat'a ayak bastığını öğrenmiş, hemen Eşmum ve Tanah'a inmişti. Fakat hasta idi. Onun hastalığı haberi ordusundaki disiplini gevşetti. *Melik Sâlih Necmüddîn Eyyub* 23 Kasım 1249'da Fransızlar'ın karargâhlarının karşısında Mansura'da öldü. Kardeşinden sonraki saltanatı 9 yıl 8 ay 20 gün sürmüştü. O sadece askerî olaylarla değil, dinî, ilmî ve mimarî sahada da kuvvet ve gayret sarfetmiş bir hükümdardı. Kahire'de *Sâlihiyye* medreselerini tamir ettirip burada Mâlikî, Şâfiî, Hanefî ve Hanbelî mezheplerinin okutulmasını emretmişti⁴.

B) **TURAN ŞAH:** Melik Sâlih'in hayatta kalmış bir tek oğlu vardı : *Turan Şah*. Ama babası, gerektiği üzere, onu kendisine vâris olarak tâyin etmemişti. Bir rivâyete göre onu babası Hisn-Keyfa'ya göndermek istediği zaman o gitmek istememişti. Nahoş tipli bir adamdı; sarhoştur⁵. Fakat ne olursa olsun, ondan başka vârisi bulunmadığına göre, yapılacak iş *Melik Sâlih*'in ölümünü Fransızlar'dan ve halktan saklı tutup *Turan Şah*'ı bir an önce *Hisn-Keyfa*'dan Mısır'a getirtmekti. İşte bu tarihe

³ Marcel, M. J. Égypte depuis la conquête des Arabes jusqu'à la domination française, Paris. 1872, S. 155.

⁴ Makrizî, Hitat, II. S. 236.

⁵ Aynî, İkd ül-Cümân, Veliyyüddîn Ef. Ktb., Nu. 2391, IV. S. 307

kadar sadece, *Melik Sâlih*'in gözde eşi olan *Şecer üd-Dür*, bundan sonra bütün Mısır'ın, hattâ komşu Müslüman prensliklerin hayatı için önem taşıyan bir şahsiyet olmuştur.

Şecer üd-Dür Türk soyundan *Abdullah*'ın kızı idi⁶. *Melik Sâlih* onun eşsiz güzelliğini görüp cariye olarak satın almıştı. Kısa bir zaman sonra bu parlak güzelliğin altında bir deha saklı bulunduğunu gören hükümdar, ondan *Halil* adında bir de oğlu dünyaya gelince kendisini nikâhlayıp Mısır melikesi mertebesine yükseltmişti⁷. Artık *Melik Sâlih* hayranı olduğu *Şecer üd-Dür*'ü daima yanında ve sohbetinde bulundurmaktan büyük bir zevk duyuyordu. Hattâ o, amcazadesi *Melik Nâsır Dâvud*'un, Kerek'de kendisini esir tuttuğu sırada bile *Şecer üd-Dür* onunla birlikte gitmiş, o korkunç ve musibetli günlerde kendisini yalnız bırakmamıştı. *Melik Sâlih*, sultan olunca, birlikte Mısır'a gelmiş az sonra da 6 yaşındaki oğlu Halil'i kaybetmişti⁸. 1249 yılında eşi *Melik Sâlih* öldüğü zaman da yanındaydı. Akıllı melike *Şecer üd-Dür*, Mısır tahtının, Fransızlar'ın *Dimyat*'ı işgal ettikleri bir sırada boş bulunduğunu ilân etmenin doğuracağı tehlikeleri çok iyi bildiğinden, hükümdarın ölüm haberini sakladı. Sadece emirlerin ileri gelenlerinden *Emîr Fahrüddîn Yunus bin Şeyh üş-Şüyuh* ile Sâlihiyye, Bahriyye ve Halka (*Melik Sâlih*'in muhafız memlûkları) gurubunun lideri bulunan *Tevaşt Cemâlüddîn Muhsin*'i çağırarak bu ikisine Sultan'ın öldüğünü haber verdi. Fakat bunun Fransız tehlikesine karşı gizli tutulmasını da emretti. Hükümdar için gereken dinî merasim bir kaç kişi arasında yapıp sonradan Kahire'ye getirilmek üzere cesedi Cezire kalesine bırakıldı. Bundan sonra *Şecer üd-Dür*, Emîrleri dâvet ederek *Melik Salih*'in oğlu *Turan Şah*'ı kendine vâris tâyin ettiğini, *Emîr Fahrüddîn Şeyh*'i de ordu komutanlığı ile vazifelendirdiğini, bunlara diğer umeranın bu şekilde biât etmelerini istediğini bildirdi. Hepsi bu emre itaat edip biât ettiler⁹. Halbuki *Melik Sâlih* kendisinin nâibi olan

⁶ Aynî, a.g.e. IV, S. 307.

⁷ İbni Tagriberdî, en-Nücum üz-Zâhire, VI., S. 373; Makrizî, Sülûk, I., cüz 2. S. 311; İbn ül-İmâd el-Hanbelî, Şezerat üz-Zeheb, V., S. 268.

⁸ İbni Tagriberdî, a.g.e., VI. S. 373; Makrizî, Sülûk, I., cüz. 2., S. 361. E. d. İ., IV. S. 295.

⁹ Aynî, a.g.e., IV. S. 305.

Emir Husamüddîn ibni Ali'ye : "Benden sonra memleketi Halife *Musta'sım Bilâh*'dan başka kimseye teslim etme" demişti¹⁰.

Şecer üd-Dür, Hısn-Keyfa'dan gizlice çağırıldığı *Turan Şah* gelinceye kadar, "*Sultan hastadır, kimse yanına giremez*" demiş, sultanın imzasını da taklit etmiş ve bir de ferman çıkararak durumu idare etmişti. Bu fermanda Kahire'de oturan *Emir Husamüddîn bin Ebi Ali*'ye ümeranın, vezir kapısında, yukarıda açıkladığımız sebeplerden ötürü, biât etmeleri bildirilmişti. Bunun üzerine Emîr Fahrüddîn'in mahpusları salıvermeye başlaması, bazı vergilerin kaldırılması, bazı Emîrlerin azledilmesi, hattâ hutbelerde babasının adıyla *Turan Şah*'ın adının da zikredilmesi, halkın hakikati anlamasına yetmişti. Ama, kimse bunu söylemeğe cesaret edememişti¹¹. *Turan Şah* yolda helâk olacak kadar susuzluk ve meşakkat çektikten sonra, Şam'a ulaşabildi. 27 gün orada oturduktan sonra, Fetek yoluyla 647 Zilkadesinin 14. günü Kahire'ye, yanında *Cemalüddîn Yağmur* ile *Şerefüddîn Fâizî* olduğu hâlde, indi. *Şecer üd-Dür* artık sırrı açıkladı. *Turan Şah*'ı babasının nâibi Hüsamüddîn İbni Ebi Ali karşıladı. Ona hil'at giydirdiler ve *Mansûre*'ye gittiler. Sonra *Turan Şah*, "*Es-Sultan ül-Melik il-Muazzam Gıyasüddîn Turan Şah*" adıyla tahta oturdu¹².

Mısır askeri ile *Turan Şah*'ın Hısn-Keyfa'dan getirdiği memlûkleri birleşerek Fransızlara hücum etti. Önce 1000 Fransız askeri esir düştü; 3000'i de savaşta telef oldu. Fransızlar iyice zayıf düştüler. Mısırlılar'a elçi gönderip zaptettikleri yerleri geri vermek şartıyla barış istediler. Müslümanlar barış şöyle dursun, düşmanlarının 32 gemisini daha yakınca, Fransızlar kaçmaktan başka çare bulamadılar. Kıralları IX. *Louis* de Müslüman Mısırlılar'ın eline esir düştü¹³.

Babasının ve *Şecer üd-Dür*'ün himaye ettikleri Sâlihî ve Bahrî Memlûkler sâyesinde Fransızlar'a karşı elde edilen büyük

¹⁰ Makrizî, Sülûk, I., S. 342.

¹¹ Aynî, a.g.e., IV. S. 306.

¹² Makrizî, Hıtat, II., S. 236; Ebu'l-Ferec, Tarih-i Muhtasar üd-Düvel, S. 453; İbni Tagriberdî, a.g.e., VI. S. 307.

¹³ Ebu'l-Ferec, a.g.e., S. 453; İbni Haldun, Tarih, Mısır 1284 bas., V., S. 360.

zafer, iyi huylu olmyan hükümdarı şımarttı. Kendi Memlûkleri ile Mısır'daki Sâlihîlerin arası açıldı. Kendi memlûkleri ona : “Siz burada ismen hükümdarsınız. Burada asıl iktidar *Şecer üd-Dürr*'ün elinde. Siz Hısn-Keyfa'da olsanız, o zaman hakikî hükümdar olabilirsiniz. Sizin bu hâle gelmenize asıl sebep, Fransız kralı *Louis* ile çarpışabilmek için, kalben *Şecer üd-Dürr*'e bağlı olan Memlûkler'e muhtaç olmanızdır. Siz Fransa kralı ile barış yapın. Asıl düşmanınız Fransa kralı değil onlardır”¹⁴ dediler. Babasının bile sevgisini kazanamıyan *Turan Şah*, üvey annesi *Şecer üd-Dürr*'rün kendisi için tahtı nasıl muhafaza ettiğini unutup ondan babasının hazinelerini istedi. *Şecer üd-Dür* ona, kendisi gelinceye kadar memleketi bu servetle idare ettikten başka, Fransızlar'a karşı savaşılan askeri de gene bu servetle beslediğini bildirdi. Fakat *Turan Şah*'ın bu hareketine, fena hâlde içerledi. Melik ül-Muazzam *Turan Şah*'ın hoşla gitmiyen hareketi sadece bu kadar değildi; kendisini, memlûkleriyle birlikte serseriliğe ve çapulculuğa vermişti¹⁵. Babasının dost ve Emîrlere hakaret olsun diye, sokaktaki serserileri onların isimleriyle anardı. Şamdanlarla, kılıçlarla, Bahrî ve Sâlihî Memlûkleri döğ, yaralar, hepsini yok edeceğini, sarhoş iken söyler dururdu. Bu durum karşısında, emîrlik vâdi ile aldatılmış olan Memlûkler'in ileri gelenleri arasında temayüz etmiş bulunan *Fâris Aktay*'dan başka *Baybars Aybek* ve *Kalaun* da, *Şecer üd-Dür* ile bir anlaşma yapmak istediler. *Aynî* (S. 307) bu anlaşmanın yapıldığını ima etmektedir; diğer eserler ise bundan bahsetmemektedirler.

Turan Şah'ın gene böyle Bahriyye memlûklerini kılıçlarla döğüp öldürdüğü bir gün parmakları kesildi ve Bahriyye'lilerden kimseyi bırakmayın diye emir verince, memlûkler'den birinin “ne duruyoruz” diye bağırması üzerine, oradakiler hükümdarın üzerine yürüdüler. *Turan Şah* ummadığı bu hücum karşısında, kendi yaptırdığı bir tahta kulenin tepesine kaçtı. İsyancılar bu kuleyi her tarafından ateşlediler, bir yandan da onu ok yağmuruna tuttular. Bu oklardan biri isabet etti; diri diri yanacağını gören *Turan Şah*, Nil nehri yoluyla kaçıp kurtulmak için, ken-

¹⁴ Ebu'l-Ferec, a.g.e. S. 454.

¹⁵ İslâm Ansiklopedisi, IV., S. 259;

disini kuleden suya attı. Fakat burada da kendisini tâkip edip öldürdüler (648/1250).

Eski kaynaklar *Turan Şah* için ateşle, okla, su ile öldü diye yazarlar. Halife'nin elçisinin şefaati sayesinde, üç gün sonra cenazesi bulunduğu yerden kaldırıldı. Melik ül-Muazzam *Turan Şah* 70 gün hükümdarlık edebilmiştir. *Onun ölümü ile, 81 yıl süren Eyyubî saltanatı Mısır'da sona ermiş, yerini Memlûk sultanlığına bırakmıştır.*¹⁶

2 — İSMET ÜD-DÜNYA VE'D-DİN MELİKET ÜL-MÜSLİMÎN ÜMM-Ü HALİL ŞECER ÜD-DÜR: Mısır'da Memlûk Sultanlığının ilk hükümdarı *Şecer üd-Dür* (= İnci Ağacı)'dür. *Turan Şah*'ın öldürülmesinden sonra, ordu ve Emîrler yeni hükümdarın seçilmesi işinde hayli güçlük çektiler. Sonunda Sâlihiyye ve Bahriyye memlûk Emîrleri devletin ayânı ve ehl-i meşveret, sultana ait dehlizde toplanıp akıl ve enerjisine büyük bir inançla bağlı bulundukları *Şecer üd-Dür*'ün saltanat tahtına geçmesi hususunda kesin bir karar aldılar¹⁷. Memlûkler ve Emîrleri, *Melik Sâlih* öldüğü sırada, *Turan Şah* gelinceye kadar, *Şecer üd-Dür*'ün koca Mısır sultanlığını nasıl büyük bir başarı ve cesaretle idare etmiş olduğunu hatırdan çıkarmamışlardı. Böylece *Şecer üd-Dür* seçim yoluyla (= *ihtiyariyye*) Mısır sultanlığının başına getirilmiş oluyordu.

Bu çağdaki diğer Mısır hükümdarları gibi, *Şecer üd-Dür*'e de bir Atabey lâzımdı. Melik Sâlih'in satın alınmış kölelerinden biri olan ve bu sırada Emîrlerin ileri gelenlerinden bulunan İzzüddin Aybek'i bu vazifeye uygun gördüler. Böylece ordunun baş komutanlığı da ona verildi. Her ne kadar Batılı müsteşriklerden *Marcel*¹⁸, *Şecer üd-Dür*'ün daha kocası

¹⁶ Aynî, a.g.e., IV., S. 307; Makrizî, Hitat, II., S. 236; İbni Tagri-berdi, a.g.e. VI., S. 373; İbni Haldun, a.g.e., V., S. 360.

¹⁷ Marcel (a.g.e., S. 155 v.öt.) ve Corci Zeydan (Tarih-i Mısır ül-Hadîs, cüz 2., S. 5) *Şecer üd-Dür*'ün, *Turan Şah*'ın öz annesi olması ihtimalini göz önünde tutmuşlarsa da, araştırdığımız kaynak ve eserler arasında böyle bir kayda rastlamadık. Sadece Habib üs-Siyer'de (III., S. 251) "Vâlidet-u Melik il-Muazzam Ümmü Halil" diye geçmektedir. Burada da *Turan Şah* (Melik ül-Muazzam) ile küçük yaşta kaybetmiş olduğu kendi oğlu Halil'in bir ve aynı insan zannedildiği görülmektedir.

¹⁸ Marcel (a.g.e. S. 155 v. öt.).

Melik Sâlih zamanında *Aybek*'le aşırı derecede münasebette olduğunu bir çok tarihçilerin kaydettiğini iddia etmiş ise de, biz Corci Zeydan (Tarih-i Mısır ül-Hâdis, III, S.5) gibi pek yeni sayılan bir tarihçiden başkasında böyle bir ifadeye rast gelmedik. Eğer bu iddia doğru olsaydı, kocaya ihanetin en ağır bir şekilde ceza gördüğü Müslüman dünyasında, *Melik Sâlih*'in en sadık Emîrleri ona ihanet etmiş bir kadını, âdetleri yıkarak elbette tahta çıkarmazlar, suç ortağını da Atabek ve ordu kumandanı olarak kabul etmezlerdi. Doğu ülkelerinde bu gibi konularda en hafif bir dedikodunun hükümdar hatunların, sadece tahtını değil, hayatını bile kaybetmesine sebep olduğu tarihî bir hakîkattir. Az önce bahis konusu ettiğimiz Sultan Raziyye'ye karşı çıkan ayaklanmanın zahirî sebebi de buna bir örnek sayılır.

Şecer üd-Dür hükümdar olunca, Nil kıyısındaki Menil sarayından *Kal'a-i Cebel*'e çıktı. *İzzüddin Aybek* de kışladan buraya geldi ve hergün yapılan işlerle, alınan kararları kendisine bildirdiği için, *Şecer üd-Dür* ondan çok memnun kaldı. Eyyubîler'in oturmayı âdet edindikleri *Kal'a-i Cebel*'den çıkan emirler ve kararlar üzerinde "*Validet-ü Halil*" alâmeti görülüyordu. *Şecer üd-Dür* resmî evrakta kısaca bu imzayı kullanıyordu. Saltanat tahtına oturduğu hâlde, âdet olan hükümdarlık hil'atini giymiyen Melike¹⁹ Kahire ve bütün Mısır minberlerinde cuma günleri kendisi için hutbeler okutmuş ve adına paralar bastırmıştır²⁰.

Şecer üd-Dür'e ait bir para

Bu paralarda şöyle yazılıdır : "*El-Musta'sımyyet ül-Salihiyye Meliket ül-Müslîmin Validet ül-Melik il-Mansur Halil*

¹⁹ İbni Tagriberdî, a.g.e. VI., S. 373.

²⁰ Stanley Lane-Poole, Catalogue of egyptian coins in the British Museum IV., S. 136.

Halifet-ü Emir il-Müminîn"²¹. Hutbelerde ise önce Halife'ye duadan sonra: « احفظ اللهم الجهة الصالحة ملكة المسلمين عصمت الدنيا و الدين ام » « خليل المستعصية صاحبة السلطان الملك الصالح » veya bazı yerlerde buna benzer şekilde Şecer'in hükümdarlık ad ve unvanları okundu ve âdet olduğu üzere, kendisine, idare ettiği ülkeye dualar edildi²². Nuveyrî (Nihayet ül-Ereb, cüz 27., vr. 252 A) de onun Şam ümerasına yolladığı fermanlarda kendisini « الامير العالي » « المولوي السلطان الخاتوني الصالحى الجلالى العصى الرحيمى » şeklinde unvanlarla tasvir ettiği kayıtlıdır.

Şecer üd-Dür hükümdarlığa seçildikten sonra ümera ile, o sırada Fransız'ların elinde olan, *Dimyat* kalesinin Müslümanlar'a teslimini temin yolunda bir anlaşmaya vardı. Böylece *Bahriyye Memlûkleri* Dimyat'ı Fransızlar'dan geri aldıktan başka 40.000 Dinar da savaş tazminatı ödettiler. Buna karşılık Müslümanlar'ın elinde esir bulunan Fransız kralı *Saint Louis*, kraliçe ve kralın kardeşi memleketlerine gidebilmek için, hapsolundukları kaleden serbestçe çıkabileceklerdi. Böylece 648/1250 yılının Sefer ayının 9. günü, onbir aydan beri Dimyat'ı işgallerinde tutan Fransızlar, ordularını ve donanmalarını kaybetmiş, perişan bir hâlde çekilip *Akkâ* yolunu tutmuşlardır. Bu olay Müslüman Mısırlılar'ın günlerce bayram yapmalarına vesile oldu. Şairler bu günün neşesi üzerine şüirler yazdılar²³. Sefer'in onuncu gününde *Dimyat*'tan geri dönen askerler de *Şecer üd-Dür*'e biât ettiler²⁴. Şecer âyân ve emîrlerden birçoklarına kıymetli hediyeler dağıttı; birçoklarına hil'atlar ve şerefli rütbeler verdi. Halkdan alınan ağır vergileri kaldırdı; pek çoğunu da hafifletti. Fransızlar'a karşı elde edilen zaferler, memleketin nizam ve âsaiş içerisinde bulunması, halkın tedbirli ve cömert kraliçelerine bağlılığını büsbütün arttırdı²⁵.

²¹ Recueil des Historiens des Croisades, I., S. 129; İbn ül-İmâd el Hanbelî, a.g.e., V., S. 268; İbni Tagriberdî, a.g.e., VI. S. 372; Makrizî, Sülûk, I., cüz 2, S. 362.

²² Aynî, a.g.e., S. 316; İbni İyâs, Tarih-i Mısır, Bulak bas., I., S. 89.

²³ İbni Haldûn, İber, c. V S. 361; Nuveyrî, Nihayet ül-Ereb, cüz 27, vr. 252 B.; Müneccimbaşı, Sahâif ül-Ahbâr, II., S. 627.

²⁴ Makrizî, Hıtat, II., S. 237; Makrizî, Sülûk, I., cüz 2. S. 361 v. ö.; Süheylî, Tarih-i Mısır ül-Kadîm, S.

²⁵ Kadriye Hüseyin, Muhadderat-ı İslâm, S. 404.

Şecer üd-Dür her gün hususî bir dairede vezirlerini toplar, kendisi de ince bir perde arkasında oturarak bu toplantılara katılırdı. Bir işe karar vermeden önce daima bir meclis toplar, vezirlerinin, emîrlerinin düşüncelerini öğrenir, sonra kararnameleleri ve fermanları bizzat kendisi imzalardı. Halka doğrudan doğruya bir emir vermek istediği zaman, önce Atabey'i olan Aybek'le o hususları inceden inceye konuşurdu. Halkı, asker ve Emîrlerini hoşnut eden güzel Melike *İsmet üd-Dîn* Mısır sultanlığını, zamanındaki erkeklerden daha büyük bir yetki ile idare etmekte iken, *Turan Şah*'ın Şam'a kaçmış olan taraftarları ile zamanın Halifesi *El-Musta'sım Billah*'ın yakınları birleşerek büyük bir ehliyetle hükümdarlık eden *Şecer üd-Dür*'ü tahtından indirmenin yollarını aramaya koyuldular.

A) ŞECER ÜD-DÜRR'ÜN TAHTTAN İNDİRİLİŞİ : Bunlar bir kadının *Meliket ül-Müslimîn* sıfatıyla hükümdarlık etmesinin doğru olmayacağını ileri sürerek isyana kalkıştılar. Halbuki *Şecer üd-Dür* Halife'ye karşı derin bir saygı beslemekte idi. Suriye'den tertipli olarak Memlûk Devletinin ilk hükümdarına karşı yükselen şikâyet sesleri, o kadar çoğaldı ki, sonunda Bağdat'tan Mısır'a bir tehdit mektubu geldi. Bunda Halife şöyle diyordu : “Eğer aranızda Mısır'a sultanlık edecek erkek kalmadıysa biz size bir sultan gönderelim. Tekmil umur-i devleti bir kadının eline teslim eden kavim felâh bulmaz, hadîs-i şerifini duymadınız mı?”²⁶ Bu sözler Mısır halkını derin bir düşünceye yöneltti. Zira *Şecer üd-Dür*, Şam, Halep ve Yemen'de Eyyubî soyundan gelen birçok prensler durup dururken kadın haliyle yep-

²⁶ Gürcü Melikesi olan “Kız melik” (T'amar) in nüfuzundan bahseden Cüveynî (Tarih-i Cihangüşa, II., S. 160, Leyden bas. 1916) yukarıda Peygambere atfedilen sözün İran'da bir kadının (bk. Giriş kısmına) tahta oturması üzerine Ebubekir tarafından söylendiğini kaydetmiş ise de tarihlerin çoğu, bunun gene de Hazret-i Peygamber'in bir hadîsi olduğunu açıklamaktadırlar. Biz yaptığımız araştırmalarda, İran'da Purandoht'un –yani Husrev Perviz'in büyük kızı–, kardeşi II. Kavad (628) ve yeğeni III. Erdeşir (628-29) den sonra saltanat tahtına oturduğunu, bunun saltanatı Hazret-i Muhammed zamanına tesadüf ettiğinden, bahse konu hadîsi Peygamberin söylemiş olduğunu bir kere daha tesbit ettik. Bu hadîsin lâfzen başka fakat mâna itibariyle aynı bir kaç şekline rastladık (Msl. bk. Müslim, II., S. 321).

yeni bir hanedanın kurucusu olarak Mısır tahtına oturmuş bulunuyordu. Her ne kadar meşveretsiz, hiç bir iş görmiyen *İsmet üd-Dîn*'in idaresinden herkes memnun idiyse de, *Turan Şah*'in taraftarları olan Emîrler ile Suriye'deki rakîp prenslerin içten içe kaynıyan kin duyguları, artık açığa dökülmüştü. Hele Kaymerî Emîrleri'nin, Halep Eyyubîler'inden Dayfa Hatun'un (Bk. Giriş kısmına) torunu *Nâsır Yusuf*'a, Şam'ın kapılarını açmaları; Şam Emîrler'inden *Mücahidüddîn İbrahim*'in Şam'daki hazineyi, *Nâsır Yusuf*'a teslim etmesi, onun da bu paraları Emîrler'e paylaşırması haberinin *Kal'a-i Cebel*'de duyulması Mısır halkını haklı bir kuşkuya düşürdü. Buna rağmen, Emîrler *Şecer üd-Dürr*'e itimatlarını tekrarladılar²⁷. *İzzüddîn Aybek*'in başkomutanlığını da aynen kabul ettiler. Fakat *Nâsır*'ın Şam'a girdiği ve Suriye'yi de ele geçirdiği, Sâlihîler'i hapsettiği (bazılarına göre öldürdüğü) ayrıca Kerek'de *Melik Mugîs*'in ayaklanıp *Sübek*' (= Şübek) i ele geçirdiği haberleri *Kal'a-i Cebel*'de duyulunca, Kahire'deki kuşku büsbütün arttı. Çünkü bir yandan Hristiyan dünyasının Haçlı ordularının — Müslüman âlemine karşı çeşitli yollardan giriştikleri savaşların pek çoğunda sefil ve perişan edilmelerine rağmen — arzettiği tehlikeler hâlâ eksilmemiş, diğer yünden ise, bugün üzerinde üç dört devletin barındığı o zamanki Suriye toprakları, Mısır'dan ayrılıp *Nâsır Yusuf*'a biât etmişlerdi. Bu durum karşısında *İsmet üd-Dîn Ümm-i Halil* hemen bir meşveret akdetti. Durumun düzelmesi, Suriye'nin yeniden Mısır'a bağlanması için ne yapmak gerektiğini sordu. Mühim olduğu kadar nâzik de olan bu meselede vezir ve Emîrlerinden yardım istedi. Memlûk Emîrleri, melikelerinden pek hoşnut oldukları hâlde, asâyişin korunabilmesi amacıyla *Şecer üd-Dürr*'ün saltanatı terketmesini elzem buldular. Böylece Rebiülâhır'ın 29. günü, üç ay saltanattan sonra *Şecer üd-Dür* kendi kendini hal' etti²⁸. Fakat bu çekiliş, Bağdat Halife'sine karşı bir gösterişten başka bir

²⁷ Makrizî, Sülûk, I., cüz 2, S. 367-8.

²⁸ Makrizî, Hitat, II., S. 237; Makrizî, Sülûk, I., cüz 2., 367-8 'de, Rebiülâhır'ın 19. günü evlendiğini ve yine Makrizî (s. 369) ve incelediğimiz kaynaklardan Nüveyrî (Nihayet ül-Ereb, vr. 252 B, cüz 27) ve Aynî (İkd ül-Cuman, IV., S. 307)'de Rebiülâhır'ın 29. günü yâni üç ay saltanattan sonra kendi kendini tahttan indirdiği kaydedilmiştir.

şey değildi. Emîrlere, pek sevdikleri Melikelerini gene de iktidarda tutmak amacıyla, onun *Aybek*'le evlenmesini sağlayıp sonra da *Aybek*'i Mısır sultanı olarak tanıdılar²⁹.

B) *AYBEK'İN SULTANLIĞI VE ÖLDÜRÜLMESİ*: Bir cumartesi günü³⁰ *Aybek*'e sultanlık için gereken seremoni yapıldı. Hükümlerlik sancakları açıldı; Emîrlere iki sıra hâlinde *Aybek*'in iki yanına dizildiler; ona saltanat alâmetlerinden olan hil'at da giydirilip ata bindirildi ve "*El-Melik ül-Muiz*" lâkabı verilerek diğer hükümdarlar gibi *Kal'a-i Cebel*'de tahta oturtuldu³¹.

Bahriye kölemenleri arasında *Melik Sâlih*'e hizmet ede ede yükselen *Aybek*, onun beyleri sırasına girmiş ve sonunda "*Çaşnigîr*" rütbesini kazanarak, *Melik Sâlih*'in hayatının sonuna kadar yanında kalmıştı. Bu sebeptendir ki, ona *Melik Muiz*'den başka *Çaşnigîr* ve *Türkmanî* adları da nisbet edilmektedir.

Yeni Sultanın tahta geçtiği, Halife'ye bir mektupla bildirildi. Fakat *Şecer üd-Dür*'ün fiilî idaresinde hiçbir değişiklik olmamıştı³²; eskiden nasıl hüküm sürmüş ise, *Aybek*'le evlendikten sonra perde arkasından hükümeti gene öylece elinde tutmakta idi. *Aybek* ise ötedenberi *melike*'nin bendesi olduğundan onun her emrini yerine getirmeğe alışkındı. Esasen kendisini her gören insanı güzelliği, zekâsı ve cömertliği ile büyüleyen *Şecer üd-Dür*, *Aybek*'i de kendisine iyice bağlamıştı. *Aybek*, *Şecer üd-Dür* ile evlenince, kendi memlûkleri ile *Şecer*'in memlûklerini birleştirmeyi, böylece daha kuvvetli olmayı düşünmüş ise de, pek kısa bir zaman sonra, bu iki parti birbirine zıt görüşler ve menfaatler yüzünden yeniden ikiye ayrılmıştı : Birisi *Melik Muiz* *Aybek*'e nisbetle *Muizzî*, diğeri *Necmüddîn Sâlih* 'ten dolayı *Sâlihî*. *Melik Muiz* gibi iktidarlı bir askerin başa geçmesiyle sükûna kavuşacaklarını uman Mısır halkı, Suriye, hattâ Mısır'da çıkan bir takım ayaklanmalar sonunda, bunun boş bir hayal ol-

²⁹ Makrizî, Sülûk, I. cüz 2, S. 368.

³⁰ İbni Haldun, İber, V., S. 362'de *Aybek*'in *Şecer üd-Dür* ile evlenmesini Eşref'in hal'inden sonra gösterirse de, bizce bu daha öncedir. Ayrıca bk. Makrizî, Sülûk, I., cüz 2, S. 369.

³¹ Makrizî, Hitat, II., S. 237; Sülûk, I., cüz 2, S. 369.

³² Ebu'l-Ferec ibn ül-İbrî, Tarihi Muhtasar üd-düvel, s. 454.

duğunu görmekte gecikmedi : bir yandan Mısır tahtına Eyyubî soyundan gelme birinin geçirilmesi gerektiği fikri üzerinde ısrar ediliyor, diğer yandan *Turan Şah*'ın kaatillerinin Mısır'da sultanlık edemeyeceği ileri sürülüyordu. Ayaklanmaların önlenmesi ve herkesin Eyyubî soyundan gelecek birine gönülden bağlanması sağlansın diye, Yemen Eyyubîlerinden Melik Eşref *Muzafferüddîn Musa* adlı sekiz yaşındaki bir çocuğu şerik olarak Mısır tahtına oturtular ³³. Mısır Memlûkleri bu yolla diğer *Eyyubî* prenslerinin itaatini elde etmekle birlikte, bir yandan da devlet işlerinin görülmesini Aybek'e temin etmiş oldular. Gazze'dekiler de, daha küçük yaşta bulunan Kerek Hâkimi *Melik Mugîs Ömer bin Âdil*'i bu makama getirmeğe karar vermişlerdi; hattâ Cemaziülâhirin dördüncü gününde onun adına hutbe okuttular.

Üçüncü bir tutum ise, bu haberin Mısır'a ulaşması üzerine zuhur etti. O da : memleketin *Halîfe el-Musta'sım Billah* adına *Aybek* tarafından idare edilmesi idi. Bunun üzerine yeniden *Aybek*'e ve küçük Sultan el-*Eşref Musa*'ya biat yeminleri edildi. Böylece 649/1251 yılında pek garip bir durum ortaya çıktı : Mısır tahtı, biri Eyyubî *Melik Eşref*, ikincisi Türkmen *İzzüddîn Aybek* arasında paylaşıldı. Paralar her ikisinin adına basılıyor, cuma hutbeleri her ikisinin adına okunuyordu ³⁴. Ama Suriye'deki tehlike gene de önlenememişti. *Melik Nâsır Yusuf*, görüşte *Turan Şah*'ın intikamını Memlûkler'den almak için, hakikatte ise, kolayca ele geçireceğini sandığı Mısır'a Sultan olmak ümidiyle, akrabası olan bütün *Eyyubîler*'i kendisine yardıma çağırırdı. Hattâ o sırada *Akkâ*'da bulunan Fransa kralı IX. *Louis* (*Saint Louis*) ile bile bir yardım anlaşması yaptı. 19 Ocak 1252'de, *Nâsır* ordusu ile *Aybek* ordusu *Abbase*'de bir meydan savaşı verdiler ³⁵. Başlangıçta Mısırlılar yenildiler; Suriyeliler onları kovaladılar. Ama *Fâris Aktay* ile *Aybek*, *Şemsüddîn Lu'lu*'u ele geçirdiler, bir müddet sonra da onu Mısır

³³ Aynî (a.g.e. S. 320) 10 yaşındadır diyor. Sülûk'de ise altı yaşında denmektedir.

³⁴ Makrizî, Sülûk, I., cüz 2, S. 369-70; İbnî Haldun, İber, V., s. 374; Corci Zeydan, Tarih-i Mısır ül-Hadîs, cüz 2, S. 6-11.

³⁵ Marcel, a.g.e., S. 155 ve öf.

hakkındaki kötü niyetlerinden ötürü öldürdüler. Önce Kahire kapılarına kadar yaklaşmış olan Suriyeli kuvvetler, bir müddet sonra intizamsız ve birbirinden ayrı düşmüş birlikler hâlinde kaçmaya başladılar. Sonunda *Aktay*'ın büyük gayretleri ile *Aybek*, *Nâsır Yusuf*'a üstün geldi ve büyük bir gururla Kahire'ye döndü. Gördü ki, ilk yenilgisi sırasında kaçanlardan bazıları bu haberi oraya götürmüşler ve Kahireliler de kendi saltanatının sona erdiğine karar vermekte pek acele etmişlerdi. Dindar olduğu hâlde pek kinci olan *Aybek*, *Mısır ül-Kadîm* (Eski Kahire) ve *Kale* camilerinde *Melik Nâsır Yusuf* adına hutbe okutanları şiddetle cezalandırmış, hattâ daha ihtiyatlı davranıp hutbede hiçbirinin adını zikretmemiş olan Kahire İmamları da bu intikam alevinden kendilerini kurtaramamışlardı.

O, Kahire, Kale ve Mısır ül-Kadîm'in hepsini yağma sahası ilân etmişti. Bu yağma sırasında Memlûkler halka öyle eziyet etmişler, katil, çoluk çocuğun esir edilişi o dereceye varmıştı ki, Haçlılar'ın Mısır'da işledikleri barbarlıktan bunların işledikleri cinayetler pek de aşağı sayılmazdı ³⁶.

Melik Nâsır kaçıp canını kurtarmış ve Halife her ikisi arasında uzlaştırıcı bir rol oynamaya mecbur olmuştu. Gene bu sırada yeni bir Haçlı seferinin başlaması ihtimâline karşı, Mısırlılar, *Mısır*, *Gazze* ve *Kudüs*'ü Suriyeliler'in boşaltmaları şartıyla bir barış yapmaya razı oldular. Son olaylardan sonra Memlûk kumandanlarından olan *Fâris Aktay*, Mısır'ın en gözde siması hâline geldi. *Hama* sultanının kız kardeşi ile de evlenmiş olduğu için, karısı prensesle birlikte *Kale*'de oturmayı istemişti. *Aybek* bunu kabul etti; ama memleket idaresinde söz sahibi olmasından çok korktuğu için onu yoketmeği tasarladı. Esasen *Aktay*, kendisinin *Melik Eşref* ile tahtı bölüşmesini isteyen *Sâlihî* partisinin başındaydı. İşte bu yüzden *Aybek*, inandığı kimselerden üç kişiyi -ki bunların arasında sonradan tahta çıkacak olan *Seyfüddîn Kutuz* da vardı- pusuya yatırdı ve *Fâris Aktay*'ı hançerletti. Onun sadece tevkif edildiğini sanan *Sâlihîler*, başlarında *Baybars* olduğu hâlde *Kale*'nin önünde toplanıp serbest bırakılmasını istediler. Kalenin üstünden kendilerine *Emîr*

³⁶ Makrizî, Hıtat, II., s. 237

Aktay'ın kesik başı fırlatılınca, Sâlihîler öyle bir korkuya düştüler ki, arkalarına bakmadan Suriye'ye, *Nâsır*'ın yanına kaçtılar³⁷. Sâlihîlerin Mısır'da kalanları ise zindanlara atıldılar. Böylece kendisine muhalif partiyi devirmiş olan *Aybek*, himayesiz kalan genç *Melik Eşref*'i hemen hapsedip³⁸ yeniden tahta rakipsiz ve ortaksız olarak yerleşti.

Artık *Aybek* saltanatını gölgeliyen kara bulutların, iktidar rüzgârı ile dağıldığı inancına varmak üzereydi. 652/1254 yılında da minberlerde gene yalnız onun adına hutbeler okundu, fermanlarda ve paralarda yalnız onun adı görüldü. Kendisine *Hibetullah el-Fâizî*'yi ordu komutanı ve vezir tâyin etti. Müslüman Mısır devletlerinde böylece ilk defa olarak bir *Kıptî*'ye vezirlik rütbesi verilmiş oluyordu (Makrizî, *Hitat* II., S. 237). *Seyfüddîn Kutuz* da Saltanat nâibliğine getirildi. Bir yandan da *Emîr Şemsüddîn Sungur*, *Şeyh Necmüddîn Bâderâtî*'nin beraberinde elçi olarak Bağdat'a gidip Halife'nin *Melik Muiz*'i öteki Mısır sultanları gibi menşur ve sancaklarla şerefleştirmesini diledi³⁹. Bütün bu iktidar alâmetlerine rağmen *Aybek*'in karısı, Mısır'ın eski melikesi *Şecer üd-Dür*, hâkimiyeti elinden bırakmamıştı. *Şecer üd-Dür*'ün *Aybek* lehine tahtından vazgeçmesine rağmen, gene de adının hutbelerde bazen zikredildiği ve hattâ kendisinin adına fermanlar da tanzim edildiği anlaşılmaktadır⁴⁰.

³⁷ İbn-i Haldun, *İber*, V, S. 363; Cörci Zeydan, *Tarih-ı Mısır ül-Hadis*, 6 v. öf.; Müneccimbaşı, 2. g. e., II., S. 627.

³⁸ Eşref'ten sonra bu ailenin bazı fertleri Şam'da, Halep'te, Humus ve Meyyafarikîn'de hüküm sürdüler; ancak yirmi yıl geçmeden hepsi iktidardan düştü. Sadece bir kol daha 100 yıl müddetle Hama'da devam etti. Bu soydan 718'de gelen meşhur Ebu'l-Fida, 732'ye kadar hüküm sürmüştür. Onun tarih ve coğrafya alanında bıraktığı eser memleketine hükümdar olarak ettiği hizmetlerden çok daha faydalı olmuştur.

³⁹ Makrizî, *Sülûk*, I. cüz 2., S. 398; İbni Haldun, *İber*, V., S. 363.

⁴⁰ Aynî (a.g.e., S. 320) de *Aybek*'in sikke ve hutbeden, saltanatının ikinci gününde *Şecer üd-Dür*'ün adını kaldırdığı yazılı ise de, kendisinden daha eski bir tarihçi olan Nüveyrî (*Nihayet ül-Ereb*, cüz. 27, vr. 266 A. B.), de bunun tam tersi, yâni *Şecer üd-Dür*'ün resmen hükümdar değilken bile, iktidarı elinde tuttuğu (vr. 270 B) 12 Cemaziyelevvel 653/19.Tem. 1254'te tanzim edilmiş olup, *Şecer üd-Dür*'ün alâmeti «والدة خليل الصالحية» yi taşıyan ve şöyle başlayan : «المرسوم بالأوامر العالية المولوية السلطانية زاده الله شرفاً وعلواً»

Aybek daha *Melik Sâlih*'in Memlûk'ü olduğu günlerden beri, *Şecer üd-Dür*'ün iyiliğini görmüş onun zekâ ve hükümdarlık kaabiliyetlerine hayran olup onda kendisine bir üstad bulmuştu. Fakat *Aybek* onunla evlendikten, *Fâris Aktay* gibi değerli ve nüfuzlu bir rakîp emîrle, *Melik Eşref* gibi bir saltanat ortağını bertaraf ettikten sonra, *Şecer*'in iradeleri yavaş yavaş kendisine ağır gelmeğe başladı. Hele *Şecer üd-Dür*, *Aybek*'in eski karısını boşamasını ısrarla isteyip ondan olan oğlunu ⁴¹ ve bu kadını görmesini yasak ettikten sonra, aralarındaki bağlar daha da süratli bir şekilde gevşemeğe ve kopmaya yüz tuttu ⁴². *Makrîzî*'nin *Sülûk*'ünden (I., S. 401) *Şecerüd-Dür*'le *Aybek*'in aralarının açılmasında fatalist bir inancın da rol oynamış bulunduğu anlaşılmaktadır : Bir gün müneccimi *Aybek*'e bir kadın eliyle öldürüleceğini, bunun da *Şecer üd-Dür*'den başkası olmadığını haber verdi. *Aybek*, müneccimin verdiği bu haberin o derece tesirinde kaldı ki, *Kal'a-i Cebel*'e gitmektense, *Bâb ul-Luk*'da kalmayı kendisi için daha hayırlı buldu.

Aybek, iktidarını gölgeliyen mağrur karısı *Şecer üd-Dür*'den artık kurtulmak istiyordu. Bunun çarelerini düşündü. Onun *Kal'a-i Cebel*'deki nüfuzunu kırmak için, *Musul* hükümdarı *Bedrüddîn Lu'lu*'nun kızını istedi; anlaşmaya varıldı, nişanlandılar ⁴³.

Aybek bu hareketi ile nasıl bir saray trajedisi hazırladığından habersizdi. Bir hükümdar kızı ile evlenirse, *Şecer üd-Dür*'ün sarayda ve *Memlûk* kışlalarındaki hâkimiyetini kıracağına sanmıştı. *Aybek*, cesur ve iyi bir asker olmasına rağmen, başarıdan başarıya ulaşmış, şımartılmış olan bir kadının birden bire gözden düşürülüp arka plâna atılmasının, onun ruhunda koparacağı fırtınaları anlıyacak bir kabiliyette değildi.

bir tevki orneği verilerek gösterilmiştir. Ayr. Bk. G. Schregle, Die Sultannin von Aegypten, Wiesbaden 1961. s. 162-3. Ali ibni Hişam'ın bir manzumesinin bunu teyid ettiği gene Nüveyrî'de (vr. 266 A. B.) zikredilmiştir.

⁴¹ Corci Zeydan, a.g.e., S. 11 ve Clement Huart, Histoire des Arabes, II., S. 39; Marcel, a.g.e., S. 155 v. öt.

⁴² İbni Tagriberdî, a.g.e., VI., S. 379.

⁴³ Makrîzî, Sülûk, I., cüz. 2, S. 398; Aynî, a.g.e., S. 375; İbni Haldun, İber, V. S. 363.

Bir gün Muiz Aybek gene Kal'a-i Cebel'den uzakta iken bir miktar Bahriyye askerini tevkif ettirip hapsedilmek üzere Kal'asi Cebel'e gönderdi. İçlerinden "Aytigin" adlı bir memlûk, Şecer üd-Dür'ün oturduğu pencerenin altından geçerken, Melike'nin orada olduğunu anlayıp başkalarının anlamaması için türkçe olarak, şunları söyledi: "Kulunuz Aytigin Beşmekdar, Allah'a yemin ederim ki, hapsedilecek hiç bir suç işlemedik; şu kadarı var ki, O, Musul hâkiminin kızını istemeğe gittiği zaman, senin ve rahmetli Şehid (Melik Sâlih) in nimetlerini görmüş olan bizler, bunu hoş görmediğimizi belirttik; sitem ettik. İşte bunun için şimdi bizi hapse gönderiyor"⁴⁴. Melike bu sözleri duymuş olduğunu bir mendille işaret vererek anlattı. Yaptığı bu ihbardan sonra Sultan Aybek'in başına gelecekleri iyi bilen Aytigin, kalenin kör kuyusuna indirilirken, "O bizi hapsedtiyse, biz de onu öldürdük" dedi. (Makrizî, Sülûk, I., cüz 2., S. 402).

Her zaman takdir ve hayranlık görmüş, her zaman en üst makama getirilmiş, resmen ve fiilen sultanlık etmiş olan Şecer üd-Dür, yakın zamanlara kadar gönlüne ve devletine hükmettiği Aybek'in kendi üzerine, hükümdar soyundan bir kadını ortak almasına hem hissî, hem siyasî bakımdan tahammül edemedi; kıskançlığı, keder ve hiddeti, sinirlerini bozdu; yüksek duygularının yerini, intikam düşünceleri aldı; sadece bu kadar değil, Aybek'in kendisini öldürteceğinden de korktu. İbn ül-İmâd'a bakılırsa, onun bu korkusu boş değildi (Şezerat üz-Zehab, V., S. 268). Bundan ötürü, o da Halep hükümdarı Melik ün-Nâsır Yusuf'a, Nâsır ül-Azizî eliyle hediyeler yollayıp Aybek'i öldürmeye azmettiğini, eğer Nâsır kendisiyle evlenecek olursa, onu Mısır tahtına oturtacağı haberini yolladı. Melik Nâsır bu haberin bir tuzak olmasından korkarak, Şecer üd-Dür'e cevap vermedi. Her hâlde bu haber Bedrüddîn Lu'lu tarafından duyulmuş olmalı ki, Aybek'i Şecer üd-Dür'den sakınması hususunda ikaz etti. Melik Nâsır'la Şecer üd-Dür'ün gizliden gizliye anlaşıklarını bildirdi.

Melik Nâsır'dan cevap alamıyan Şecer üd-Dür, o sırada Mısır'da bulunan Safiyüddîn İbrahim bin Merzuk'u çağırıp ona vezareti vâdederek plânlarını anlattı. Safiyüddîn, Şecer üd-Dür'ü

⁴⁴ Makrizî, Sülûk, I., cüz 2., S. 401; Aynî, a.g.e., S. 375.

bu tehlikeli işlere girmekten menetmek istedi. Ama, sözünü dinletemedi. *Şecer üd-Dür*, *Muhsin el-Cevherî*⁴⁵ ile *Nâsr ül-Azizî*'nin, büyük lûtuflar vadederek, yardımlarını istedi.

Bir müddetten beri Özbekîyye denilen yerde Nil ırmağına bakan *Lûk* adındaki ikametgâhında oturan *Aybek*, *Şecer üd-Dür*'ün son derece samimî dâvetlerine inanarak 655/1257 yılı Rebiülevvel'inin 24. Salı günü *Kal'a-i Cebel'e* gitti. Melike kendisini büyük bir saygı ve iltifatla karşıladı. Hattâ eski muamelelerini unutturur bir sevgi gösterisi ile etrafında pervâne oldu. O gün *Aybek*, *küre* (Çevgân=Çögen) oyunundan dönmüştü; yıkanmak üzere haremın hamamına girdi; giyimlerini çıkarır çıkarmaz hadım *Muhsin el-Cevherî*'nin kölesi, *Sencer ül-Cevherî* yanındaki hademelerle onun üzerine atılıp kendisini boğdular. Makrizî (Sülûk, II, cüz 2, S. 403) ve İbni Tagrıberdî (El-Nücum üz-Zahire, VI., S. 375-6) de bu katil şeklinin çeşitli rivayetleri vardır. Bunlardan bir diğeri şöyledir : *Muhsin el-Cevherî* ile yanındaki adamlar, *Aybek*'in üzerine bütün kuvvetleri ile çullanınca, *Aybek* karısından imdat istedi; onun kendisini affetmesini diledi. *Şecer üd-Dür*'ün bu anda merhameti üstün geldi, *Muhsin el-Cevherî*'ye, onu bırakmasını emretti. Ama köle bu emre kaba sözlerle karşılık verdi ve eğer bırakacak olursa, ne bu işe giren kölelerin, ne de *Şecer üd-Dür*'ün sağ bırakılmıyacağını hatırlattı.

Gerçekten de *Aybek*, bu devrin tarihini yazanlar tarafından ifade edildiği gibi, çok dirâyetli, cesur, hattâ dindar fakat çok kan dökücü bir hükümdardı. Suçsuz olan birçok aileleri yoketmiş, birçoklarının mallarına el koymuş, böylece de kendisinden sonra gelenlere örnek olmuştu. Onun, Suriye ordusunu yendiği zaman, Kahire imamlarının gafleti yüzünden, suçsuz insanları, küçük çocuklara varıncaya kadar, nasıl cezalandırdığını daha önce kısaca belirtmiştik.

Aybek'in katlinden sonra *Şecer üd-Dür* gene *İbni Merzuk*'u saraya çağırdı. O da Kale'nin gizli kapısından *Şecer üd-Dür*'ün yanına girdi. Onu oturmuş ve *Muiz Aybek*'i onun ayakları önünde ölü bir hâlde yatar gördü. Melike olup bitenleri *İbn Merzuk*'a anlattı. *İbni Merzuk* ona : “Ne diyeceğimi bilmiyorum,

⁴⁵ İbni Haldun, İber, V., S. 377.

çok büyük bir iş işledin; ben bunun çıkar yolunu göremiyorum” dedi⁴⁶. *Şecer üd-Dür* kocasını öldürtmekle Mısır tahtını kolay elde edilebilir bir duruma getirmişti; ama o, muktedir bir hükümdar bekliyen bu tahta aday bulmakta sıkıntı çekeceğini daha o gece anlamıştı.

Gene o gece büyük Emîrlerden *İzzüddîn Halebî*’ye kocası *Aybek*’in parmağı ile yüzüğünü (mührünü) gönderip sultanlığın idaresini ele almasını teklif etti. *İzzüddîn Halebî* buna cesaret edemedi⁴⁷. Bir de *Emîr Cemâlüddîn bin Aydoğdu*’yu çağırıp tahtı kendisine teklif etti⁴⁸. O da reddetti. Böylece bir zamanlar teveccühünü kazanmaya çalışan Memlûk şeflerinden hiçbirisi sorumluluğu onunla paylaşmak istemedi. Ertesi gün (24/25 gecesini sabahı çarşamba günü), âdet olduğu üzere ileri gelen komutanlar, olanlardan habersiz bir hâlde, *Kale*’ye geldiler. O gün henüz *Şerefüddîn Fâizî* gelmemişti. *Şecer üd-Dür* ne yapacağını şaşırılmıştı. Durumu bir müddet daha saklamak için *Aybek*’in oğlu *Nurüddîn Ali*’ye babasının ağzından, kayıkları, mavnaları islâh etmek üzere denize doğru gittiği haberini yolladı. Ama bu hile başarı sağlamadı. Her ne kadar sabahleyin *Melik Aybek*’in bir sar’a nöbeti sonunda öldüğü bildirilmişse de, çok geçmeden onun, karısı tarafından öldürtülmüş olduğu haberi Emîrlar arasında yayıldı. Asker *Kale*’ye doğru yürüdü; *Muiz Aybek*’in köleleri *Kale*’ye girdiler. *İzzüddîn Halebî* de *Sâlihîler* tarafından desteklenmekte idi. Ama *Muizzî Memlûkler* vezir *Fâizî*’nin başkanlığında *Aybek*’in oğlu 15 yaşındaki *Nurüddîn Ali*’yi Sultan ilân etmekte birlik oldular. Böylece halk sükûn bulup evlerine gitti. *Sâlihîler* de dağıldılar.

Rebiülevvel ayının 26. perşembe günü *Nurüddîn Ali*’ye *Melik Mansur* adıyla biât edildi ve hutbede adı okundu⁴⁹.

C) *ŞECER ÜD-DÜRR’ÜN ÖLDÜRÜLMESİ*: *Şecer üd-Dür* ile onun suç ortakları saraya sığınmışlardı. *Aybek*’in memlûkleri

⁴⁶ İbni Tagriberdi, a.g.e., VI., S. 375.

⁴⁷ Ebu’l-Fida, Tarih, III., S. 192; Müneccimbaşı, a. g. e., II, S. 627; Makrizî, Sülûk, I., cüz 2, S. 403.

⁴⁸ İbni Tagriberdî, 2. g. e., VI., S. 375.

⁴⁹ İbnî Tagriberdî, a.g.e., VI., S. 376.

onları cezalandırmak maksadıyla Kale'ye hücum etmek istediler ise de, Şecer üd-Dürr'ü tutan *Sâlihî* komutanları, Melikelerini korumak için, onların aralarına girdiler. Sonunda *Şecer üd-Dürr*'ün artık saltanat dairesinde oturmaması gerektiğinden, *Muizzî* kölelerinin kendisini oradan alıp *Kırmızı Kule*'ye götürmelerine engel olamadılar. Ancak *Muizzîler*, *Şecer üd-Dürr*'e aman verdiler; ona bir kötülük edilmeyeceğine dair yemin ettiler. *Şecer üd-Dür* 29. Pazartesi günü *Kırmızı Kule*'ye (*Burc ül-Ahmer*) götürülüp hapsedildi. Yanındaki cariyeler komutanlar arasında taksim edildi. Adını daha önce andığımız *İbni Merzuk* getirilip hâdisе günü *Şecer üd-Dürr*'ün yanında bulunmasının sebebi soruldu. *İbni Merzuk* Melike ile konuştuğu şeyleri aynen anlatınca, kendisini salıverdiler. Emîr *Cemâlüddîn Aydoğdu* yakalanıp *İskenderiye*'de hapsedildi. *Aybek*'i öldürmek için anlaşılanlar yakalanıp asıldılar. Yalnız *Muhsin el-Cevherî*'nin kölesi *Sencer el-Cevherî* kaçıp kurtulmuş ise de, sonradan o da yakalanıp *Muhsin*'in yanı sıra asılmıştır. Ayrıca kırk kadar hadım katledilip Kaleden *Bâb-i Züveyle*'ye giden yol üzerine asıldılar (*Sülûk*, II., S. 403). Bütün bunlar olup biterken Melike *Şecer üd-Dür* *Kırmızı Kule*'de çok fena günler yaşadı. *Aybek*'in hükümdarlığı sırasında, onu eski karısını ziyaretten menettiği için şimdi bu kadının kendisinden öç alacağını pek iyi biliyordu. Bu yüzden bir takım para ve mücevherleri, *Nurüddîn Ali* ile annesinin eline geçmesin diye, eski veziri, *İbni Hinna* adıyla tanınan, *Es-Sâhib Bahâüddîn Ali bin Muhammed*'e teslim etti. Bir kısmını da havanda döğdü ⁵⁰.

Nurüddîn Ali ile annesi, *Muizzîye* askerlerini *Şecer üd-Dürr*'ü öldürmeğe kışkırtıyorlardı. Sonunda bu işi kendi güçleri ile yaptılar: *Nurüddîn*'in annesi *Rebiülâhır*ın 11. günü *Şecer üd-Dürr*'ü *Burc ül-Ahmer*'den yanına getirip cariyе ve hademelere teslim etmiş, başına takunyalarla, hamam taşları ile, öldürünceye kadar vurdurtup sonunda Kale'nin dibindeki hendeğin içine yarı çıplak bir hâlde attırmıştı ⁵¹. *Nüveyrî*, onun ölüm hâlinde

⁵⁰ *İbni Tagriberdî*, a.g.e., VI., S. 378.

⁵¹ Gaston Wiet, *İbni Tagriberdî*, el-Menhel üs-Safî Fihristi, S. 167. Aynî, *İkd ül Cumân*, IV. S. 389'da, bu konuda *Nüveyrî*'ye uyduğunu söyleyerek *Rebiülâhır*'ın 16. günü bu olayın vuku bulduğunu söylemektedir.

sûrun en yüksek bir yerine konulduğunu, oradan hendeğe atılıp günlerce hendekte kaldığını belirtmektedir (Nihayet ül-Ereb, vr. 266 A, B.).

Bir zamanlar saltanat tahtında güzelliği, zekâsı, inceliği ve zarafeti ile bir yıldız gibi parlayan Meliket ül-Müslimîn günlerce kale dibindeki bu hendekte kaldı. Ayak takımı onun incilerle işlenmiş uçkurunu çaldılar (İbn ül-İmad, a.g.e., V., S. 268). Yakınları onu ağır işlemeli şalvarından tanıyarak Kahire'de *Seyyide Nefise* yakınındaki *Şecer üd-Dür* camii'nin içindeki hususî türbeye defnettiler⁵². *Şecer üd-Dür*'ün kabrinin bulunduğu kubbe kasmağının etrafını çevreleyen kitabeye göre, Melike bunu 648/1250-1'de bizzat yaptırmıştır. Bugün hâlâ eski şekliyle durmaktadır. Bitişğinde bulunan camie de hâlâ *Şecer üd-Dür Camii* veya Halife Camii denilmektedir.

Mısırlı prenseslerden Kadriye Hüseyin Hanım, *Şecer üd-Dür* için, fevkalâde bir insandı, fakat *Aybek* başka bir kadınla nişanlanınca, hissiyatına mağlup oldu, alelâdeleştii diye yazar. Bizce *Şecer üd-Dür* gene de fevkalâdeliğini muhafazaya devam etmiştir. Zira : Doğu hükümdarlarının belki de yüzde sekseni, canını ve tahtını koruyabilmek için, rakibini katlettirmek yoluna sapmak zorunda kalmıştır. *Şecer üd-Dür* için de aynı çareye baş vurmak, büyük bir ihtimalle, bir meşru müdafaa hareketi olmuştur. Bunu, daha önce bahis konusu ettiğimiz gibi, bazı eski tarihler yazdıktan başka, olayların gidişi de göstermektedir.

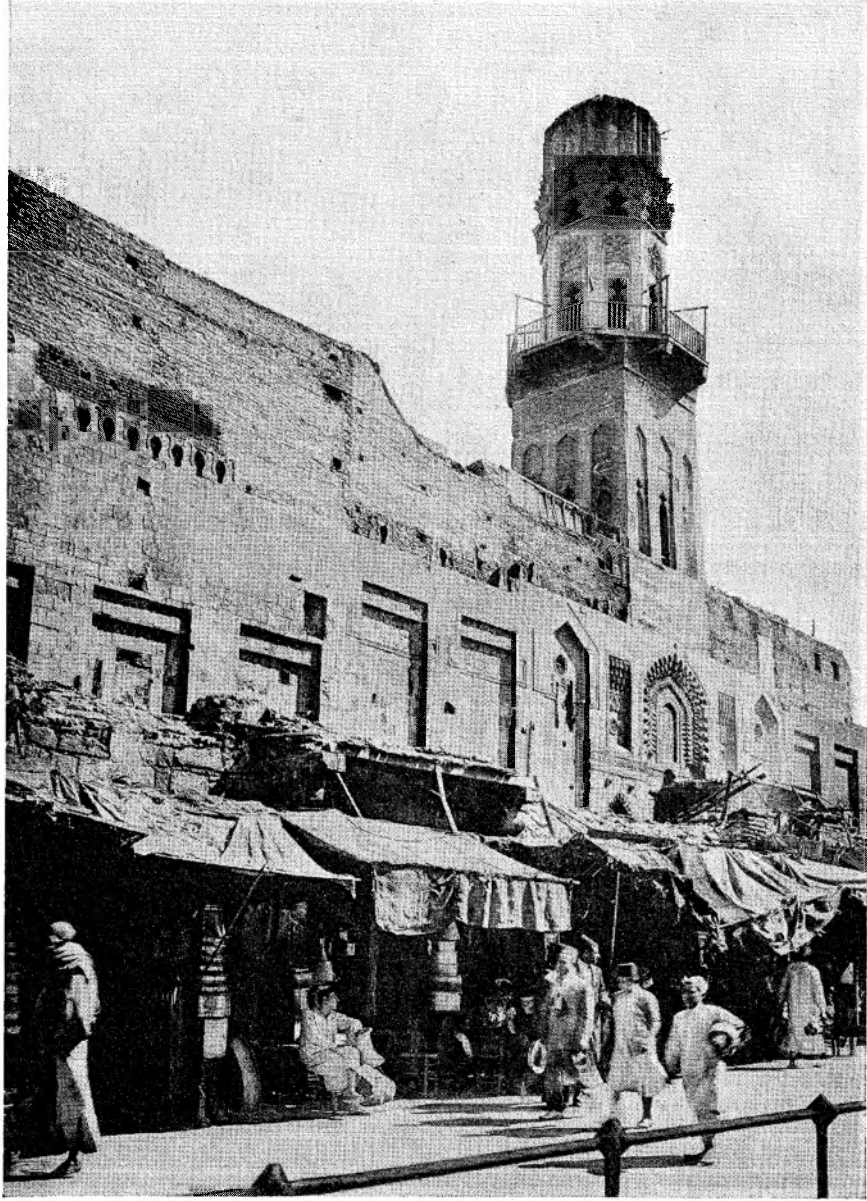
Şecer üd-Dür iyi idareci, dindar, hayırsever, memleketi barış içinde tutma iktidarında idi ve merhametli bir yaradılıştaydı. Eğer Suriye'de Eyyubîler'in ayaklanması olmasa, Halife

⁵² Ebu'l-Ferec, Tarih, II., S. 552'de "Şecer üd-Dür kocası Aybek tarafından öldürtüleceğinden korktuğu için daha önce davranıp o, Aybek'i öldürtmüştür, Aybek'den sonra da kölesi Kutuz, Melik Muzaffer adıyla tahta geçmiş ve Şecer üd-Dür'ü öldürterek cesedini köpeklere attırmıştır. Bunu efendisinin, yâni Aybek'in intikamını almak için yaptığını ileri sürmüşse de, doğrusu onun kendisini de öldürtmesinden korkması idi" diyor. Burada Ebu'l-Ferec Aybek'in oğlu el-Muzaffer Nurüddîn Ali'nin (655-657) iki yıl süren hükümdarlığını atlayıvermiş, ayrıca Şecer üd-Dür'ü de 657'de tahta geçen Seyfüddîn Kutuz'un öldürdüğünü zannetmekle tarihî ve kronolojik iki yanılma örneği vermiştir.

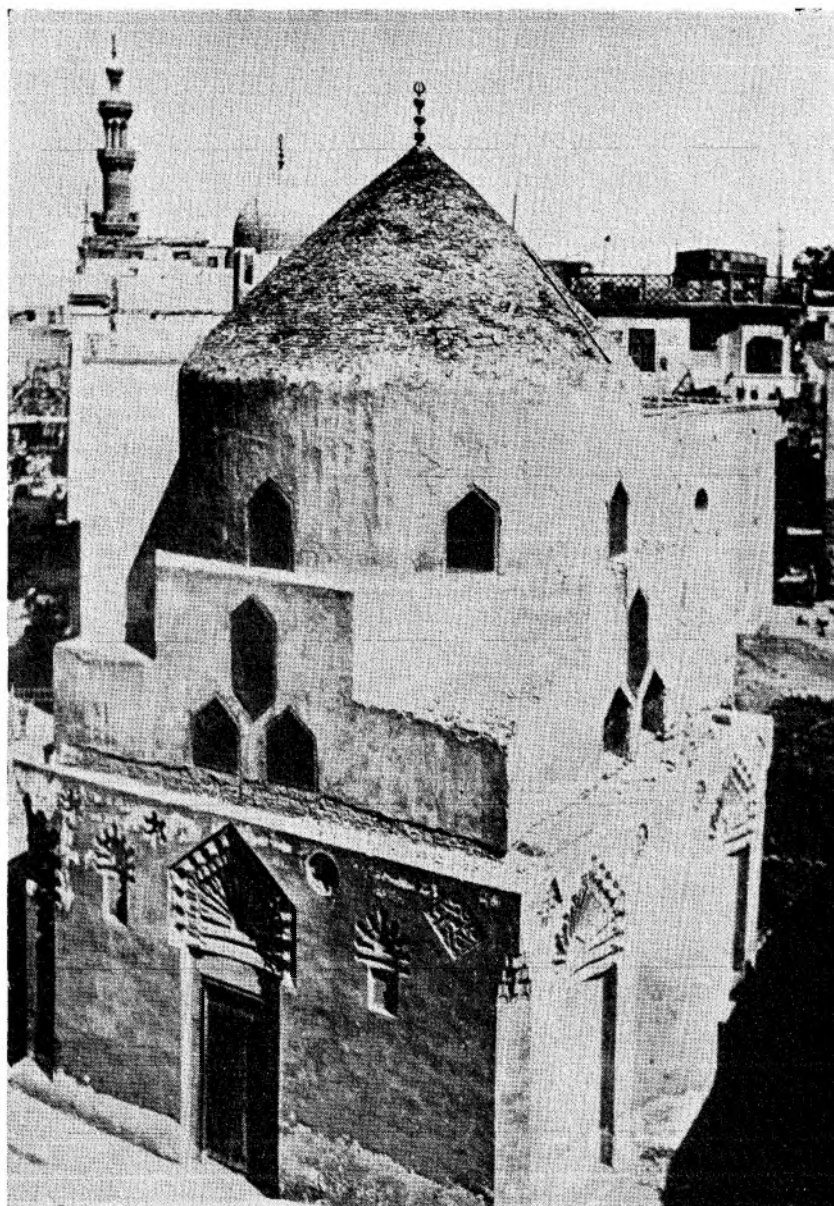

ŞECER ÜD - DÜR

*Hilâl Dergisi Ressamına göre
Kahire, Ağustos 1957 s. 85*

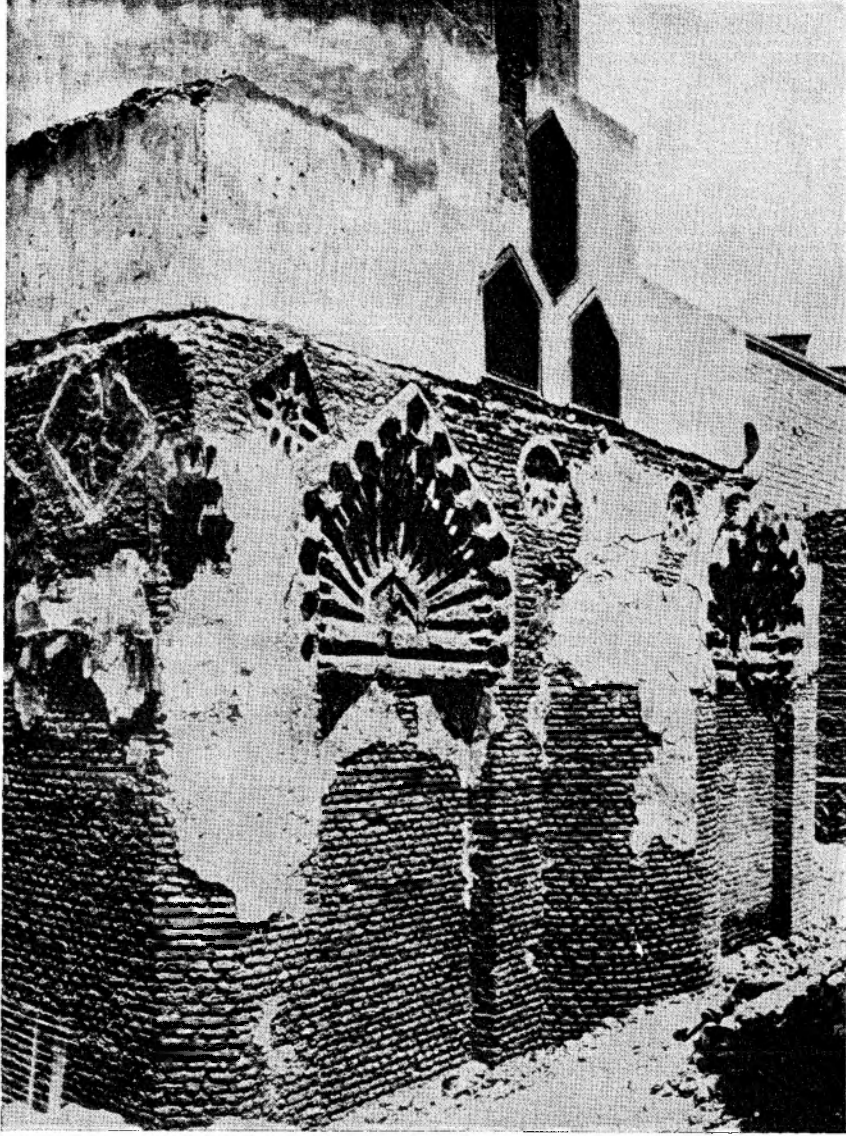

Melik Salih Eyyub'un medrese ve türbesi

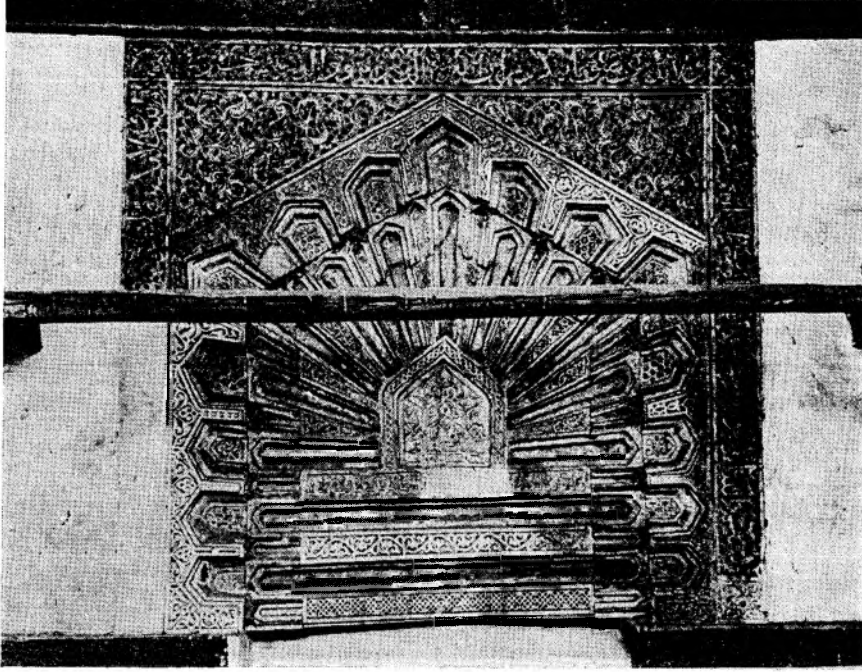
Şecer üd - Dürr'ün türbesi

Les Mosquées du Caire
Hautecour - Gaston Wiet c. II

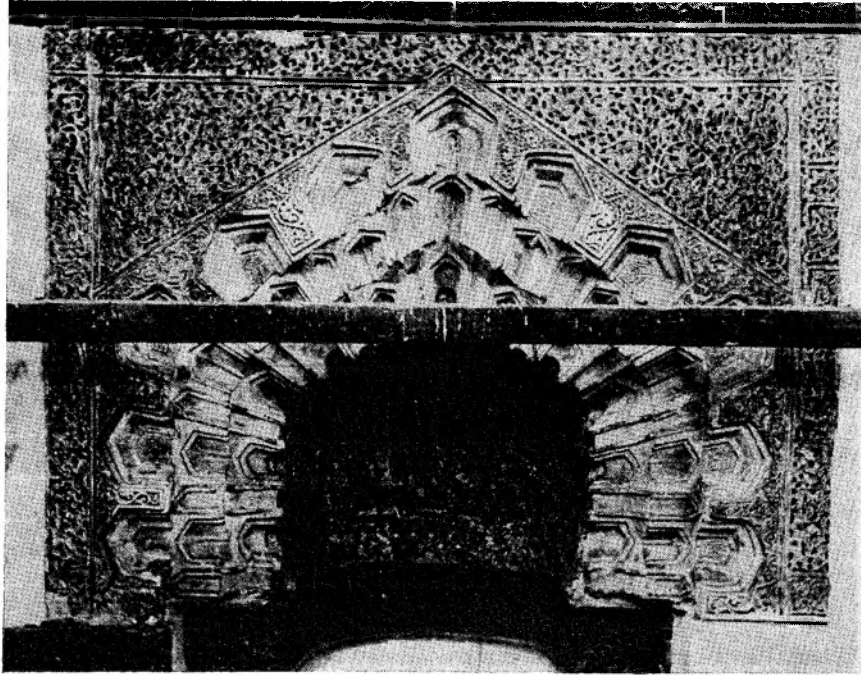

Şecer üd - Dürr'ün türbesinin yandan görünüşü.

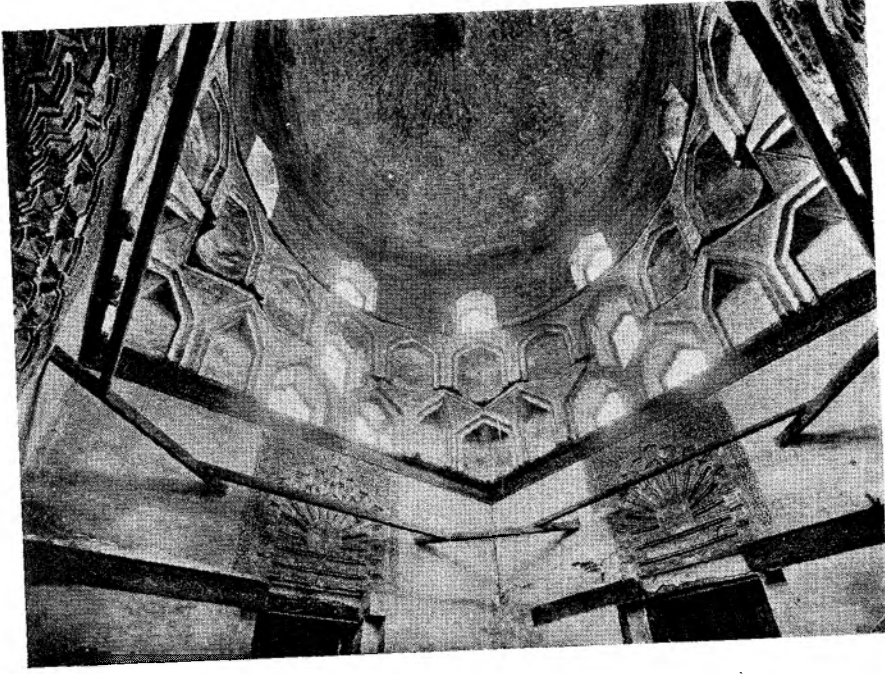
Pencere üstleri

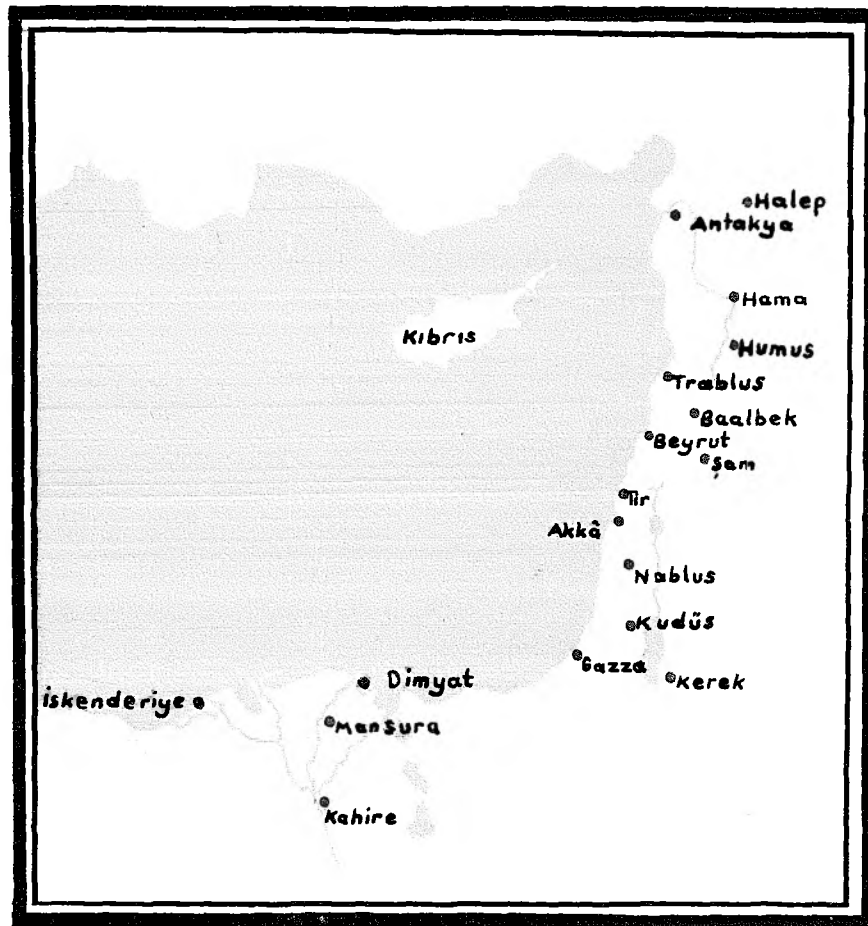
Şecer üd - Dürr'ün türbesi

Mihrabın Süsleri

Şecce üd - Dürr'ün türbesinin kubbesi (içten görünüşü)

de *Melik en-Nâsir*'ın tarafını tutmasaydı, o da kocasının yardımıyla, yıllarca Mısır ülkesini barış ve refah içinde idare edip gidecekti. Ne yazık ki, Ortaçağ Türk devletlerinin hemen hepsinde görülen saltanatı paylaşma veya her ne bahasına olursa olsun fırsatlardan faydalanma istekleri çok kere kuruluşları binlerce insanın hayatına malolan bu devletlerin, kısa bir süre içinde parçalanması, yahut hiç olmazsa pek önemsiz bir duruma düşmesi sonucunu vermiştir.

Şecer üd-Dür Mısır'da yeni bir saltanatın kurucusu olmuştur. Bu, *Bahriyye Memlûkleri* saltanatıdır. 136 yıl içinde bu Memlûkler'den 21 hükümdar gelip geçmiştir. Bunların içinden her ne kadar *Kutuz* ve *Baybars* gibi kudretli kimseler, Hülegü ordularını Mısır'a ayak bastırmamışlarsa da, çocuk yaşta bulunan en son hükümdar, iktidarın Çerkes Kölemenleri eline düşmesine engel olamamıştır⁵³.

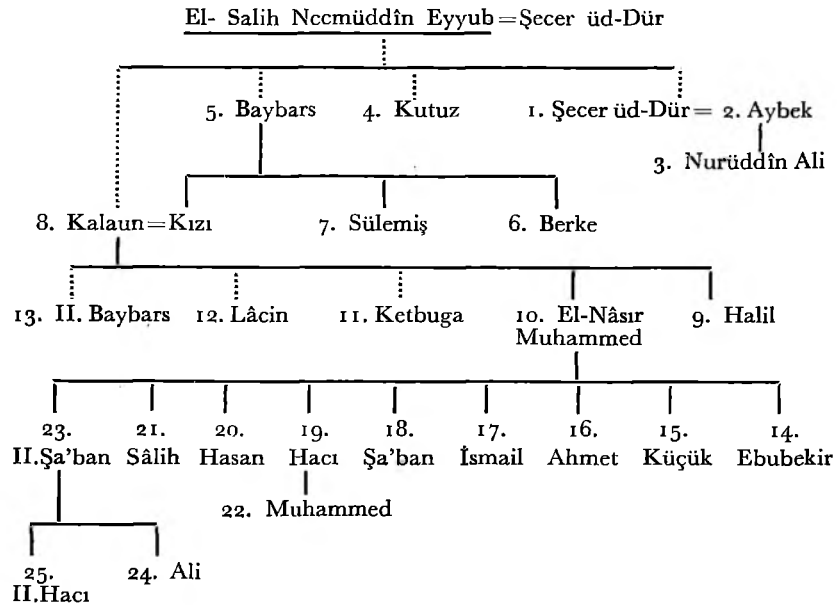
Hac dolayısı ile Surre alayları tertibi ve kâbe örtüsü gönderme âdetini de ilk defa *Şecer üd-Dür* ihdas etmiştir⁵⁴.

Şecer üd-Dür, Müslüman kadın hükümdarlar içinde, şimdiye kadar ayrıca üzerinde durulan tek hükümdar olmuştur. Gerçekten de Mahmud Bedevî'nin *Şecer üd-Dür* adlı bir piyesi vardır ki, 1933'ten beri Kahire'de her yıl oynanmaktadır. Ayrıca meşhur "İslâm Medeniyeti Tarihi" yazarı Cörci Zeydan'ın 1914'te basılmış olan gene aynı isimli bir romanı vardır. Ne yazık ki, bütün araştırmalarımıza rağmen, bu her iki eseri görmek imkânını bulamadık. Ayrıca 1961 yılında da Götz Schregle tarafından yazılmış "Die Sultanin von Aegypten" adını taşıyan ve *Şecer üd-Dür*'ü inceleyen bir kitap Almanya'da Wiesbaden'de basılmıştır.

⁵³ Makrizî, *Hıtat*, II., S. 237'de 24 hükümdar diye yazarsa da, Zambaur, *Manuel de Chronologie*'de *Şecer üd-Dür* ile birlikte sadece 21 hükümdar sıralamaktadır.

⁵⁴ Bk. Ürdün Kralı Abdullah'ın hatıraları *Tarih Dünyası*, II, Sayı 15, 1950, s. 651). Evliya Çelebi (*Cild X*, s. 744) de dahil olmak üzere diğer kaynaklar bu hususu teyid etmektedir.

MEMLÜK SULTANLARI SOY TABLOSU

Not : Noktalarla birleştirilenlerden Aybek, I. Baybars'ın ve Kalaun, II Mısır Eyyubilerinden es-Salih Necmüddîn Eyyûb'un ve Ketbuga, Lâcin, ve II. Baybars ise, Kalaun'un memlûkleridir.

Kirman'da Kutluk Devleti'nde
TÜRKÂN HATUN

III

TÜRKÂN HATUN

İran'ın Kirman bölgesinde kurulmuş bulunan Kutluk devletinin dördüncü hükümdarı “*Türkân Hatun*” adlı bir kadındır. Yeni kurulmuş, teşkilâtı henüz sarsıntılarla bozulmamış olan bir Müslüman devlette, bir kadının nasıl olup da hükümdarlığa kadar yükseldiğini anhyabilmek için, bu devletin kuruluş tarihine kısaca bakmamız gereklidir.

Putta tapan Karahıtay'ların eski emîrlerinden *Barak Hâcib* 619/1222 yılında Kirman topraklarını elde edince, burada bir devlet kurdu. Kısa bir zaman sonra, Kirman'dan geçen *Celâlüddîn Harezşah*, Barak'ın kızı ile evlendi. Bu sırada Barak, Harezşah'lara tâbi oldu. Moğollar'ın amansız kovalamaları sonunda, çekilip gitmeğe mecbur olan *Celâlüddîn Harezşah*'dan sonra, kudretin artık Harezmlilerden Moğollara geçtiğini anhyan *Barak Hâcib*, *Cengiz Han*'a bağlılığını bildirmekte gecikmedi. Ayrıca kızlarından *Sevinç Türkân*'ı da Cengiz Han'ın oğlu *Çagatay*'a verdi. Böylece ondan “*Kutluk Han*” unvanını aldı. Kirman ve Siistan ülkelerini idaresine alan *Barak*, öte yandan Harezşah'ların politik hareketlerinin tersine olarak, Halife'ye Müslümanlığı kabul ettiğini bildirip kendisine “*Sultan*” lâkabının verilmesini istediğinden, Halife *en-Nâsır* ona “*Kutluk Sultan*” adını başışladı¹.

Barak Hâcib'in dört kızı bir oğlu olmuştu. Bunlar, çağdaş Münşî Nâsrüddîn'in bize bildirdiğine göre (Sımt ül-Ulâ, S. 25-6): *Sevinç Türkân* (Çagatay'ın nişanlısı), *Yâkut Türkân* (Yezd Atabeyi Kutbüddîn Mahmud Şah'ın karısı), *Han Türkân* (Barak'ın yeğeni Kutbüddîn Muhammed'in karısı) ve *Meryem*

¹ Bk. Cüveynî, Tarih-i Cihangüşâ, Gölpinarlı çevrisi, II., S. 226 (basılmamıştır, T. T. K. Kütüp.); Berthold Spuler, İran Moğolları Tarihi, C. Köprülü çevrisi, S. 173; Minorsky, İ. A. VI. S. 1053; Hammer, Geschichte der İlchanen, II., S. 45.

Türkân (Yezd Atabeyi Muhyi'd-dîn Sâm'ın karısı) ile *Rüknüddîn* veya *Hocacık* idiler. Barak Hâcib, Karahıtaylar'ın reislerinden olan kardeşi Hamitbur (حميتور) veya *Cintimur Tayangu*'nun oğlu *Kutbüddîn*'i pek beğendiği için tahta veliâhd tâyin etti. Aynı zamanda kızı *Han Türkân*'ı ona verip kendine damat etti (Sımt ül-ULâ, S. 26). Barak Hâcib 632/1234-5 yılında ölünce, yerine Ögedey (= Oktay) Han'ın da uygun görmesiyle *Kutbüddîn* geçmişse de, bir yıl gibi kısa bir zaman sonra Barak Hâcib'in oğlu *Rüknüddîn*'in Kirman'a yaklaşması üzerine, *Kutbüddîn* Moğolistan'a çekilmeye mecbur kalmıştır.

Bir zaman sonra, *Kutbüddîn*, *Göyük Han*'ın seçim işlerinde yararlı hizmetlerde bulunduğundan, *Möngge* zamanında Kirman'a hükümdar nasbedildi (650/1252-3). Bu durum karşısında *Barak*'ın oğlu tahtı bırakıp kaçtı; Halife'ye, *Lur* Atabeyler'ine, hattâ *Möngge*'ye başvurdu. Sonunda *Kutbüddîn* tarafından öldürüldü. *Kutbüddîn*, *Celâlüddîn Harezşah* olduğu iddiasıyla ortaya çıkan birinin önderlik ettiği bir isyanı bastırdı. Daha başka başarılar da elde etti. Eski tarihler, 655/1257'de ölen *Kutbüddîn*'in bu başarılarını daima karısı *Kutluk Türkân*'ın tavsiyelerine uymak akıllılığını göstermiş olmaya bağlarlar². O, 654/1256 yılında giriştiği sınır savaşlarından döndüğü zaman, *Kutluk Türkân*'dan "*Padişah Hatun*" adında bir kızı, diğer bir karısından da "*Soyurgatmış Sultan*" adını taşıyan bir oğlunun doğmuş olduğunu gördü (Sımt ül-ULâ, S. 35). Böylece ileride Kirman'ın altıncı hükümdarı olarak tahta geçen *Padişah Hatun*'un doğum tarihi elimize geçmiş bulunuyor.

1 — KUTLUK TÜRKÂN HATUN'UN KİRMAN TAHTINA SEÇİLMESİ: A) NÂİBELİK; *Kutbüddîn* öldüğü zaman Kirman'ın ayân ve ümerasından³ birçokları ile birlikte Moğol ümerasından bazılarının da hazır bulunduğu bir meclis, karısı *Türkân Hatun*'un hükümdarlığı hususunda oybirliği ile karar aldı ve onun emir ve hükümlerine boyun eğdi. Ama *Kutbüddîn*'in öldüğü

² Bk. Tarih-i Şebenkâre, S. 23; Sımt ül-ULâ, S. 26.

³ Cargutay, Arhutay, Sivatu ve daha başkaları, Kirman meliklerinden Yiğit Melik, Nusret Melik, Folat Melik, Nâsirüddîn Melik, Kutluk Melik; ulemâdan da Hoca Zahirüddîn, Hoca Şemsüddîn ve bu devir hakkında bize değerli bir kaynak bırakmış olan Nâsirüddîn Münşi'nin babası Hoca Münteci-büddîn.

haberi *Büyük Han*'ın huzuruna ulaştırıldığı zaman, bazıları memleketi Sultan'ın çocuklarına bırakıp bunlar büyüyünceye kadar karısı *Kutluk Türkân*'ın ve damadı *Emîr Hacı Leşkert*'nin nâibliklerini destekliyelim, her ikisini *Kirman*'ın hâkimi sayalım dediler. Hâlbuki Emîr Hacı çok zâlim ve sarhoş bir adamdı⁴. Kirman sarayının tanınmış ve gözde şahsiyetleri bu haberden hiç hoşlanmadılar ve Hülegü Han'ın yanına gidip hemen o gün yardım dilediler. Türkân Hatunun mânevî değerlerini Han'a sayıp döktüler. *Hülegü Han*, ümeranın ricası üzerine, Türkân Hatun'un kıymetini anlayıp yarlıg hükmünü yerine getirdi⁵; büyük, küçük memleket işlerini bu tedbirli hatunun eline bıraktı (Sımt ül-Ulâ, S. 38).

Kutbuddîn Sultan hayatı boyunca bağlılık seremonisini ihmal etmediği için, *Hülegü*, Kirman'ı onun oğullarına bağışlamış, bunların küçük yaşta bulunmaları yüzünden, Kutbuddîn Sultan'ın karısı *Kutluk Türkân*'ın çocukların nâibesi olarak devlet işlerini yönetmesini, halkın nizam ve âsaiş içinde yaşamasını temin vazifesinin ona verilmesini uygun bulmuştu⁶. Adâleti ve hayırı seven bu hatun, vilâyetlerin imârına, halkın terfihine, âlimleri beslemeğe, faziletliilere hürmet etmeğe, hayır müessese ve binalarının arttırılmasına, insaf ve intizamla gayret gösterdi. *Kirman*'ın denizde ve karadaki ulaştırma işleri de tam bir düzen buldu. *Mirhond* (S. 129) onun büyük bir tevazu ile yaptığı bu işlerin onda birini dünya sultanlarının hiçbiri yapmadı demekle

⁴ Kutbuddîn Muhammed'in iki oğlu dört de kızı olmuştu. Oğulları: Haccâc Sultan, Celâlüddîn Soyurgatmış Sultan; kızları: Bibi Türkân, Padişah Hatun, Ordu Kutluk, Yol Kutluk. *Mirhond*, *Ravzat us-safâ*, IV., S. 129; *Hammer*, a.g.e., II., S. 45'de çocukların listesini böyle veriyorsa da, *Sımt ül-Ulâ*'da Ordu Kutluk, Kutluk Türkân olarak geçmektedir. Bu doğru olabilir. Her ne kadar Hükümdar olan bizim konumuz Türkân Hatun, bunun annesi gibi görünmekteyse de, o yalnız Bibi Türkân ile Padişah Hatun'un annesidir. Yukarıda adları yazılı olanlar Kutbuddîn'in başka kadından doğma çocuklarıdır; *Hondmir*, *Habib üs-Siyer*, III., S. 269; *Sımt ül-Ulâ*, S. 35-6.

⁵ *Reşidüddîn*, *Câmi üt-Tevârih*, II., S. 403'te: "Hülegü 662'de Türkân Hatun'un Kirman hükümdarlığını tanıdı" denmektedir.

⁶ *Mirhond*, *Ravzat üs-Safa*, IV., S. 129; *Hamdullah*, *Tarih-i Güzide I.*, S. 530'da böyle bir fermanın Mönge Kaan tarafından verildiği kayıtlıdır ki, yanlış değildir. Hülegü, Mönge'nin kardeşidir ve asıl Kaan Mönge'dir; ferman da onun adına verilmiştir.

mubalâğa etmiş olsa bile, *Türkân Hatun*'un yapıcı bir hükümdar olduğunu anlatması bakımından gene de büyük bir değer taşımaktadır. Esasen Sımt ül-Ulâ'da (S. 27-8) yüce duygulu, sağlam iradeli Türkân Hatun'un zamanında *Karahıtay* devletinin (veya Kutluk devletinin) bahar çağı yaşadığı belirtilmektedir.

B) KUTLUK TÜRKÂN HATUN'UN SOYU : Türkân Hatun'un soy kütüğü hakkında tarihlerin verdiği bilgi, birbirini tutmamaktadır. Örneğin, Hammer, Kutluk devletinin kurucusu Barak'ın dört kızının adlarını yazar; bunlardan birinin adını "*Kutluk Türkân*" olarak gösterir (Geschichte der Ilchanen, II., S. 45); hâlbuki bu *Han Türkân*'dır. İnsanı şaşırtan başka bir bilgi de, hükümdar Türkân Hatun'un münşilerinden olan *Hoca Nâsırüddîn*'in "Barak, yiğeni Kutbüddîn'e kızını verip onu damat edindi" demesidir. Böylece, Barak Hâcib kızını Kutbüddîn'e verdiğine ve Kutbüddîn ölünce de yerine karısı Kutluk Türkân hükümdar seçildiğine göre, bu Türkân Hatun Barak'ın kızı gibi düşünülürse de, Sımt ül-Ulâ'da (S. 25-26), Barak'ın sahip olduğu dört kızının adları sayılırken *Kutluk Türkân* adı anılmamıştır. Daha önce Barak'ın kızlarından bahsederken adını yazdığımız *Han Türkân*, Kutbüddîn'e eş olarak verilmiştir. Gene Sımt ül-Ulâ'da (S. 26) ifade olunduğuna göre, *Kutbüddîn Mehmed* hükümdarlığa geçtikten dört ay sonra *Kutluk Türkân* ile nikâhlanmıştır. Böyle olunca da *Kutluk Türkân*, Barak'ın kızı *Han Türkân* olamaz; çünkü *Han Türkân*, babası hayatta iken, amcazadesi *Kutbüddîn* ile evlenmiş bulunuyordu. *Tarih-i Şeben-kâre* (veya *Tarih-i Muini*, S. 23) ve *Tarih-i Güzide* (I. S. 531) onu *Kutbüddîn*'in gözdesi, odalığı diye gösteriyorlar. *Spuler* (İran Moğolları Tarihi, S. 172)'e göre de *Kutluk Türkân Hatun*, Barak Hâcib'in karısı idi.

Biz burada Kutluk Türkân'ın Barak'ın karısı olup olmadığını, kesin olarak yazmak imkânlarını bulamadıksa bile, bu devirde yaşayan pek çok Türkân Hatun arasında bunun Barak'ın kızı olmasının imkânsızlığını göstermek fırsatını bulduk.

Türkân'ın bir isim olmayıp bir ünvan olduğu anlaşılmaktadır ve "Terken" şeklinde okunmasının daha doğru olacağına önce Melioranskiy sonra da Barthold işaret etmişlerdir. Osman Turan (Bk. Türk Hukuk Tarihi dergisi C. 1;) da bunu teyid

etmiştir. Ancak biz kelimenin bugünkü şekli olan “Türkân”ı kullanmayı tercih ettik.

C) KUTLUK TÜRKÂN HATUN’UN SULTAN HACCÂC İLE MÜCADELESİ VE HÜKÜMDAR OLUŞU: 655/1257’den sonra Türkân Hatun, üvey oğlu *Sultan Haccâc*’ın küçük olmasından faydalanarak memleketin her türlü işlerini, kendisi sevk ve idare etti. Saltanat resmen üvey oğlu Haccâc’ın adına ise de, hükümdarlık fiilen *Türkân Hatun*’un elinde idi⁷. Her ikisi de öz ana oğul gibi samimî bir hava içinde aynı tahtta biri lâfzen, diğeri fiilen hükümdarlık edip yıllarca bir arada yaşadılar. Bu arada Sultan Haccâc’ın yaşı da artık bulûğ çağına erişmiş oldu. Gene bu sırada, Çagatay ordusunun ve *Barakoğul*’un, İlhanlı hükümdarı *Abaka Han*’la savaşa girip İran’ı ellerine geçirmek amacıyla Amu Derya’dan geçmeleri üzerine, *Türkân Hatun*’un Sultan Haccâc’ı büyük bir ordu ile Abaka Han’ın ordusuna katılmak için yollaması, Abaka Han’ın çok hoşuna gittiğinden, *Sultan Haccâc*’ı hükümdarca lûtuflarla memnun etmiş, gene memleketine göndermişti.

Böylece işi iyi giden *Haccâc*’ı inandığı bazı kimseler kıskırmağa koyuldular. Bir eğlence gecesinde *Haccâc* sarhoş olup birden bire *Kutluk Hatun*’un bu mecliste raksetmesini emretti. Her zaman ölçülü hareket eden *Kutluk Türkân* bundan memnun olmadığı, ikrah duyduğu hâlde, *Haccâc*’ın sarhoş olduğunu, bu hâlde ona karşı direnmenin doğru olmayacağını anladığından raksetmeğe mecbur oldu ve istemeye istemeye bir kaç kere kollarını kaldırıp indirerek oynadı. O, eteğini uçururken Haccâc’ın adamları şu beyti söylediler :

پیرند چرخ و اختر و بخت تونوجوان
آن به که پیرنوبت خود با جوان دهد

“Senin bahtın ve yıldızın genç, ama felek ihtiyardır;
İhtiyarın kendi nöbetini gence vermesi iyidir.”⁸.

⁷ Reşidüddîn, Câmi üt-Tevârih, II., S. 552; Hamdullah, Tarih-i Güzide, I., S. 530.

⁸ Hamdullah, a.g.e., I., S. 531; Sımt ül-Ulâ, S. 48; Mirhond, IV. S. 129.

Alışılmamış olan bu çeşit davranışlar, *Türkân Hatun* aleyhine tertip edilmiş bir ihanetin belirtilerinden başka birşey değildi. Eğlence gecesinden sonra çok incinmiş olan *Türkân Hatun*, damadı (*Kızı Padişah Hatun*'un eşi) *Abaka Han*'ın yanına gitti ve kızı Padişah Hatun'dan aleyhindeki tertiplere karşı yardım istedi.

Hülegü Han'ın oğlu olan *Abaka Han*., kaynanası ve *Kirman* nâibesi Kutluk *Türkân*'a karşı *Haccâc Sultan*'ın bu hafif davranışını hoş görmedi ve şu yolda bir ferman çıkardı : “*Bundan böyle Haccâc, Kirman işlerinden elini çeksin ve devlet işlerini her yönüyle Türkân Hatun'a devretsın*”⁹. Kutluk *Türkân*'ın geri dönmelerinden sonra, *Haccâc* hükümeti yeniden ele geçirmek amacıyla gizlice *Ögedey Han*'ın oğullarının yanına gitti. Buna karşılık Kutluk *Türkân* da, *Abaka Han*'ın katına bir adam yollayıp durumu bildirdi. *Abaka* buna son derece kızdığından, *Haccâc*'m yakalanıp Orduya (hükümdarın bulunduğu yer) getirilmesini emreden bir ferman yazdı¹⁰. *Haccâc* bunu haber aldı. Elçiler gelmeden önce *Siistan*'a gitti. Aradan altı ay geçti¹¹, *Abaka Han*'ın buralara hücum etmeğe hazırlandığını duyunca, *Delhi*'ye kaçtı ve orada on yıl bir köşkte tutuklu kaldı. Yalnız her hafta saltanat sarayına bir kere giderdi. *Sultan Celâlüddin Ebu'l-Muzaffer Halât*, Hindistan'da hükümdar olunca, ona *Kirman* topraklarına yeniden sahip olabilmesi için yardım etti; tantanalı bir şekilde savaş hazırlığı yaptırdı. Ayrıca saltanat âlâmetlerinden olan *çetr*, *tabl*, *kûs* ve *bayraklar* verip saltanat töreni yaptırdı. Böylece *Kirman*'a doğru sefer açan *Haccâc*, *Bekr*

⁹ Tarih-i Güzide, I., S. 531-2; Tarih-i Şebenkâre, S. 2; Hammer, Geschichte der Ilchanen, II., S. 47 ve Minorsky. İA., Cüz. 68. S. 1954.

¹⁰ Muinüddin, Tarih-i Şebenkâre, S. 25; Hamdullah, Tarih-i Güzide, I. S. 531.

¹¹ Tarih-i Siistan (854 Hicrî tarihli nüshasında, bu kitabın Mevlânâ Şemsüddin Muhammed Mevâlî ve Mahmud bin Yusuf İsfahânî adlı iki yazarı bulunduğu iddia olunuyor. Bunlardan güya birincisi 448'e kadar, ikincisi de 465'ten 720'ye kadar olan tarihî olayları yazmış) S. 405'te : “Sultan Muzafferüddin Haccâc Sultan, Kirmandan gelip bir yıl Siistan'da oturdu; izaz ve ikram gördü. Buradan aynı yılda Hindistan'a gitti.” Gene aynı yılda Ahmed Han'dan bahsediyor. Nusret Melik ve Ali Melik gibi bazı büyük meliklerin *Kirman*'da işlenen vahşetlerden kaçıp Siistan'da sâkin oldukları, aynı kitabda S. 408'de yazılıdır.

denilen yere gelince hastalandı ve 690/1291 yılının Zilhicce ayında bir perşembe gecesi öldü¹².

Haccâc'ın Delhi'de bulunduğu yıllarda, *Türkân Hatun* tam bir bağımsızlık ve âsayiş içinde oniki yıl Kirman'da hüküm sürdü¹³. *Sımt ül-Ulâ*'da pek açık olmıyan, fakat *Tarih-i Siistan*'da (S. 405) 675 olarak ifade edilen yılda, *Abaka Han*'ın ordusu Horasan'a gelince *Haccâc Sultan*'ın kardeşi, yâni *Türkân Hatun*'un öteki üvey oğlu, *Celâlüddîn Soyurgatmış*, *Türkân Hatun*'un izni ile, *Abaka Han*'ın ordusu hizmetine girdi ve kardeşi *Haccâc*'ın has emlâkine sahip oldu. Ayrıca av emirliği ve bazı askerî emirlikler de kendisine verildi. Fakat ona hükümdarlık yetkisi verilmediği hâlde, Kutluk *Türkân*'ın saltanat işlerine karışmağa, hattâ onun adının yanı sıra kendi adını da hutbede okutmaya ve itaatsizlik etmeğe başladı. Bir yandan da Kirman'ın ileri gelenlerinden, fesat çıkarmakla ünalmış Muizzüddîn Melik Şah, isyancı Şah Melik, Emîr Tulak ve diğer şahıslar *Türkân Hatun*'un tabiiyetinden çıkarak, *Soyurgatmış*'ın emrine girdiler. *Türkân Hatun* bir müddet bu duruma tahammül gösterdi. Ama, *Soyurgatmış*'ın taşkınlıkları haddi aşınca, damadı *Abaka Han*'a bir elçi gönderip kızı *Padişah Hatun*'un aracılığı ile *Soyurgatmış*'tan şikâyetle bulundu. Güzelliği, zarâfeti ve şairliği ile *İlhan Abaka*'yı kendine iyice bağlamış olan *Padişah Hatun*,, annesinin bu arzusuna istediği cevabı almakta gecikmedi. *Abaka Han*'ın yarlığı hükmüne göre *Soyurgatmış*'ın Kirman hükümetine, kardeşinden intikal eden Av emirliği ve şahsî hassı da dahil, hiçbir şekilde müdahalesi kalmıyacaktı¹⁴. *Soyurgatmış* bu durum karşısında *Haccâc* gibi hareket etmedi;

¹² *Sımt ül-Ulâ*, S. 49; Sultan *Haccâc*'ın Hindistan'a kaçtığı yıl ile orada kaldığı ve sonra öldüğü yıl hemen her kaynak ve her inanılır eserde başka başka gösterilmiştir. Örneğin : *Tarih-i Siistan*, S. 405'de onun 675'te Delhi'ye gittiğini, *Reşidüddîn*, *Cami üt-Tevarih*, Blochet baskısında S. 552/3'te, Blochet haşiyede *Mirhond*'a dayanarak 660'ta; Hammer, a.g.e. (C. II., S. 45) da 659; *Tarih-i Şebenkâre* (S. 25) de 666'da; *Tarih-i Güzide* (C. I., S. 531)'de 666; Minorsky, *İslâm Ansiklopedisi*, Kutluk maddesinde 666'da. Bu tarihçilerin bazıları, örneğin *Reşidüddîn* (Blochet), S. 552'de *Haccâc*'ın 15 yıl Hindistan'da kaldığını, bazıları ise 10 yıl orada oturduğunu yazmışlardır.

¹³ *Tarih-i Güzide*, I. S. 531; *Tarih-i Şebenkâre*, S. 25.

¹⁴ *Tarih-i Güzide*, I., S. 531.

yeniden *Abaka Han*'a gitti, orada göze girdi, Kirman işlerine asla karışmamak şartıyla has arazisini yeniden elde etti. Bu da *Türkân Hatun*'un merhameti sayesinde oldu.

680/1282 yılı sonunda *Abaka Han*'ın öldüğü haberi geldi, Yerine *Ahmed Teküdar* geçti. *Türkân Hatun* ise, Kirman'da damadı için o güne kadar görülmemiş bir ihtişamda matem merasimi yaptırdı. Daha *Abaka Han* zamanında, Sultan *Ahmed* ile *Soyurgatmış*'ı birbirlerine bağlayan eski bir dostluk bağı vardı. *Ahmed*'in annesi *Kutay* (veya *Kuti*) *Hatun*'un, *Soyurgatmış*'a Kirman sultanlığını verdirmek ve *Türkân Hatun*'un azlini sağlamak yolunda, oğlu *Ahmed Han* üzerinde, büyük bir rolü oldu.

Celâlüddîn Soyurgatmış, ordudan başarı elde etmiş olarak yola çıktı. *Siyeh Kuh* (Karabağ) denilen yere geldiği sırada, orduya gitmekte olan *Türkân Hatun*'la karşılaştı; kızı Padişah *Hatun* da yanındaydı. *Soyurgatmış*, *Ahmed Han*'dan elde ettiği yarlığı hemen oracıkta hiçbir giriş yapmadan okudu¹⁵. Yıllardan beri Kirman sınırları içinde tam bir bağımsızlık ve düzen içinde hüküm sürmeğe alışmış bulunan Kutluk *Türkân*, yol üstünde aldığı bu kesin haberden o kadar üzüntü duydu ki, kendini kaybetti, bayıldı. Sultan *Soyurgatmış*, *Türkân*'ın yanında bulunan Kirman emîrlere, kendisiyle birlik olmalarını ve *Türkân Hatun*'dan hemen ayrılıp beraberce Kirman'a gelmelerini teklif etti. Emîrlere ve ileri gelen bazı kimseler, yeni hükümdara uydular, Kirman'a döndüler.

2 — CELÂL ÜD-DÜNYA VE'D-DİN EBU'L-MUZAFFER SOYURGATMIŞ SULTAN : 681/1282 yılının Rebiülevvel ayında Kirman'a ulaşan *Soyurgatmış* saltanat tahtına oturdu. *Türkân Hatun*'un âyân ve ümerasına karşı yumuşak bir yüz ve cömertlik gösterdi. Onlar da, ister istemez, kendisine bîat ettiler. Fakat her zaman kötü huyluluğu ile tanınmış olan *Muizzüddîn Melik Şah*, *Soyurgatmış*'tan intikam almaya hazırlandı. *Kurç Melik*, *Muizzüddîn*'in hazırlamakta olduğu fesat ateşini söndürüp halkı rahat ve huzur içinde bulundurmamak amacı uğrunda çalıştı. Ama gene de bazı ümeranın *Soyurgatmış*'ı öldürtüp yerine *Türkân Hatun*'un torunu *Süyük Şah*'ı tahta geçirmek arzularını önleyemedi. Süyük

¹⁵ Sımt ül-Ulâ, S. 52; Hondmir, Habib üs-Siyer, III., S. 269; Reşidüddîn, II., S. 552; Ebu'l-Ferce Tarihi, II. S. 610.

Şah bu sırrı vaktinden önce öğrenince, ne olur ne olmaz diye hemen dayısı Sultan *Soyurgatmış*'a durumu anlattı. O da, ümeranın ileri gelenlerini toplayıp açık bir meydanda muhakeme ettirdikten sonra, suçlarını itiraf edenleri kılıçtan geçirtti¹⁶.

3 — KUTLUK TÜRKÂN HATUN'UN ÖLÜMÜ : *Soyurgatmış*'tan ayrıldıktan sonra *Türkân Hatun* doğruca *Ahmed Han*'a geldi. Âdet olduğu üzere, birçok değerli hediyeler de getirmişti. Sâhib-i Divan *Şemsüddîn*¹⁷ *Güveynî* ona hürmet olsun diye ayağa kalktı. *Türkân Hatun* kızları *Bibi Türkân* ve *Padişah Hatunu*'u da beraberinde getirmişti.

Kirman'ın önemli kişilerinden *Hoca Zahîrüddîn Yemin ül-Mülk* ve *Tâciüddîn Satılmış*, Sultan *Soyurgatmış*'a tâbi olmayıp *Türkân Hatun*'un hizmetinde kalmayı tercih etmişlerdi. *Türkân Hatun* bu ziyaretinde, orduda çok saygı gördü ve yarlıg hükmü şu yolda yazıldı : “*Sultan Soyurgatmış ve Türkân Hatun, Kutluk (Karahıtay) devletini eşit haklarla idare etsinler*”. Han tarafından verilen bu yazılı emir, *Han*'ın annesi *Kuti Hatun* ve *Soğuncak Noyan* tarafından hiç hoş karşılanmadığından, bunlar *Ahmed Han*'a “Eğer bu yarlıg hükmünü yerine getirirsen, o zaman *Soyurgatmış* senden nefret eder, *Horasan*'a *Argun Oğul*'un yanına gidip onunla birleşir. Daha iyisi, *Türkân Hatun* bu kış burada kalsın; yazın *Soyurgatmış* da gelince, ikisinin huzurunda bu iş halledilsin” diye beyanda bulundular.

Bu sebeple *Türkân Hatun* o kış *Zemistan* (veya *Berdaa*)'da geçirdi. Sâhib-i Divan *Şemsüddîn* tarafından pek çok ikram ve iltifat gördü. Yaz gelince *Tebriz* tarafından *Çerendab*'a gitti. Fakat az zaman sonra, kederinden hastalanıp öldü (681/1282-3)¹⁸.

Türkân Hatun'un kızı *Bibi Türkân* bu sırada *Orduda* idi; hemen *Çerendab*'a geldi. *Padişah Hatun* da *Kirman*'a doğru

¹⁶ Bu ümeranın isimleri *Sımt ül-Ulâ*'da yazılıdır, bk. S. 53-4.

¹⁷ O zaman Moğol hanedanlarının saltanat işleri *Şemsüddîn*'in parmağı ucunda idi. *Ebu'l-Fereç*, S. 617.

¹⁸ *Tarih-i Şebenkâre*, S. 26'da *Türkân Hatun*'un *Argun Han*'dan yardım istediğini yazarsa da, *Sımt ül-Ulâ* S. 54 ve *Habib üs-Siyer*, III., S. 269, *Yaddaştay-i Kazvinî*'de (S. 243) yukarıda açıkladığımız şekle uygun ifade olunmuştur.

yola girdi; Türkân Hatun'un cesedini *Bibi Türkân Kirman*'a getirdi. Sultan *Celâlüddîn Soyurgatmış* ve Kirman büyükleri onu karşıladılar ve Bibi Türkân'a başsağlığı dilediler. *Türkân Hatun*'uda şehrin en güzel yerindeki Medrese'nin kümbetine gömdüler¹⁹. Âlimler, fazıllar ve halk onun ölümüne çok üzüldüler; onu kaybetmekle, onun kendilerine sağladığı himaye ve nimetleri de kaybetmiş oldular.

Türkân Hatun hükümdarlığı sırasında kendi adına para bastırmış mıydı, bunu bilemiyoruz, ama Sımt ül-Ulâ (S. 51)'dan onun hutbede adını okutmuş olduğu açık olarak anlaşılmaktadır.

O, 655/1257 yılından yarlıg hükmü çıkıncaya kadar nâibelik edip Haccâc'ın Kirman'ı terketmesinden 681/1282-3 yılına kadar da Kirman sınırları içinde sultanlık etmiş, tarihin kaydettiği nâdir kadınlardan biridir. Ünlü seyyah *Marco Polo*, Türkân Hatun'un tahtta bulunduğu bir sırada, 1272'ye doğru Kirman'dan geçmişse de, *Kutluk Türkân* hakkında konumuza ışık tutacak bir bilgi vermemiştir. Sadece Kirman'daki seyahatlerinden bahsetmiştir.

¹⁹ Habib üs-Siyer, S. 269'da önce Tebriz'e gömüldüğü, sonra Bibi Türkân'ın onun adına bir medrese yaptırdığı ve oraya naklettiği kayıttır.

Kirman'da Kutluk Devleti'nde

SAFVETÜDDÎN

PADİŞAH HATUN

Padişah Hatun'un ilk eşi ABAKA HAN

Hafız Ebrû,
Zübdeüt - Tevârih, Topkapı müzesi yazmaları No. H. 1624

IV

SAFVETÜDDÎN PADİŞAH HATUN

Kutluk devletinin hükümdar hatunlarından olan *Padişah hatun*, müslüman kadın hükümdarların, kronolojik sıraya göre, beşincisini teşkil eder. Ama biz onu, *Kutluk Türkân*'ın kızı olması ve annesinden kısa bir zaman sonra, hem de Kirman'da, sultanlık etmesi dolayısıyla bir önceye aldık. Aksi hâlde şimdiye kadar geniş çapta yer verdiğimiz Kirman olaylarının fasılasız akışını yarıda kesip başka bir konuya geçecek, beşinci bölüme gelince de, Kirman'ı yeni baştan ele almaya mecbur olacaktık ki, bu da konuyu kısmen tekrar etmek olacaktı.

I — PADİŞAH HATUN VE ABAKA HANL'LA EVLENMESİ : *Kutbüddîn Mehmed*'in kızı *Padişah Hatun*, babasının sınır savaşlarında bulunduğu 654/1256 yılında doğmuştur. Akıllı, ağır başlı, güzel yüzlü bir kız olan Padişah Hatun, Moğol Hanları tarafından alınıp götürülmesin diye¹ “*Hasan Şah*” adı altında, erkek kardeşlerinin arasında büyütülmüş ve yüksek tabakadan bile uzak tutulmasına gayret edilmişti². Onun kız olduğunu bilen birkaç kişi ise, bu sırrı Padişah Hatun'un selâmeti için başkalarına anlatmamışlardı. Bununla beraber *Padişah Hatun*, büyüyüp genç bir kız olunca, öyle eşsiz bir güzelliğe sahip oldu ki, medhi Moğol hanlarından Hülegü'nün oğlu İlhan Abaka'nın kulağına kadar ulaştı ve o, annesi Türkân Hatun'dan kızını istemek için, *Emîr Karahay*'ı Kirman'a yolladı. *Padişah Hatun*'un üvey ağabeyi olan *Haccâc Sultan*'ın direnmesine rağmen

¹ Moğol Hanları asil ve güzel kızları, hâkim oldukları memleketlerden getirtip bir kaç gün yanlarında alıkoyarlar, sonra emirlere ve subaylara hediye ederlerdi.

² Padişah Hatun'un Hasan Şah adıyla bir süre tebdil gezdiği, sadece Mirhond, *Ravzat us-Safâ*, S. 129'da ve İslâm Ansiklopedisi, Cüz 68., S. 1054'de yazılıdır. Sımt ül-Ulâ'da böyle bir kayıt yoktur.

men, Türkân Hatun, *İlhan Abaka*'nın bu teklifini kabul edip kızına zengin bir cihaz hazırladı³. Böylece birkaç yıl Padişah Hatun, Abaka Han'ın annesi *Yisunçin Hatun*'un Ordusunu (çadırını) süsledi. 670/1272 Cemaziülâhırında Yisunçin'in ölümü üzerine, onun Ordusu *Padişah Hatun*'a geçti; yâni Padişah Hatun kaynanasının makamını elde etti. Padişah Hatun'un yıllar boyunca Abaka Han'la evli kalması, Kirman için çok faydalı oldu. Moğollar bu bölgelerde onun sayesinde adâlet ve insaf yolundan ayrılmadılar⁴.

Abaka Han'ın 680/1282'de birdenbire ölümü üzerine, *Hülegü*'nün yedinci oğlu *Teküdar*, İlhan olarak seçildi. İslâm dünyasındaki Moğol otoritesini daha sağlam kurmaya azmetmiş olan *Teküdar*, Müslüman olup *Ahmet* adını aldı⁵. Türkân Hatun Ahmet Teküdar zamanında hükümdarlığını kaybetmişti. Onun kızları Bibi Türkân ve Padişah Hatun buna çok üzülmüşlerdi. Ama Ahmet Teküdar ile yiğeni *Argun*'un taht çekişmeleri sonunda *Argun* (683/1284) İlhan olarak tanındı.

2 — PADIŞAH HATUN'UN KEYHATU İLE EVLENMEŞİ : Az bir zaman sonra, *Soyurgatmış* Orduya çağrıldığı vakit, o, durumunu burada tehlikeli gördü. Argun, ona Ahmed'in taraftarı olduğu için epeyce eziyet etti⁶. Bir yandan da *Bibi Türkân*, *Padişah Hatun*, *Tülük Şah*, *Süyük Şah*, *Hoca Zahirüddîn Müstevfî* gibi kendisinin hasmı olan iktidarlı kimseler de orada idi. Onlar kendisinden hesap sorulmasını istediler. *Soyurgatmış* çok mübalâgalı bir muhakemeye tâbi tutuldu. Ancak Ulus Emîri *Bukaçenksank* kadılara karşı kullandığı hile ve tedbirleri ile Sultan Celâlüddîn *Soyurgatmış*'ın hayatını kurtardı ve Kirman ülkesini onunla Padişah Hatun arasında ortaklaşa idare etmek kararını temin etti. Padişah ve Bibi bu karardan memnun olmadıklarından, durumu *Argun Han*'a yazdılar. *Bukaçenksank* ise, Padişah Hatun'un bu hareketine kızdı; onu Ordudan ve Kirman'dan uzak bulundurmak için çareler aradı. Sonunda Padişah Hatun'un Abaka'nın oğlu şehzâde *Keyhatu* ile evlendi-

³ Sımt ül-Ulâ, S. 47.

⁴ Reşidüddîn, Câmi üt-Tevârih, Rus baskısı, S. 140.

⁵ Bk. Spuler, İran Moğolları Tarihi, C. Köprülü tercümesi. S. 173.

⁶ Yaddaştay-i Kazvinî, III., S. 243.

rilip Rum'a (Anadolu'ya) gönderilmesini İlhan'a ısrarla tavsiye etti.

Bu evlenme, yâni bir kadının üvey oğlu ile evlenmesi, İslâm dîni kaidelerine tamamiyle aykırı olduğu hâlde, Moğol örf ve âdetine uygundu⁷. Esasen Müslüman Kutluk devletinin en gözde bir prensesi olan *Padişah Hatun*'un, Müslüman olmayan *Abaka Han* ile evlenmesi de dine aykırı düşmekle beraber, devlet menfaâtleri, henüz pek yeni kabul edilmiş bulunan İslâm dîni kaidelerinin üstünde tutulmuştu.

Öte yandan *Buka Çinksank*, Celâlüddîn Soyurgatmış'ın durumunu kuvvetlendirmek için, onu Hülegü'nün oğlu *Mengü Timur Oğul*'un ve *Fars Atabeyi* olan *Ebeş Hatun*'un kızı *Kürduçin* ile evlendirmeyi başarmıştı⁸. Böylece İlhanlılar'ın pek nüfuzlu Ulus Emîri plânlarını gerçekleştirmişti. Padişah Hatun o sırada Küçük Asya'da vâli bulunan kocası Keyhatu'nun yanına gitmişti. Fakat Soyurgatmış ile Padişah Hatun'un çekişmeleri son bulmadı. Padişah Hatun'un Has (İncu) arazisi olan *Sircan*, Soyurgatmış için pek çekici idi. Bu yüzden *Emîr Toğan* aracılığı ile, Sircan kendisine verildiği takdirde 50.000 dinar olan bu bölgenin vergisine karşılık, kendisi 70.000 dinar yıllık ödeyeceğini, Padişah Hatun'a da Sircan'a karşılık Rum'da bir

⁷ Sımt ül-Ulâ, S. 57; Reşidüddîn, Câmî üt-Tevârih (Blochet) S. 552; Tarih-i Güzide, I., S. 532.

⁸ Müneccimbaşî, Sahâif ül-Ahbâr, II., S. 578'de Padişah Hatun'u, Sultan Celâlüddîn Siyurgatmış ile evli gösterip Celâlüddîn'den sonra Padişah Hatun'un, kocasının yerine geçtiğini yazmakta, bunların kardeş olduklarını farketmemekte, ayrıca 6. hükümdar olan Padişah Hatun'u, 8. hükümdar sırasına koymaktadır. Bundan başka Mehmet Zihnî, Meşahir ün-Nisâ, I., S. 111'de Padişah Hatun'dan bahsederken, Kirman'da hükümet eden sultanlardan olduğunu kaydettikten sonra "eşi sultan Celâlüddîn'in ölümünden sonra yerine hükümdarlığa Padişah Hatun geçti" diye yazmakla, Müneccimbaşî'nin yanlışını tekrar etmiş fakat gene bu kitabın ikinci cildinde ve 396. sayfasında Padişah Hatun'un Keyhatu'nun karısı olduğunu, kardeşi Sultan Celâlüddîn'i katlettirip yerine melikeliğe geçtiğini bildirmektedir. Her hâlde Mehmet Zihnî her iki cilt için kullandığı tarihleri kontrol etmemiş olmalı. Padişah Hatun'un evlenmesi konusunda, Şemsettin Sâmî de (Kamus Alâm II., S. 1455) başka bir yönde yanlışmış, onun İlhanlılar'dan Baydu Han'la evlenip Baydu'nun fermanı ile kardeşi Celâlüddîn'i katlettirdiğini ve böylece tahta cülûs ettiğini yazmıştır. Oysa ki, onun da doğru olmadığı biraz sonra açıklanmış olacaktır.

yer verilmesini İlhan'a teklif etti. *Argun* bu teklifi kabul ettiğinden, *Sircan*, *Soyurgatmış*'a geçti.

Soyurgatmış, *Argun* Han'ın fermanıyla tahtını muhafaza edince, vezirliği *Fahrülmülk Mahmud*'a havale etti. Bu adam Padişah Hatun'la kardeşinin arasını düzeltereği yerde, tersine aralarını açmak için öyle kötü işler yaptı ki, *Padişah Hatun*, veziri azarladı. Onu bir takım tertiplere karışmaktan alakoymaya çalıştı. Vezir sert mizaçlı bir adamdı. *Padişah Hatun*'a şöyle cevap verdi : “*Bugün Soyurgatmış'ın saltanat zamanıdır ; elimden geleni geri komam, Allah göstermesin, eğer birgün Kirman tahtı sana düşerse, beni kasap satırı ile iki parça et.*”⁹

Aynı yılda (689/1290) Padişah Hatun, *Sircan*'ı kardeşinin elinden kurtarmak için önce Anadolu'da sonra Tebriz'de *Argun* Han ile konuştu (Sımt ül-Ulâ, S. 62). *Argun*, Padişah Hatun'a izaz ve ikramlarda bulundu, onun isteklerini yerine getirdi. Bu sırada *Kaydu*, Çagatay şehzadeler iile birlikte Amu Derya yöresinden gelip Horasan'a akın etti ve *Argun*'un 690/1291'de ölümü üzerine (Yaddaştay-i Kazvinî, III., S. 245; İslâm Ansiklopedisi, VI. S. 1054; Spuler, a.g.e.S.99) yerine *Keyhatu* tahta oturdu. Ümit edilmeyen bir zamanda imparatorluk tahtına oturan *Abaka*'nın oğlu *Keyhatu* önce Kirman sultanı *Celâlüddîn Soyurgatmış*'ı tahtından indirip türlü meziyetlerle ve kaabiliyetlerle süslenmiş olan karısı *Padişah Hatun*'u Kirman tahtına hükümdar nasbetti.

3 — PADIŞAH HATUN'UN KIRMAN TAHTINA GEÇMESİ: Padişah Hatun kocasının askerlerinden ve tedbirli komutanlarından meydana gelen bir kuvvetin başında, elinde hükümdarlığa nasb fermanı olduğu hâlde, büyük bir debdebe ve merasimle Kirman'a girdi (Sımt ül-Ulâ, S. 69; Tarih-i Şebenkâre, S. 27). Evvelce *Soyurgatmış*'ın vefalı dostları, taraftarları görünen bir çok emîrlar ondan uzaklaştılar. Yalnız ve çaresiz kalan *Soyurgatmış Sultan*, karısı *Kürduçin* ve öteki karısı *İlak Hatun*'dan başka, kızı *Şah Âlemi* de alıp kız kardeşi *Padişah Hatun*'u karşılamak üzere, Fars sınırına kadar gitti. Orada görüştüler¹⁰.

⁹ Tarih-i Güzide, I., S. 531-2; Tarih-i Şebenkâre, S. 26; Hammer, Geschichte der İlchanen, II., S. 47 ve Minorsky, İA., VI. S. 1054.

¹⁰ Yaddaştay-i Kazvinî, III., S. 245.

691/1292 yılı Zilkadesinin ortasında, *Safvet üd-Dünya ve'd-Dîn* unvanıyla saltanat tahtına oturan *Padişah Hatun*, Tarih-i Güzide'ye göre¹¹, kardeşi Soyurgatmış'ı kendisine nâib tâyin ederek, kardeşlik haklarına saygı gösterdi.

Bir süre memleketi böyle idare eden *Soyurgatmış*'ın yeniden saltanata sahip olmak hevesine kapıldığını gören *Padişah Hatun*, Soyurgatmış'ı şehrin kalesine hapsetti. Kadınlık merhametinden ötürü kardeşlik haklarını göz önünde tutarak ona yargılanması sırasında savunulması için müdâfiler tuttu ve işkence ettirmedi. *Mengü Timur*'un kızı *Kürduçin*, Padişah Hatun'un güzel hasletlerinden kuvvet alarak, eşini kurtarmak ümidini besledi. Bu amaca ulaşmak için de hayli uğraştı. Birgün kalenin sakalığını yapan adamı, içinde bir ip bulunan su tulumunu Soyurgatmış'a götürmeye razı etti. Bununla *Soyurgatmış* kaleden indi ve karısı ile birlikte kendilerini bekliyen atlara binip kaçtılar. Önce *Süistan*'a gitmeyi en uygun çare gibi gördüler. Fakat sonra evlâtlarının ve mallarının selâmette kalması için bundan vaz geçtiler. Keyhatu ordusuna doğru yol aldılar¹². Bu haber Padişah Hatun'a ulaşır ulaşmaz, o pek çok elçiden meydana gelen bir heyeti, zengin hediyelerle birlikte kocası Keyhatu'ya gönderip bendeliğini bir kere daha ifade etti ve nazmen yazılmış şu yolda bir mektubu ona ulaştırdı: "*Soyurgatmış iki yıl senin yarlığının emirlerine aykırı hayat sürdü; senin emirlerine her zaman isyan etti. Benim kardeşim, kız kardeşinin (yâni kendisinin) çehresini türlü türlü tekdîr ve merhametsizlik tırmalamasıyla yaraladı. Onun amân dilemesini kabul etmek, onu kurtarmak, ona riâyet göstermek nasıl mümkün olur?*" (Sımt ül-Ulâ, S. 72). Karısının hatırını herşeyin üstünde tutan *Keyhatu*, Harezmli Turhan ve Diliday Bahadır'ın himayesinde, Soyurgatmış'ı zelilâne bir şekilde tek atlı olarak Kirman'a yolladı (Tarih-i Şebenkâre, S. 28).

Kirman ahalisi onu görmek için yollara dökülmüştü. Padişah Hatun, yeğeni Yülük Şah'ın evinde onu bir kaç ay hapis tuttu. "Utanmaz ve hayasız meliklerle sert Moğollar" ona bek-

¹¹ İslâm Ansiklopedisi, VI. S. 1054'te Padişah Hatun'un Kirman'a 690'da sahip olduğunu yazıyorsa da kaynaklar 691 olarak göstermektedirler.

¹² Sımt ül-Ulâ, S. 71-2; Tarih-i Güzide, I., S. 532; Mirhond, V., S. 130; Reşidüddîn, II., S. 553 (Blochet tabı).

çilik ettiler. Sonunda şehzade Baydu (Daha sonra Soyurgatmış'ın kızı Şah Âlem ile evlenmiştir), Keyhatu'dan Soyurgatmış'ın serbest bırakılıp kızı Şah Âlem ile birlikte Orduya gönderilmesine dair bir yarlıg hükmü aldı ve bunu kendi emîrlerinden *Cerguday* ile *Safvetüddîn Padişah Hatun*'a yolladı. Padişah Hatun, Soyurgatmış Sultan'ın serbest bırakılması ve gönderilmesi işini biraz geciktirdi; ama onun oğlunu, kızını, anasını hiç vakit kaybetmeden Bağdat'a yolladı (692/1292-3)¹³.

4 — SOYURGATMIŞ'IN İDAMI : Bir zaman sonra Padişah Hatun kardeşine acıdı; onu affedip serbest bıraktı ve şefkatle muamele etti. Bundan pek çok sevinen *Soyurgatmış*, hükümdar kardeşi şerefine çok tantanalı bir ziyafet hazırlattı. Her iki taraf tam bir barış ve samimiyet içinde kardeşlik bağlarını gönülden duydukları bu gecede, bir takım menfaat düşkünlerinin damarlarındaki haset ve fitne kıvılcımları körüklenmiş oldu. Böylece *Soyurgatmış*'ın düşmanları ve vaktiyle ondan yüz çevirmiş olan Melikler, ne yapıp yapıp *Padişah Hatun*'a onu öldürtmeyi gaye edindiler¹⁴; ona iftiraya koyuldular, Padişah Hatun'a Soyurgatmış'ın kendisini öldürteceği yolunda kuşku uyandıran sözler söyleyip onda korku ve şiddet havası yarattılar. İktidar tutma, hüküm ve idare etme kabiliyetlerine rağmen, pek zârif ve ince duygulu bir kadın olan *Safvetüddîn Padişah Hatun* kendi hayatını tehdit ve endişeden kurtarmak için, üvey kardeşi eski sultanı, bir ramazan akşamı (27. Ramazan 693/22 Ağustos 1294) iftar vaktinde öldürmeyi emretti¹⁵ : *Soyurgatmış*'ın *Padişah Hatun* tarafından elde edilen "*İsen*" adlı cariyesi, onun içkisine zehir attı¹⁶. Sonra da Soyurgatmış'ın kendisini öldürdüğü haberini ortalığa yaydılar. Şehirde başka bir evde tutuklu bulunan karısı *Kürduçin* kederinden mateme büründü. Âyan ve emîrler gibi Padişah Hatun da ona baş sağlığında bulundu ve hemen bütün hayatı Kirman tahtını elde etmek için mücadele ile geçen

¹³ Sımt ül-Ulâ, S. 72; Yaddaştay-i Kazvinî, III. S. 246-7.

¹⁴ Sımt ül-Ulâ, S. 73; Yaddaştay-i Kazvinî, III., S. 246-7.

¹⁵ Sımt ül-Ulâ, S. 73.

¹⁶ Hamdullah, Tarih-i Güzide, I., S. 533 ve Minorsky İA., VI. 68. S. 1054'te "o boğduruldu sonra da kendisini hançerle öldürdü diye ortalığa yayıldı" demektedirler.

Sultan Soyurgatmış'ı kendisinin yaptırdığı Kirman *Tenikapı Medresesine* gömdüler.

Bu olaylar Kirmanlılar'ı çok üzdü ve haklı olarak halkın Padişah Hatun'a karşı beslediği sevgi ve saygı nefret duygusuyla yer değiştirdi. Kirmanlılar kendi genç kardeşini öldürmesini, onun olgunluğuna ve merhametine yakıştıramadılar. Dedikodu ve nefretleri unutturmak için, Padişah Hatun halkın her tabakasını nimetlere boğdu. *Soyurgatmış*'ın hapisteki adamlarını serbest bıraktı. Zengin hediyeler tesirini çok çabuk gösterdi. Dedikodu ateşi sönmüverdi. Padişah Hatun'a karşı duyulan soğukluk bir mevsim bile sürmedi. Bu arada kız kardeşinin oğlu *Yülük Şah*'a divanda vazife verdi. *Hoca Zahirüddîn*'i divana *Müstevfi* yaptı. Vezir oğlu vezir *Fahrülmülk Nizamüddîn Mahmud* vezir oldu. Divan'ın ileri gelenlerinden *Zahirülmülk Fahrüddîn Hoca* da *tevfiz veziri* oldu.

Aynı yılda, Padişah Hatun, *Hoca Nâsırüddîn Yusuf*'u eşi *Keyhatu*'ya yollayıp *Yezd* ve *Şebenkâre*'yi istedi ve sarayın emîrlerinden olan *Muizzüddîn Ali Melik* ve *Nâsırüddîn Said*'i Şebenkâre emîrliğine aday gösterdi. *Yezd* eyaletine ise *Nusret Melik*'i uygun gördü (Sımt ül-Ulâ, S. 74-5). *Fahrülmülk Nizamüddîn Mahmud*'un tavsiyesiyle, *Nâsırüddîn Münşî*'yi de yanma çağırıp divan-i inşa'yı kendisine verdi ¹⁷.

Söz *Fahrülmülk Nizamüddîn Mahmud*'a gelince, birkaç sayfa önce adı geçen bu vezir üzerine kaynakların ve tarihçilerin yaptığı açıklamaları karşılaştırmadan geçemeyeceğiz. Bundan önce, Padişah Hatun'un *Fahrülmülk* ile arasının iyi olmadığını, sert mizaçlı vezirin prensese karşı baş kaldırdığını açıklamıştık. Padişah Hatun 693/1294'de kardeşini öldürtünce, *Fahrülmülk Mahmud*, Kirman'ı bırakıp Hindistan'a kaçmaktan başka çare bulamamıştı. Hamdullah Kazvinî ve Muinî onun, Padişah Hatun'un gönderdiği barışçıl haberlere kanarak, geriye döndüğünü yazmaktadırlar ¹⁸. Öte yandan, bu devri bizzat yaşamış ve yaz-

¹⁷ Yaddaştay-i Kazvinî, III., S. 247.

¹⁸ Padişah Hatunun birçoklarına bol hediyeler ve makamlar dağıttığı bir sırada eski veziri, vaktiyle kardeşi *Soyurgatmış Sultan*'ın iktidar günlerinde sarfettiği sözlere uygun şekilde mahkûm ettiğini ve parçalanmış vücudunu halkın ibret gözleri önüne attırdığını yazarlar; bk Tarih-i Güzide, I., S. 531; Tarih-i Şebenkâre, S. 27; Hammer a.g.e. II., S. 47; Minorsky, İA., VI. S. 1054.

miş olan *Nâsırüddîn Münşî*'nin kitabında, *Fahrülmülk*'ün, Padişah Hatun tarafından vezir tâyin edildiği açıkça yazılmıştır (S. 74-5). Acaba bu vezir oğlu vezir Fahrülmülk, sözünü ettiğimiz şahsın oğlu mudur meselesi ortaya çıkmaktadır. Eğer böyle olsaydı, o zaman Nâsırüddîn Münşî'nin, baba Fahrülmülk'ün yukarıda anlattığımız (Bk. not. 18) talihsiz macerasını kaydetmesi gerekirdi. Ne Sımt ül-Ulâ'da, ne de yeni bir inceleme olan Yaddaştay-i Kazvinî'de *Fahrülmülk*'ün katlinden bahis yoktur.

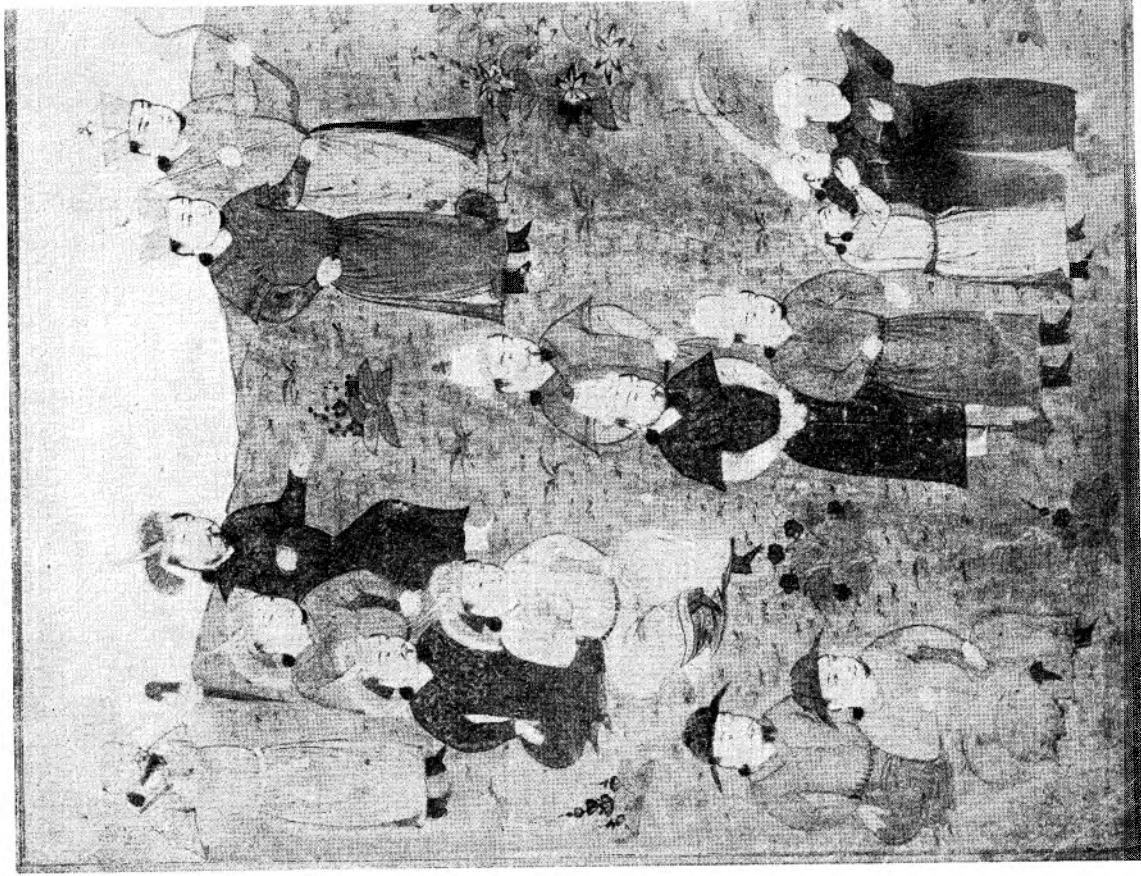
Boş vakitlerini eşsiz değerde Kur'an'lar yazarak, sonra bunları tezhiplerle süsliyerek geçiren Padişah Hatun'un sırf bir öğ alma arzusunu susturmak için ikinci bir cinayeti işleyebileceği bize bir iftira yahut da bir mübalâğa gibi görünmektedir.

5 — BAYDUN'UN İLHAN OLMASI VE PADİŞAH HATUN'UN İDAMI: Padişah Hatun'un ikinci eşi İlhan Keyhatu hükümdarlık vasıflarından mahrum, ayyaş, sefih hattâ derecesiz müsrif bir adamdı. Kabiliyetsizliklerini örtmek için, hazineyi boşaltma bahasına cömertçe hediyeler dağıttı; böylece başına gelebilecek tehlikeleri önlemeyi düşünmüştü. *Keyhatu*'nun selefleri zamanında büyük ölçüde kendini göstermiş olan para sıkıntısı, bu hükümdar zamanında korkunç sonuçlar veren bir tedbirin alınmasına sebep oldu; Veziri ve maliye nâzırı *Zencânî* Çinlileri örnek tutarak, Tebriz ve devletin başka şehirlerinde, kâğıt paralar bastırdı (693/1294); aynı zamanda mâdenî paranın geçmesini yasak etti. Bunun sonunda ticaret ve sanayi durdu; nüfus köylere kırlara dağıldı, şehirler boşaldı. Memleketin her yönünün harap olması tehlikesi baş gösterince, alınan yasak kararından, iki ay sonra vazgeçildi. Bu yeni kâğıt para ekonomisine uygun yeni bir düzen verilmediği için, devlet maliyesine güven kalmadı. *Keyhatu*'nun malî işlerdeki beceriksizliğine politik kabiliyetsizliği de katıldı; bu yüzden düşmanları çoğaldı. Taht rakîplerinden olan *Baydu*, şahsî kininin etkisi altında taraftarlarıyla Bağdat'tan çıkarak, Tebriz'e doğru yürüdü. *Keyhatu* da 3 Cemaziülevvel 694/21 Mart 1295'te hemen ona karşı çıktı, ama İlhan'ın emîrleri, *Baydu* tarafına geçtiklerinden, o evvelce bol bağışlarda bulunduğu valilerine sığınabilmek ümidiyle, Anadolu'ya kaçmayı uygun bir çare olarak gördü. Maceralı bir ka-

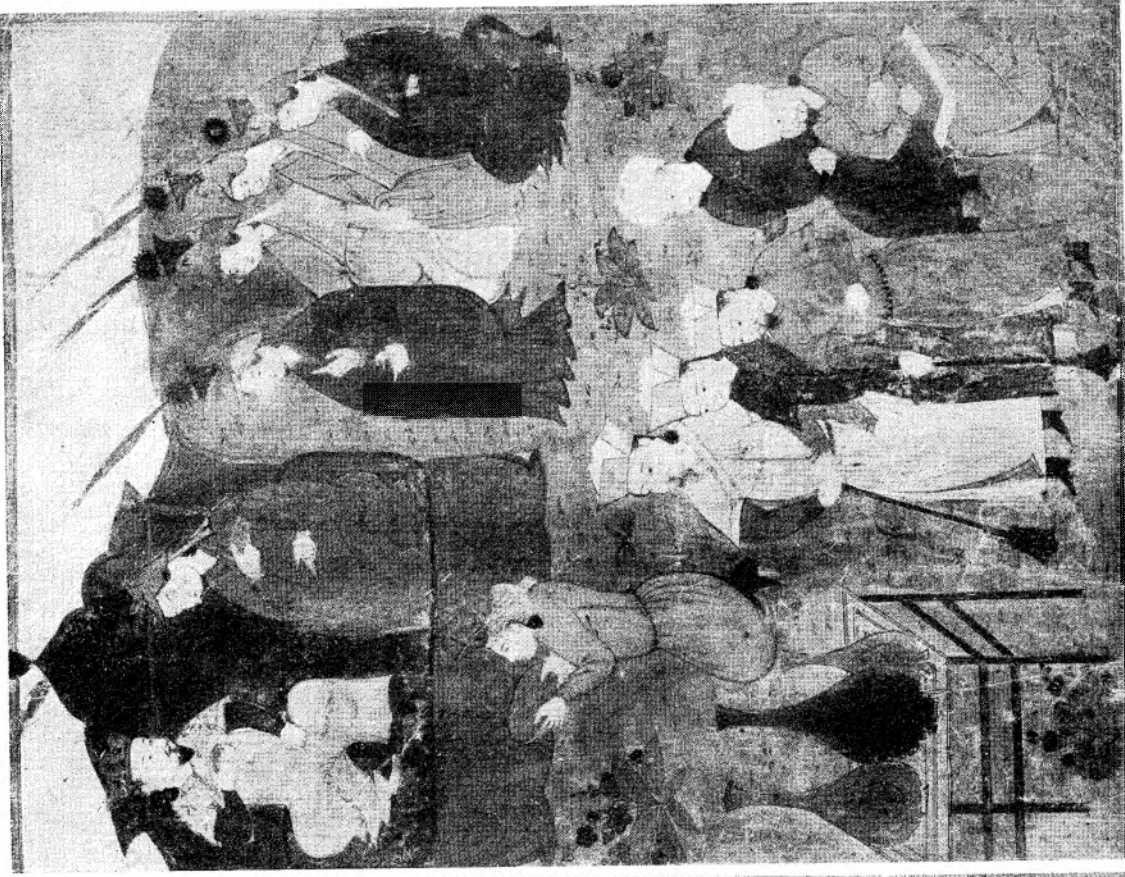

Argun Han Hatunlarıyla bir törende

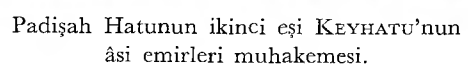
Maurice Dimand
Persian miniature - Milan

Gazan Han karısı Bulugan

Hatun ile tahtta oturuyor.

Manuscrits Orientaux - Reşid üd - Dîn

çıktan sonra, yakalanıp *Baydu*'nun emri ile 6 Cemaziülevvel 694/24 Mart 1295'te idam edildi.

Baydu'nun Bağdat'ta ayaklanması haberi Padişah Hatun'a ulaşır ulaşmaz, o bundan sonsuz bir kuşkuya kapıldı. Bu sırada Keyhatu, bazı emirlerini, Baydu'nun taraftarlığını yapıyorlar diye hapsedtirmişti. Bütün bu haberler, Padişah Hatun'un *Yezd*'e vâli yapacağı *Nusret Melik* ile Şebenkâre Emîrliğine uygun gördüğü *Ali Melik*'in sadakatsizliklerini ortaya koymalarına sebep oldu. Onlar *Baydu*'nun başarıları karşısında Padişah Hatun'u devirmeği, böylece de Baydu'nun gözüne hoş görünmeyi tasarladılar. Çünkü daha önce de söylediğimiz gibi, Baydu'nun eşi, Padişah Hatun'un katlettirdiği *Sultan Soyurgatmış*'ın kızı *Şah Âlem* idi. Annesi *Kürduçin* ise, kocasının öcünü almak için fırsat beklemekteydi.

Çok geçmeden *Keyhatu*'yu yenen *Baydu*'dan Padişah Hatun'a bir yarlıg geldi. Bunda mal ve hediyelerle birlikte kurulayda (her hâlde Baydu'nun cülûs töreninde) hazır bulunması bildiriliyordu¹⁹. Elçi Çıgan'ın getirdiği bu haberi öğrenen *Nusret Melik*, *Soyurgatmış*'ın dostu olanları kendine müttefik hâle getirdi ve Hanzade *Kürduçin*'e şehrin kapısından dışarı çıkması haberini yolladı. *Kürduçin* yakınları ile birlikte Kirman'dan dışarıya çıktı. Şehirde ve dışarıda bulunan askerlerden bir kısmı, bunlara yardım ettiler ve *Meşiz*'de toplandılar. Böylece *Kürduçin* ve sadakatsiz emirler, Padişah Hatun'un üzerine yürüdüler²⁰. Padişah Hatun kendi üzerine yüründüğünü öğrenince, Emirlerini toplayıp bu konudaki düşüncelerini sordu. "Kadi Hâf (خواف)" *Gazân*'ın yanına gitmeyi teklif etti. Kısa görüşlüler ise bu teklifin aleyhinde bulundular. Kalede saklanmak, onlara daha tehlikesiz göründü. Mevlâna *Sadrülhakk*'ı, *Gazân*'a yollama teklifi de bir sonuç vermedi. Yıldızlara bakmak, rüya tâbir etmek gibi fatalist hareketlerle geçirilen bir kaç gün içinde *Kürduçin* ve taraftarları şehri kuşattılar. Kuşatma birkaç gün sürdü. Taraftarlarının bir kısmı bu sırada Padişah Hatun'dan ayrılıp *Kürduçin*'in hizmetine girdiler.

¹⁹ Sımt ül-Ulâ, S. 75; Tarih-i Şebenkâre, S. 28; Mirhond, V. S. 130; Hammer, a.g.e., II. S. 48; Spuler, a.g.e., S. 173.

²⁰ Mirhond, Ravzat us-Safâ, V., S. 130 ve Yaddaştay-i Kazvinî, III. S. 247.

Daha fazla direnmenin faydasız olduğunu gören Padişah Hatun, şehrin anahtarlarını yengesi *Kürduçin*'e yollarken şöyle söyledi : تا چند بیم جان مدارا کردن تسلیم شدم نیم قضارا کردن yâni, “ne vakte kadar can kaygusuyla mudara edeceğim onun için teslim oldum, kazaya boyun eğiyorum”.

Askerler Kirman şehrine girdiler. Hükümdar Hatun'un vezir ve emirlerini yakalayıp bağladılar. Ertesi gün prenses *Kürduçin* derecesiz bir ihtişam ve merasimle²¹ Kirman kapılarından geçti ve büyük bir gururla tahta oturdu²². Padişah Hatun hıyanetle itham edilip *Celâli* evinde hapsedildi²³ ve *Baydu Han*'a durumu bildirecek elçiler gönderildi. Sonra Baydu'nun kaynanası olan *Kürduçin*, *Padişah Hatun*'u da beraberine alarak *Kasr-i Zêr*'e doğru yola koyuldu. Her ikisi de Yaylak'ta *Baydu Han*'dan gelecek fermanı beklediler. *Şah Âlem*'in teşviki ile Baydu istenen fermanı verdi. Ansızın birkaç kişi *Padişah Hatun*'un çadırına çıkageldi ve onu öldürdüler²⁴. Böylece ana ve babası hükümdar olan ve iki İlhanlı İmparatoru'na eşlik eden, Kutluk devleti hükümdarı *Safvetüddîn Padişah Hatun* kardeş kaatili olmanın cezasını hayatı ile ödemiş oldu. Fakat onun öldürülmesine ferman çıkaran *Baydu*'ya da az zaman sonra aynı sonuç reva görüldü; 695/1295-6'da *Gazân* tahta geçti²⁵ ve hükümdarlık Kirman'da Padişah ve Soyurgatmış'ın büyük kardeşleri olan Haccâc Sultan'ın oğlu 15 yaşındaki *Muzafferüddîn Mehmed Şah*'a verildi. *Mehmed Şah* halası *Padişah Hatun*'un cesedini Müşkin (مشکین , Mirhond böyle yazıyor, V., S. 130; yahut مسکین ,

²¹ Sımt ül-Ulâ, S. 76'da tabıl, kus, rayetler ve alemlerin bu merasimin zenginliğini arttırdığını kaydeder.

²² Bu başarısının sonunda tahta oturmuş olmakla beraber, *Kürduçin* hükümdar olmamıştır.

²³ Sımt ül-Ulâ, S. 76'da bu böyle yazılıyorsa da, Mirhond (V., S. 130'da) onun sarayında mevkuf tutulduğu kayıtlıdır; Yaddaştay-i Kazvinî de bu “der hane-i Celâl” diye geçiyor. Mallarına ve hazinelerine el konuldu ve yağma edildi, sadık emirler ile âyânı da esir edildi.

²⁴ Sım ül-Ulâ, S. 77; Tarih-i Güzide, I. S. 533; Tarih-i Şebenkâre, S. 28; Câmi üt-Tevârih, II., S. 553 (Blochet baskısı); Yaddaştay-i Kazvinî, III., S. 247.

²⁵ Nizamüddîn Şâmî, Zafername, S. 15.

Sımt ül-Ulâ, S. 77) ²⁶ denilen köyden kaldırıp Kirman şehrinde, annesi *Türkân Hatun*'un medresesine naklettirdi.

Gazân zamanında, Kirman bu soydan gelen erkeklere verildi. Fakat *Olçaytu* zamanında, Soyurgatmış'ın *Kutbüddîn Şah* adındaki oğlu memleketi fena idare ettiğinden, tahtından indirildi ve Kirman doğrudan doğruya İlhanlı devletine bağlandı ²⁷.

6 — PADİŞAH HATUN'UN ŞAHSİYETİ VE LÂLE HATUN : Bütün kaynaklar ve bütün eski tarihler Padişah Hatun'un vasıflarını, âdeta elbirliği ile hemen hemen şu yolda anlatırlar : Türü faziletlerle süslenmiş bulunan, iyi huylu, güzel bir kadındı. Her zaman adâletle iş görürdü. Kirman tahtına oturunca âlimlere, fazıllara ilgi gösterip onların durumlarını düzeltmeğe çalıştı. Yaradılışının güzelliği, nezaketi ve yüksek istidatları, onu hem kendi devrinde, hem de kendinden sonra gelenler arasında ebedî kıldı. O çok iyi bir hattattı ²⁸. Ayrıca edebî üslûba sahip bir yazardı. Bütün bunlardan başka, eski şiir dergilerini süsliyen, mâhirane şiirleri ve kendi eliyle yazdığı, tezhiplerle de süslediği eşsiz Kur'an-i Kerim'leri, devrin önemli kitaplarında yer almaktydı ²⁹.

Biraz sonra, başka başka kaynaklardan derleyerek çeşitli dürtlüklerini göstereceğimiz Padişah Hatun sâdece güzel sanatlar kollarındaki meziyetleriyle değil, baştan beri ifadeye çalıştığımız politik alandaki kabiliyetleriyle de sıvrılmış bir hükümdardı. Ne yazık ki, Ortaçağ Doğu ülkelerinde gelenek hâlini almış bulunan taht kavgaları bu asıl duygulu kadını da çığrından çıkartarak cinâyet işlemeğe kadar sürüklemiştir.

Onun şiirlerinden bazıları (Sımt ül-Ulâ'dan. S. 70) :

²⁶ Müşkin, Kasr-i Zerr'e bağlı bir köydür; Kasr-i Zer ise, İsfahan ile Şiraz arasındadır.

²⁷ Spuler, a.g.e., S. 173; Hammer, a.g.e., II., S. 48.

²⁸ Müstekîmzade, Tuhfe-i Hattâtîn, S. 145.

²⁹ Sımt ül-Ulâ, S. 70; Hondmir, Habib üs-Siyer, III., S. 270-1.

هرچند که فرزند الغ سلطانم
 یا میوهٔ بستان دل ترکام
 میخندم از اقبال و سعادت لیکن
 می گریم ازین غربت بی پایانم

Her ne kadar, ulu sultanın çocuğu
 Ve Türkân'ın gönül bahçesinin meyvesi olduğum için,
 İkbal ve saadetten görünüşte gülüyorsam da
 Bu sonsuz gurbet yüzünden içim ağhyor.

آن روز که در ازل نشانش کردند
 آسایش جان بیدلانش کردند
 * دعوی لب نگار می کرد نبات
 ز آن دو سه سیخ در دهانش کردند

Ezelde onu vücuda getirmek istedikleri gün
 Âşıkların ruhuna sükûnet vermek için yaratmışlardır
 Nebat-ı şah (Şeker kamışı) sevgilinin dudağı olduğunu iddia
 ederdi.

Bu sebepten onun ağzına iki üç tıkaç tıkadılar.

سپی که زدست تونهای رسدم
 زو بوی حیات جاودانی رسدم
 چون نار دلم بخندد از شادی آن
 کر دست و کف تو دوستگانی رسدم

Senin elinden gizlice bana ulaşan elmadan
 Ebedî hayatın kokusunu duyuyorum
 Senin elin ve avcundan bana dostluk hâtırası geldiği için
 Duyduğum sevinçten gönlüm nar gibi açılır.

* Güzide'de bu mısra « دعوی لب چوقند کرد بنا ن » şeklindedir, C. I. S. 532.

من آن زنم که همه کار من نکوکاریست
 بزیر مقنعه من بسی کله داریست
 درون پرده عصمت که تکیه کاه منست
 مسافران صبارا گذر بدشواریست

Ben o kadını ki, bütün işlerim hayır işleridir,
 Benim başörtümün altında kuvvetli bir taç bulunmaktadır.
 Benim sığınmış olduğum İsmet perdesinin altından
 Sabâ rüzgârı yolcularının (esintilerinin) bile geçmesi müm-
 kün değildir.

نه هرزنی بدوگز مقنعه است کد بانو
 نه هر سری بکلاحی سزای سر داریست
 بهر که مقنعه بخشم از سرم کوید
 چه جای مقنعه تاج هزار دیناریست
 من آن شهم زنژاد شهان الغ سلطان
 زما برند اگر در جهان جهان داریست

Her kadın bir iki arşın bez örtmekle hanımefendi olmaz
 Her baş da bir külâh ile serdarlığa lââyık olmaz
 Her kimseye başımdaki örtüden bir tane hediye edersem
 O bunun bin dinarlık bir taç olduğunu söyler.
 Ben uluğ sultan gibi padişahlar soyundan gelmiş bir şahım
 Dünya'da bir saltanat varsa, o ancak bizim saltanatımız-
 dandır.

Tarih-i Güzide, I., S. 532; Tarih-i Şebankâre, S. 27; Zenân-i
 Suhenver, I., S. 65; Perdeneşinân-i Suhengûy, S. 19., ve Habib
 üs-Siyer, III., S. 270-1'de :

بر لعل که دید هرگز از مشک رقم
 یا غالیه برنوش کجا کرد سیتّم
 جانا اثر خال سیه بر لب تو
 تاریکی و آب زندگانیست بهّم

Yakut üzerine miskten bir yazı kim gürmüş?

Galiye * hayat çeşmesine nerede zulmetti?

Sevgilim dudağının üstündeki siyah ben

Karanlık ve ab-i hayat ikisi bir yerde toplanmış gibidir.

Habib üs-Siyer, III., S. 270-1; Perdenişân-i Suhengûy S. 19'da ayrıca şu beyit vardır :

همیشه باد سرزن بزیر مقنعه

که تاروپود وی از عصمت و نکوکاریست

Bir kadının başı daima ismet ve insaniyet ipliklerinden örülmüş
bir perde altında olsun

من اگر توبه زمی کرده ام ای سروسپیی

تو خود این توبه نکردی که مرا می ندهی

بس غصه که از چشمه نوش تور سید

تا دست من امروز بدوش تور رسید

در کوش تو دانهای درمی بینم

آب چشمیم مگر بگوشی تور رسید ؟

Ben her ne kadar şarap içmeğe tövbe ettiysem de, ey servi boylu

Sen de şarap vermeğe tövbe etmedin ya !

Bu gün benim elim senin omuzuna değinciye kadar

Senin dudaklarının hasretinden neler çektim

Senin kulaklarındaki küpelerde inci taneleri görüyorum

Bunlar sakın benim göz yaşlarım olmasın?

* * *

جمال سایه خود ز آن دریغ می دارم

از آفتاب که او شهر کرد بازار است

اگر چه بر همه عالم من خداوندیست

ولی بنزد خدا پیشه ام پرستاریست

* Çiçek kokularıyla hazırlanmış bir çeşit kara boya

Serseri olan güneşten gölgemin güzelliğini korumak için
İsmet perdesi altında yaşıyorum.
Bütün âlemin idaresini kendi eline almış bir padişah isem de
Allah indinde bir cariyeyim.

Çeşitli kaynaklarda bazen değişik şekillerde görülen bu mısraları Padişah Hatun'un *Lâle* adıyla yazmış olduğu Hay-yampûr'un Ferheng-i Suhenveran (Tebriz 1340, s. 101) adlı eserinden bildirdiği kitaplardan anlaşılmaktadır. Ancak Ahmet Ali Han-i Vezirî, Tarih-i Kirman (Tahran 1961)'da onun *İffetî* adıyla şiir yazdığını iddia etmiş ise de başka hiçbir tarihçi tarafından bu teyid edilmemiştir. Buna karşılık Şemsettin Sâmî ve Mehmet Zihnî, Padişah Hatun ile Lâle Hatun'u ayrı ayrı iki kadın zannedip ayrı ayrı mütalâa etmişlerdir. Ateşgede'de ise Lâle Hatun'dan bahsedilmiş ama, bunun Padişah Hatun olduğu farkedilmemiştir.

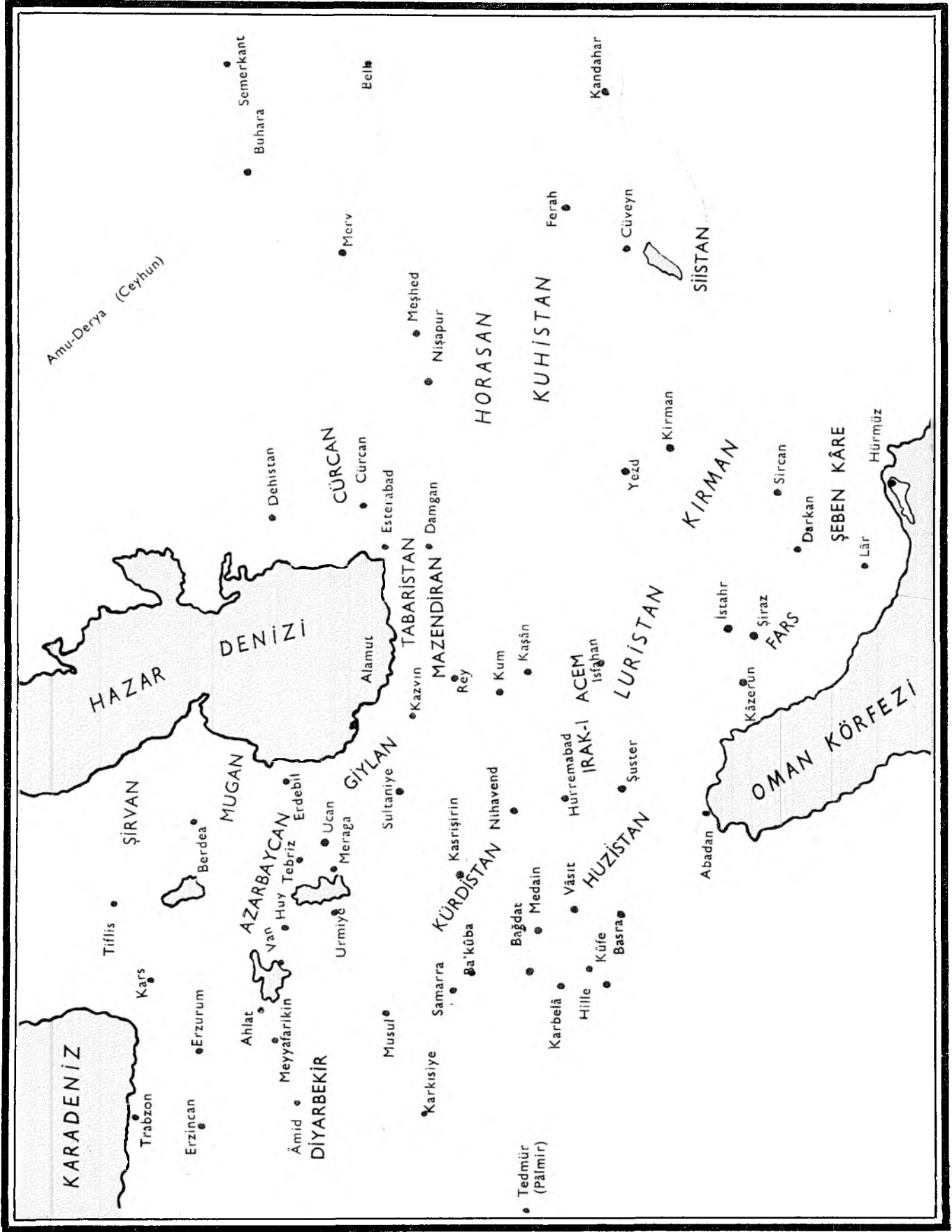
Doğrudan doğruya Padişah Hatun adına basılmış bir para şimdiye kadar ele geçmemiş olmakla beraber, Berlin müzesinde üzerinde «کیخاتر پادشاه جهان خداوند عالم پادشاه خاتون» “Key-hatu Padişah-ı cihan hudavend-i âlem Padişah Hatun” ibareleri bulunan nadir bir altın ve bir gümüş sikkenin mevcut olduğu anlaşılmaktadır³⁰.

Padişah Hatun hakkında yazılmış bir methiyede de şu mısralar bulunmaktadır:

اگر صد بار دیگر داستان را
ز سر گیرند دوران جهان را
همایون پیکری فرخنده فالی
خجسته طالعی زیبا خصالی
بزيب و فرّ او بر تحت شاهی
نخواهد دید چشم پادشاهی³¹

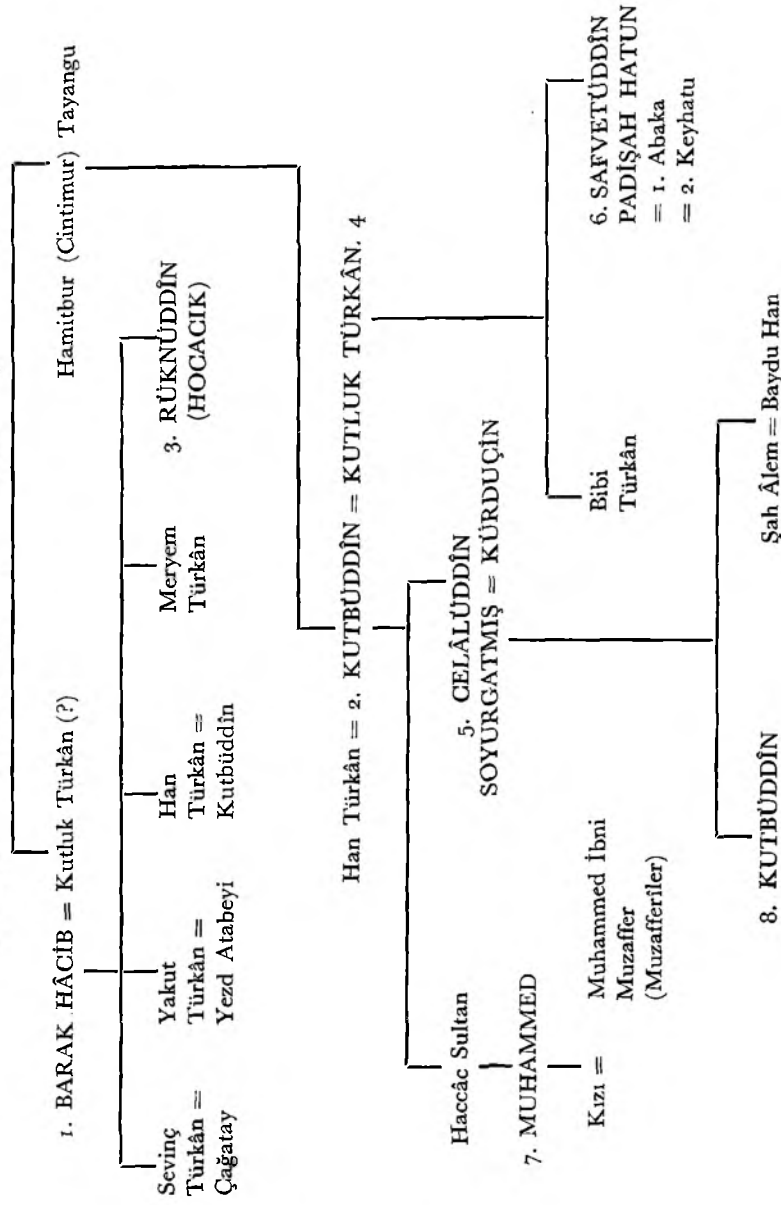
³⁰ Erman, Zeitschrift für Numismatik, VII. 1880.

³¹ Nâsirüddîn Münşî, Sımt ül-Ulâ, 1328, S. 70 ; Ali Ekber - Müşir Selimî, Zenân-i Suhenver, I., S. 58.

Eğer devran-i cihanın destanını
Yeniden yüz dafa anlatmaya başlasalar
Humayun görünüşlü uğurlu fallı
Beğenilmiş tâlîlî süslü hasletli
Ve süs ve haşmeti ile şahlık tahtında
Onun gibisini padişahlık gözü görmeyecektir.

Kutluk Türkân ve Padişah Hatun'un Soy Tablosu

Fars'ta Salgurlu Atabeyliği'nde

EBEŞ HATUN

E B E Ş H A T U N

Kronolojik sıraya göre, Müslüman devletlerde başa geçen hükümdar kadınların dördüncüsü olan *Ebeş* yahut *Abiş Hatun*, Padişah Hatun konusunda açıkladığımız sebeplerden bu kitapta beşinci sıraya konulmuş oldu. Gerçekten de *Ebeş* 662/1263-4 — 685/1286-7 yılları arasında *Fars* bölgesinde *Salgurlu* devletinde resmen hükümdar tanınmış bir Türk kadınıdır.

Şimdiye kadar olduğu gibi, *Ebeş Hatun*'un hangi şartlar içinde hükümdar olduğunu daha iyi belirtebilmek için, bu devletin kuruluş tarihine kısaca dokunalım.

1 — SALGURLU DEVLETİNİN KURULUŞU VE GELİŞMESİ: *Salgur* (yahut *Salgar*) Türkmenler'den bir topluluğun başkanı idi. Birçok bölgeleri dolaştıktan sonra Irak Selçukluları'ndan *Tuğrul*'un Emîr-i Hâcib'i oldu. *Salgur*'un torunlarından *Sungur bin Mevdut*, akrabasından bir Emîrin katlinden sonra Selçuklular'a karşı ayaklanıp (542/1147-8) Fars eyaletinde bağımsızlığını ilân etti. Böylece başkentleri *Şiraz* olan *Salgurlular*'ın devleti kurulmuş oldu. Bununla beraber bu bağımsızlık devamlı olmadı. *Salgurlular* önceleri Irak Selçuklular'ına, sonraları *Atabey I. Sa'd* zamanında Harezmsahlar'a haraç vermeğe başladılar; öyle ki, bir ara *İstahr*'a yakın bazı kasabalarını Harezmsah'a bırakmağa mecbur oldular.

Altıncı hükümdar *Ebubekir*, Moğol tehlikesini sezdiğinden, 1256'da *Hakan Ögedey* ve *İlhan Hülegü*'ye vergi vererek onlara tâbi olduğunu bildirdi. Böylece *Fars* bölgesini harap olmaktan kurtardı. Moğollar kendisine "*Kutluk Han*" adını başışladılar. *Ebubekir*, *Salgurlular*'a en parlak çağı yaşatmış ve Pers körfezindeki bazı adaları da *Salgur* hâkimiyeti altına almayı başarmıştır¹. 658/1260'da 77 yaşında iken ölen *Ebubekir* sadece

¹ Hammer, Geschichte der Ilchanen, S. 249; Deguignes, IV., S. 259; Spuler, İran Moğolları Tarihi, S. 158; El. IV., S. 109; Halil Ethem Eldem, Düvel-i İslâmiyye, S. 249.

Sâdî'nin *Gülîstan*'ında değil, o devrin başka şairlerinin eserlerinde de methedilen önemli bir hükümdar olmuştur.

Ebubekir'den sonra aynı yılda, oğlu *II. Sa'd* tahta geçti. *Sa'd* hükümdar ilân edildiği sırada, Irak'ta İlhan'ın yanında idi. İlk iş olarak adına para bastırdı. Ama *Şiraz*'a gelmeğe vakit bulamadan, ancak 12 günlük bir hükümdarlıktan sonra hastalamp öldü². Onun ölümünden sonra Şirazlılar, o zaman henüz 12 yaşında olan oğlu *Muhammed*'i tahta geçirdiler³ ve ona, Reşidüddîn'e göre (S. 554) "*Adudüddîn*" unvanını verdiler, Spuler ise ondan (S. 160) "*Adudüddeve*" diye bahsetmektedir.

Bu yaşta bir çocuğun devleti tek başına idare edemiyeceği açıkça belli olduğundan, Yezd Atabeyi Adudüddeve'nin kız kardeşi olan annesi *Türkân Hatun*'u ona nâibe seçtiler. Böylece Fars nâibeliğine yükselen *Türkân Hatun*, *Hülegü*'ye tâbiyetini bildiren mektuplarla birlikte İlhan'a yakışır hediyeler de gönderdi ve ondan oğlunun adına yazılmış, onu meşru tanıtmaya yarar, bir yarlıg aldı⁴. *Türkân Hatun*, oğlu *Muhammed*'in damdan düşerek öldüğü 660/1261-2 yılına kadar⁵, yâni iki yıl yedi ay onun adına, vezirleri *Nizamüddîn Ebubekir*'in ve *Şemsüddîn*'in yardımlarıyla memleketi idare etti.

² Onun saltanat süresi Hamdullah Kazvinî'de (Güzide, I., S. 508), Hammer'de (S. 240) Reşidüddîn'de (Câmi, S. 554) 12 gün, Zerküb Şirazî, Şirazname, (S. 62) de 17. gün, Spuler'de (a.g.e. S. 158) 18 gün olarak gösterilir.

³ Bu oniki yaşındaki Muhammed, Şirazname'ye göre *II. Sa'd*'ın oğlu ise de, Spuler'e göre amcası, Reşidüddîn'e göre Ebubekir'in oğlu yâni *II. Sa'd*'ın kardeşi, Hammer'e göre (S. 240) gene Ebubekir'in oğlu, Zambaur'a göre (S. 232) Ebubekir'in kardeşi ve *I. Sa'd*'ın oğludur. Bütün bu tezatlar içinde bize Şirazname'nin verdiği bilgi en mantıkisi görünmektedir. Zira bu hükümdar 12 yaşında olduğuna ve Salgurlu soyundan daha yaşlı prensler bulunduğu halde tahta geçirilmediklerine göre bu ancak ölen hükümdarın oğlu olabilir. Hele Zambaur'un söylediği mantığa tamamiyle aykırı düşmektedir. Çünkü *II. Sa'd* öldüğü zaman babasının babası *I. Sa'd*'ın 12 yaşında bir oğlu bulunamazdı : bk. bizim hazırlamış olduğumuz soy tablosuna (S. 114).

⁴ Hammer, a.g.e. S. 240.

⁵ Bu, Tarih-i Güzide, I., S. 508'de 660 Zilhicce, Şirazname'de (S. 62) ise 661 gösteriliyor. Halil Ethem Eldem, a.g.e. S. 250'de 660'a kadar bile getirmiyor.

Türkân Hatun oğlu *Muhammed*'den sonra *Fars*'a hâkim oldu ve devlet büyükleriyle görüşmeler yapıp Muhammed'in amcası *Salgur Şah*'ın oğlu cesur fakat devlet adamı meziyetlerinden mahrum, sarhoş *Muhammed Şah*'ı tahta geçirdi⁶. *Muhammed Şah*, İlhanlılarla birlikte Bağdat önlerinde çarpışırken gösterdiği büyük cesareten ötürü *Hülegü*'nün sevgisini kazanmıştı. *Türkân Hatun* onun cesareti sayesinde, memleketi zayıf düşüren vezirinin bozduğu işleri düzene koymak istiyordu. *Muhammed Şah*, Türkân Hatun'un kızlarından *Salgom*'u kendine eş olsun diye istedi ve aldı. Ama *Muhammed Şah* hükümdar olur olmaz kendisini büsbütün tenbelliğe, zevk ve safaya terketmiş, gevşemişti. Böylece *Türkân Hatun*'un umduğunun tersine hükümet idaresi zaif düşmüştü. Ayrıca *Muhammed Şah* kaynanasına karşı gereken saygıyı göstermemişti.

Türkân Hatun kendi dileği ile başa getirdiği damadının, İstahr kalesinde mahpus olan kardeşi *Selçuk Şah*'ı kurtarmak çarelerini aradığını da duyduktan sonra *Şol* ve *Türkmen Emîrleri*yle bir anlaşma yaparak, *Muhammed Şah*'ın üzerine hücum etti⁷. Onu sekiz aydan beri oturduğu saltanat tahtından indirip sarayında hapsedti; sonra eli bağlı olarak 1263 yılında İlhanlı hükümdarına yolladı. Hamdullah Müstevfî (Güzide, I.S. 509) onu *Türkân Hatun* öldürttü demektedir ise de, *Şirâzname* onun 10. Ramazan 661 tarihinde tabîî bir şekilde ölmüş olduğunu, bir rivayete göre de öldürüldüğünü söylemektedir⁸.

2 — TÜRKÂN HATUN'UN ÖLDÜRÜLMESİ: *Salgur Şah*'ın oğlu *Muhammed Şah* eli bağlı olarak İlhanlı hükümdarına yollanınca, ana tarafından Selçuklular'a bağlı olan *Selçuk Şah*'ın serbest bırakılmasına izin verildi. *Şol Emîrleri*, *Türkân Hatun*'la anlaşarak *Selçuk Şah*'ı tahta çıkardılar. *Selçuk Şah*, *Türkân Ha-*

⁶ II. Muhammed Şah'ın, II. Sa'd'ın oğlu Muhammed ile olan akrabalığı için bk. *Şirâzname*, S. 62; *Güzide*, I., s. 508; *Câmi üt-Tevârih*, II. S. 554.

⁷ Reşidüddîn, *Câmi*, II. S. 556; Hamdullah Kazvinî, *Güzide*, I. S. 508; *Şirâzname*, S. 62.

⁸ *Şirâzname*, S. 63; Hammer, a.g.e., S. 240'ta Muhammed Şah'ın 4 ay tahtta kaldığını yazmaktadır.

tun'la da evlenerek daha büyük bir nüfuza sahip oldu⁹. Zira Moğol şehzadesi *Mengü Timur*, *Türkân Hatun*'un kızlarından *Ebeş Hatun*'la nişanlanmış olduğundan, *Türkân Hatun* kızı yoluyla Moğollar'a hısımlı olmuştu. Ama bu hısımlık *Türkân Hatun*'un bir eğlence gecesinde sarhoş kocasının emriyle mahvolmasını önleyemedi. Selçuk Şah ya karısının nâibelik zamanından beri devam edegelen nüfuzunu büsbütün ortadan kaldırmak, yahut da kardeşinin öcünü almak için onu öldürtmüştür. Hemen bütün kaynaklarda *Selçuk Şah*'ın, karısı *Türkân Hatun*'u öldürttüğü yazılı olduğu hâlde, nedense Spuler (S. 161) bunların tersine, onun daha sonra Emîrlere birleşerek Fars Atabeyliğinin başına kızı *Ebeş*'i getirmiş olduğunu bildirmiştir.

Spuler (S. 161) *Selçuk Şah*'ın Atabey olduktan sonra kardeşi *Muhammed Şah* gibi kabalaşıp, Emîrlere, hattâ karısı *Türkân Hatun*'a saygısızlık ettiğini, bu yüzden Emîrlere gibi karısının da kendisinden hoşnut olmadığını söyledikten sonra, Emîrlerin Şiraz'daki Moğol memurlarına, Selçuk'un Moğol aleyhtarı bulunduğunu haber verdiklerini, bu Moğol memurların ise kaçmalarından Selçuk'un cesaretlenerek, onları kovaladığını ve *Oğul-bek* adındaki bir Moğol beyini öldürmek deliliğinde bulunduğunu yazar. Selçuk Şah'ın yaptığı bu işe çok kızan İlhanlı hükümdarının karşılık olmak üzere, *II. Muhammed*'i yâni *Muhammed Şah*'ı serbest bırakmak üzere iken, bundan vaz geçip onu idam ettirdiğini ekler. Bundan sonra olaylar, birbirine oldukça yakın bir şekilde anlatılır. Zerkûb, Şiraznâme'de (S. 63), *Selçuk Şah*'ın, *Türkân Hatun*'un gûya kendi hayatına kastettiğini bahane ederek, bir gün bir toplantıda onun başını kestirdiğinden

⁹ Zerkûb, Şirazname'de (S. 63); Reşidüddîn, Câmî, II., S. 554-5; Muhammed Kazvinî, Yaddaşthay-i Kazvinî, III., S. 157'de böyle bildirmekte iseler de Hamdullah Müstevfi, I., S. 508-9'da *Türkân Hatun*'un Selçuk Şah ile evlendiğine dair bir kayıt mevcut olmadıktan başka; Selçuk Şah'ın kardeşinin öcünü almak için *Türkân Hatun*'a karşı savaş açtığını, Fars ülkesini istilâ ettiğini, böylece tahta geçip, I. Muhammed'in nâibeliğini yapmış olan *Türkân Hatun*'u huzuruna çağırarak öldürttüğünü kaydetmektedir. Burada Reşidüddîn'in ve Zerkûb'un verdiği haberler her hâlde Hamdullah'ın verdiği haberlerden daha doğru olmak gerekir. Çünkü Reşidüddîn, Hamdullah'dan hiç değilse bir nesil daha eski olmakla, olayların cereyan ettiği zamana daha yakın, hattâ onun içindedir.

bahsetmektedir¹⁰. Hüleğü, Türkân Hatun'un öldürülmesi haberini almca çok kızdı ve Selçuk Şah'ın üzerine askerlerle birlikte *Emîr Altacu*'yu yolladı. Türkân Hatun'un kardeşi, Yezd Atabeyi olan *Alâüddeve* ile diğer *Şebenkâre* melikleri, *Çerik* ve *Tazik* toplulukları da Şiraz üzerine yürüdüler. Şirazlılar 6000 kişi ile karşı koydular. Selçuk Şah, *Kâzerun'a* sığındı; orayı da Moğol ve Yezd askerleri yağma ettiler. Sonunda Selçuk Şah bir tuzağa düşürölüp yakalandı ve *Kal'e-i Sefid* denilen yerde 662'de idam edildi¹¹. Böylece *Selçuk Şah* ancak 7 ay hükümdarlık etmiş oldu¹². Ordu, Selçuk Şah'ı ortadan kaldırdıktan sonra, taraftarları ayaklanmasınlar diye Şiraz halkını kılıçtan geçirmek teklifinde bulundu. Fakat *Altacu* buna razı olmadı; halk eskisi gibi yaşasın dedi. Onlar itaat ettiler. *Altacu* civardan toplanmış askerlerini dağıtıp Emîrleri ile Han'ın yanına döndü (Vassaf, 32 A.).

3 — EBEŞ HATUN'UN ATABEYLİĞE GEÇMESİ: II. Sa'd'ın kızı *Ebeş*¹³ annesi yönünden Kirman'daki *Kutluk* devletinin hükümdar soyuna bağlanmaktadır. *Ebeş*'in annesi "*Bibi Türkân*", büyük anası da *Barak Hâcib*'in dört kızından biri olan "*Yakut Türkân*" dır. Ayrıca ileride görüleceği gibi, *Ebeş Hatun*'un kızı *Kürduçin*,, *Kutbüddîn Muhammed*'i'nin oğlu *Sultan Celâlüddîn Soyurgatmış* ile evlenmiştir (bk. Sımt ül-Ulâ, S. 56) *Reşidüddîn*, Rus bas. S. 14). Böylece, Kirman'daki *Kutluk* devleti ile akraba olan *Salgurlular*, idare etmekte oldukları ülke-

¹⁰ Hammer, a.g.e. S. 240'da : "Bir zenciye işaret ederek, Türkân'ın başını uçurtmuş, altın tepsi içinde başı kendisine getirdikleri zaman, kulaklarındaki inci küpeleri çekerek koparmış ve bunları şarkı söyliyienlerin önüne fırlatmıştı" demektedir. Böyle korkunç bir tabloya oradakilerin tahammülü olsa da biz bu hikâyeyi hiç bir kaynakta veya incelemede göremediğimiz için Hammer'in bu sözlerini biraz muhayyile mahsulü kabul etmeğe mecbur olacağız.

¹¹ *Reşidüddîn*, a.g.e., II., S. 556; Vassâf, Tarih-i Vassâf, Ayasofya nüshası, no. 3108., vr. 27 B'de 661 diyor. Zerkûb, Şiraznâme, S. 63; Justi, Iranisches Namenbuch, S. 330, Hamdullah, Güzide, I., S. 508-9 da 663 diyorlar.

¹² Güzide, I. S. 509'da saltanat süresinin beş ay, Vassâf, Tarih, S. 189'da bunun 7 ay olduğunu yazar.

¹³ Zambaur, Généalogie, S. 232'de *Ebeş*'i yanlış olarak I. Sa'd'ın kızı olarak gösterir.

lerinin talii ile de birbirlerine çok benzemekte idiler. Gerçekten de aynı yıllarda Kirman'da *Kutluk Türkân* önce nâibelik, sonraları hükümdarlık ettiği bir sırada, komşu ve akraba olan Salgurlu Atabeyliğinde de bir başka *Türkân Hatun* her türlü güçlüğü karşı gelerek, niyabetle de olsa *Fars*'ı idareye koyulmuştu.

Selçuk Şah'ın ayaklanması ile *Fars Atabeyliğinin* kaderi hemen hemen belli olmuş oldu. Öyle ki *Salgurlu* soyundan artık hiçbir erkek vâris kalmadığından, *Türkân Hatun* ile II. Sa'd'ın kızları olan *Ebeş* ve *Salgom* tahtın rakipsiz adayları oldular¹⁴. Böylece tıpkı veliahd olan bir erkek gibi en küçük bir engele rastlamadan *Ebeş Hatun* 662/1263-4 yılında Hülegü'nün hükmü ile *Fars* tahtına geçirilmiş, adı cuma hutbelerinde okutulmuş ve gene onun ad ve unvanlarını taşıyan paralar basılmıştı¹⁵.

Cami üt-Tevârih'e göre (S. 556) Atabeyliğe geçen *Ebeş* pek genç, belki de çocuk denilecek bir yaşıydı. Bir yıl kadar *Fars*'ta hüküm sürdükten sonra, onu ve kız kardeşi *Salgom*'u büyük anneleri olan *Yakut Türkân* alıp İlhan'ın yanına götürdü. Böylece daha önce nişanlanmış olduğunu bildirdiğimiz *Ebeş Hatun*, *Hülegü*'nün oğlu *Mengü Timur* ile evlendirildi. *Mengü Timur* daha önce *Buka Timur*un kızı *Olçay Hatun*'la evli bulunmaktaydı. *Ebeş Hatun* onun ikinci hanımı oldu. Reşidüddîn (Rus bas. S. 14)'den onun üçüncü hanımının *Cücin Hatun* olduğunu öğrenmekteyiz. *Ebeş*'in kız kardeşi *Salgom*'u da *Yezd Atabeyi* olan *Yusuf Şah*'a verdiler. *Ebeş*'in düğünü için her iki tarafın vermesi gelenek olan hediyeler verildi. Fakat Han'ın yarlığı ile *Fars* topraklarının 1/6'inden başka, yılda 70.000 dinarı Atabey'in çehiz olarak getirmesi şart koşuldu¹⁶. Bu durum, yâni cihaz olarak tâyin edilen bu parayı temin edebilmek için vergilerin çok miktarda arttırılması reayaya çok ağır gelmeğe başladığından ve ayrıca *Tacikler*'den kurulan ordu için gerekli fazla para da *Fars*'tan toplandığından, burada yavaş yavaş zaaf belirtileri baş

¹⁴ Justi, *Iranisches Namenbuch*, Hamburg 1895, S. 460'da *Ebeş* yerine yanlış olarak *Ayşe Hatun* denilmekte ve *Ebeş Salgurlular*'ın dokuzuncu hükümdarı olarak gösterilmektedir. Halbuki o *Salgurlular*'ın onbirinci ve son hükümdarıdır.

¹⁵ Vassâf, *Ayasofya yazmaları* Nu. 3108, vr. 27; *Zerkûb*, *Şirâzname*, S. 64.

¹⁶ Vassâf, *Ayasofya yazmaları* Nu. 3108, vr. 36 B.

gösterdi. Kadılar bazı kıskırtıcıların telkinleriyle alınan kararlara karşı koymaya teşebbüs ettiler¹⁷.

Fars'ta böyle bir huzursuzluk devam ederken, *Atabey Ebeş* artık eşinin evi sayılan Orduda yerleşmişti.

4 — EBEŞ HATUN'UN ŞİRAZ'A DÖNMESİ VE HÜKÜMETİ KENDİ ELİNE ALMASI: Moğol Hanları, oğullarını kendilerine bağlı hükümdarların kızları ile evlendirmeyi, ileride bu devletlerin mirasçısı olmak amacıyla, hemen hemen bir prensip hâline getirmişlerdi. Böylece *Hülegü*'nün Bağdat fatihi olarak başlamış olduğu İslâm dünyasının büyük bir kısmını idare altına alma politikası, İran'ın önemli bir parçası olan *Fars*'ın hısımluk yoluyla Moğollara kazandırılmasıyla en yüksek noktasına ulaştırılmış oldu.

Kaynakların verdikleri parça parça haberler bir araya getirilince anlaşılıyor ki, *Ebeş Hatun* tahta geçtiği sırada pek genç olduğundan saltanat işlerine karıştırılmamış, ancak olgun yaşa geldiği zaman *Fars*'ın idarî işlerini yürütmesi Moğol hanlarınca kararlaştırılmıştı. İşte bu karar üzerinedir ki, *Ebeş Hatun* eşi *Mengü Timur*'un karargâhında (Ordu) hem uzun, hem sabrı gerektiren yıllar geçirdi. Yaşının olgunlaşmasını beklediği bu uzun yıllarda, önce *Hülegü*'nün, sonra *Abaka Han*'ın emriyle *Fars* divanının nâibliğine *Angiyano* tâyin edilmişti¹⁸. Bu şekli saltanat'ın 670/1271-2'den sonraki nâibi ise *Soğuncak Nevin* oldu¹⁹. Gene anlaşılıyor ki, *Atabey Ebeş* saltanatta fiilî bir rol almak

¹⁷ Vassâf, Ayasofya yazmaları Nu. 3108, vr. 36 B.

¹⁸ Yaddaştay-i Kazvinî, I., S. 9-10.

¹⁹ Bu noktada Muhammed Kazvinî (Yaddaştay-i Kazvinî, I. S. 10) de Vassâf'a dayanarak Ebeş'in büyük annesi Yakut Türkân'ın 670 yılında Orduda gittiğini yazar ve böyle olunca Ebeş Hatun büyük annesinin eliyle değil annesi Türkân Hatun'un eliyle evlendirilmiştir der. Biz yukarıda gene kaynaklara dayanarak, onun büyük annesi ile birlikte Orduda gittiğini yazmıştık. Kazvinî'nin mülâhazasına göre Ebeş büyükannesi ile orduda gitmiş olursa o zaman ancak 670'te evlenmiş olabilir. Bunun imkânsızlığı karşısında onun annesi Türkân Hatun eliyle evlenmiş olduğu inancına varıyoruz. Aceba Yakut Türkân hem düğün için 662'de, hem de sonradan başka sebeplerle 670'de Orduda gitmiş olamaz mı? Bu ikinci şık doğru olduğu takdirde, Ebeş'in gene de büyük annesi eliyle evlendirildiğine dair verilen haberler elbette doğrudur.

istemiş olmalı ki, kendi adamlarından bazıları, zamanın İlhan'ı olan *Abaka*'ya onun Atabeyliğini tasdik yolunda bir yarlğ al-maya gittiler. *Taş Mengü* de beraberine büyük bir hazine alarak ona yardıma koyuldu. *Abaka* onun dileğini kabul ettiğinden, *Ebeş* büyük bir debdebe ile babasının ve dedesinin tahtına otur-mak üzere *Şiraz*'a geldi. Halk *Ebeş*'e karşı duyduğu eski sevgi-den, bir bayram sevinci içinde, sokakları süsleyip onu çok uzaklardan karşılamaya hazırlandı ²⁰.

Zerkûb'un verdiği bu bilgi, Yaddaştay-i Kazvinî'de (I. S. 10) kronolojik sıra bakımından epeyce ileride görünüyor. Kaz-vinî'ye göre *Ebeş*'in yeniden yarlğ aldığı Han, *Abaka* değil, *Ahmet Teküdar*'dır. Bilindiği üzere *Ahmet* 681-683 arasında İl-hanlık etmiştir. Her hâlde Kazvinî'nin verdiği tarih daha doğru olmalıdır.

Şirazlılar, *Muzafferoğullarına* (Fars Atabeylerinin taşıdığı bir ad da âl-i Muzaffer'dir) karşı duydukları eski sevgiden do-layı, *Ebeş*'in gelişine pek sevindiler. Şiraz da tam bir ay bayram ettiler. Törenler yaptılar. Yargıçlar ve mal sahipleri sınıra ka-dar onu karşılamaya gitmişlerdi. *Atabey Ebeş* memleketine ve yurttaşlarına böyle içten gelen bir sevgi seli içinde kavuştu. *E-beş*'e gösterilen bu içten bağlılık ve coşkun karşılama bize öyle geliyor ki, Moğol idarecilerine karşı ifade edilmek istenen bir protesto mahiyetini taşımakta idi. Çünkü Moğollar, *Ebeş*'in cıhazı diyerek *Fars*'ın 1/6 ini aldıktan başka, ayrıca yılda 70.000 dinarını tahsil etmekteydiler. Vergileri toplarlarken tahsildarlar her ne kadar nâzik davranmakta idiyseler de, şüphesiz bu vergi *Farşlar*'ın önem veremeyecekleri bir meblâğ değildi.

Ebeş Şiraz'a gelince, Divân'a yâni vezirliğe *Hoca Niza-müddîn*'i seçti; *Fars* bölgesinin böyle ehil bir elle yönetilmesi çok yerinde bir iş oldu. Öteki makam sahiplerinden ellerinde hüküm bulunanlara da dokunmadı. İşte bu sırada halk rahat-lığa ve refaha kavuştu.

682-3/1283-5 yıllarında *Ahmet Teküdar*'ı savaşta yenmiş olan *Seyyid İmadiüddîn Ebu Ya'lâ* (Ebu'l-Ulâ), *Ahmed*'in rakibi *Argun* tarafından *Fars* hükümetine nâib nasbedilmişti; aynı

²⁰ Şirâzname, S. 68.

yarlıg hükmüne göre, *Ebeş Hatun* ister küçük olsun, ister büyük olsun hiçbir işe karışmıyacaktı. 22. Ramazan 683'te *Seyyid İmadüddîn Ebu Ya'lâ*²¹ Şiraz'a geldi ve İlhan olan *Argun Han*'ın emriyle yönetimi eline aldı.

İmadüddîn, Atabey olan *Ebeş*'e hiç önem vermedi. Hattâ onu ziyaret etmek lüzumunu bile duymadı. Bu durum hem *Ebeş*'in, hem de *Fars* devlet büyüklerinin üzüntü duymalarına sebep oldu. *Ebeş*'in taraftarları onu katletmek üzere aralarında anlaştılar ve bir fırsat doğuncaya kadar beklediler. Sonunda Atabeyliğin kölelerinden bir grup onu Şiraz'a geldikten bir ay sonra (21 Şevval 683) pazarda katlettiler; evini yağma ettiler.

Seyyid İmadüddîn'in henüz reşit olmıyan oğlu, bazı uşaklarıyla orduya kaçıp *Buka*'nın yanına ulaştı ve ondan yardım dileğinde bulundu. Gene aynı köleler *İmadüddîn*'in amcası oğlunu öldürüp bir çukura atmışlar ve onun hapisten kaçtığını iddia etmişlerdi. Bu olaylar *Buka Çinksank*'ın gazap ateşini kö-rükledi ve o, öç almaya karar verdi. İlk iş olarak *Argun Han*'a *Ebeş*'in ayaklandığını ve kendisi tarafından Şiraz'a tâyin edilen *Seyyid İmadüddîn*'i katlettirdiğini yazdı²². Bu haber *Argun*'u son derece hiddetlendirdi; arka arkaya Şiraz'a elçiler yolladı²³.

Bir yandan İlhan'ın elçileri olayın sebeplerini incelerlerken, öbür yandan hiçbir özür tanımadan *Ebeş Hatun*'la ondan yana olanları Tebriz'e götürdüler (684/1285-6). *Seyyid İmadüddîn*'in oğlu ve köleleri önünde onlar muhakeme edildiler. Yalnız *Ebeş Hatun*'un *Hülegü Han*'ın gelini sıfatını taşıdığı, kayınanası *Olçay Hatun* tarafından ileri sürüldüğü için o, yargılanmaktan ve cezadan kurtulabildi. Ama onun akrabasından, *Salgurlu* divanında üç yıl vezirlik etmiş olan *Celâlüddîn Arkan* mahkeme huzuruna getirilip kendisine yasa tatbik edildi²⁴. *Ebeş Hatun*'un birçok akrabaları çeşitli cezalara çarptırıldılar. Bunlardan bir kısmı *Seyyid İmadüddîn*'in evlâtları için elli tü-

²¹ Zerkûb buna Seyyid İmadüddîn Ebu Turâb demektedir, s. 70.

²² Padişah Hatun konusunda *Buka Çinksank*'m ordudaki nüfuzundan bahsetmiştik.

²³ Yaddaştay-i Kazvinî, III., S. 12 ve Zerkûb, Şirâzname, S. 70'de İlhan'm yolladığı elçi Hüsam Kazvinî'dir; kendisine yardımcı olmak üzere asker de verilmiştir.

²⁴ Zerkûb, Şirâzname, S. 70-1'de onun parçalandığını yazıyor.

men, amcazâdesinin yetimleri için yirmi tümen ödemeğe mecbur bırakıldılar. *Fars* hâkimleri de bu arada sopalarla döğüldüler²⁵.

Fars'ta *Atabey Ebeş*'in fiilen hükümdarlık ettiği bir sırada çıkan bu karışıklık İlhanlı hükümdarı *Argun Han*'ın ve diğer Moğol Emîrleri'nin hoşuna gitmemişti. Yukarıda da bahis konusu ettiğimiz gibi, *Ebeş* bir yandan saltanatın son vârisi, öte yandan da *Hülegü Han*'ın gelini idi. Onun ölümü ile *Fars* tâbi devleti doğrudan doğruya İlhanlı İmparatorluğu'na katılacaktı. Şimdi, İlhanlı idarecilerinin zayıf bir anından istifade ile ilhakı önliyecek yeni bir sülâlenin ortaya atılmasına, böylece de İmparatorluğun başına yeni bir pürüz çıkmasına engel olmak gerekiyordu.

Argun Han, belki de *Ebeş Hatun*'u, *Fars*'ta çıkan karışıklıkların kışkırtıcısı sanarak yanında alakoydu. İşte *Ebeş Hatun*, Tebriz'e gelişinden bir yıl ve bir kaç ay sonra, ihtimal çektiği üzüntülerden doğan çeşitli hastalıklar sonunda 685/1286-7'de 22-23 yıl süren hükümdarlık hayatını *Çerendap* denilen yazlık Orduda gözlerini kapıyarak bitirdi²⁶.

Ebeş Hatun'u, Tebriz'in yaylağı olan *Çerendap*'ta Moğol âdetlerine göre, altın, gümüş ve şaraplarla defnettiler²⁷; fakat onu uzun zaman burada bırakmadılar, kendi memleketine *Şîrâz*'a götürüp anası *Türkân Hatun*'un *Adûdüddîn Muhammed* adına yaptırmış olduğu *Adûdiyye medresesine* gömdüler²⁸. Mirhond'a göre (Ravzat üs-Safâ, IV., S. 208) de *Ebeş Hatun*'u kızı *Kürduçin*, Tebriz'den (*Çerendap*'tan) *Şîrâz*'a götürmüştür. O ölmeden önce kendisine *Hülegü* tarafından verilmiş ve vera-

²⁵ Reşidüddin, Câmi. (Rus baskısı), S. 205.

²⁶ Zerkûb, *Şîrâzname*, S. 70-1; Vassâf, *Tarih*, S. 222; Yaddaştay-i Kazvinî, I., S. 12; Deguignes (Hüseyin Cahid Yalçın tercümesi), IV., S. 259.

²⁷ Muinüddin Ebu'l-Kâsım Cüneyd Şîrâzî, *Şedd ül-İzâr*, S. 217'de *Ebeş*'in mezarının *Şîrâz*'da olduğunu yazmakta, ve gömüldüğü yer olarak da *Ebeş Ribatını* göstermektedir. Reşidüddin (Blochet Tabı, S. 557) ve Mücmel-i Fasîhî (Mahmud-i Ferruh tab'ı II, 357) onun gene *Şîrâz*'da, fakat *Adûdiyye medresesinde* yattığını bildirmektedir. Muhammed Kazvinî, *Şedd ül-İzâr*'ı daha muteber tutmakta ve bu iki yerin aynı olmadığını fakat her ikisinin de *Şîrâz*'da bulunduğunu bildirmektedir.

²⁸ Reşidüddin, Câmi (Blochet baskısı), S. 557.

set yoluyla intikal etmiş bulunan 100.000 dinarlık gelirini ve emlakını dörde bölmelerini vâsiyet etmişti. Bunlardan iki hisseyi kızları *Şehzade Kürduçîn* ile *Algançi*'ye,, üçüncü bir hisseyi köleleri ve azatlılarına, dördüncü bir hisseyi ise *Mengü Timur'un* oğlu *Taycu*'ya ayırmıştır.

Padişah Hatun konusunda kendisinden söz ettiğimiz *Kürduçîn*, önce Kirman sultanı *Celâlüddîn Soyurgatmış* ile evliydi. Kocasının taht kavgasına kurban gitmesi üzerine, onu *Buralkı*'nın oğlu *Emîr Satılmış*'a verdiler; o da ölünce, kendi amcasının oğlu *Togay* ile evlendirdiler²⁹.

Câmi üt-Tevârih'te (S. 554) *Kürduçîn*'in sonradan *Emîr Çoban* ile evlenmiş olduğu da yazılıdır. Yaddaştay-i Kazvinî'de (S. 3-4) onun *Emîr Çoban*'la evlenmiş olduğu, fakat bunun İkbâl'in Tarih-i Mufasssal'mdan başka bir yerde kaydedilmemiş bulunduğu bildirilmekte ve bu hususun büyük bir yanlış teşkil ettiği ifade edilmektedir. Halbuki bu sadece Tarih-i Mufasssal'da değil Reşidüddîn (Câmi, S. 554)'de de zikredilmekte ancak nikâh olup olmadığı pek açıkça belirtilmemektedir. Kazvinî, *Emîr Çoban*'ın karısı ve İlhanlı hükümdarı (bk. Satı Bey Hatun bahsine) *Satı Bey* ile *Kürduçîn*'in karıştırılmış olduğunu ileri sürmekte ise de, bize göre bu doğru değildir. Çünkü *Satı Bey Hatun* İlhanlı İmparatoru *Olçaytu*'nun kızıdır. Görümcesi *Padişah Hatun*'u, öldürtmesinden ve çok evlenmesinden ötürü tarihte sık sık adına rastladığımız *Kürduçîn* için de bazı tarihler de Salgurlu tahtını idare ettiği ima edilmekte ise de³⁰, onun hükümdarlığına dair kaynaklarda açık bir bilgiye rastlayamadık. İşte *Kürduçîn* de dahil *Atabey Ebeş*'in *Mengü Timur*'dan ikisi erkek olmak üzere dört çocuğu doğmuş olmalıdır.

Açık olarak görülüyor ki, *Ebeş Hatun*'un saltanat sürdüğü sırada *Fars* ahalisi hayatlarından pek memnundular; ama bir takım siyasî anlaşmazlıklar ve Moğol Hanlarının böyle küçük devletleri kendi hâllerine bırakmamaları, *Fars*'ı da İlhanlılar'a katılmak ve *Moğol Baskakları* tarafından bir eyalet olarak idare edilmek tâlihsizliğine maruz bırakmıştır. Bütün dünyanın ta-

²⁹ Reşidüddîn, Câmi. (Blochet baskısı), S. 554; Hammer, a.g.e., I., S. 84; Yaddaştay-i Kazvinî, I., S. 13-4.

³⁰ Reşidüddîn, Câmi. S. 557; Yaddaştay-i Kazvinî, S. 13-4.

nıdığı, İran'ın ünlü şair ve hakîmi Şîrâz'lı Sâdî, memleketini mesut görmek isteği içinde çırpınan bu genç hükümdar kadın için aşağıdaki mısraları yazmaktan kendini alamamıştır :

فلک را این همه تمکین نباشد
 فروغ مهر و مه چندین نباشد
 صبا گر بگزرد بر خاک بایت
 عجب گردامنش مشکین نباشد
 زمر وارید تاج خسروانیت
 یکی در خوشه پروین نباشد
 بقای ملک باد این خاندان را
 که تا باشد خلل در دین نباشد
 هر آنکوسر بگرداند ز حکمت
 از آن بیچاره تر مسکین نباشد
 عدورا کز تو بر دل پای پیلست
 زن تا بیدقش فرزین نباشد
 چنین خسرو کجا باشد در آفاق
 و گر باشد چنین شیرین نباشد
 خدایا دشمنش جائی بمیرد
 که هیچش دوست بر بالین نباشد³¹

TÜRKÇESİ :

Feleğin bu kadar vekar ve temkini,
 Ayın ve güneşin bu kadar parıltısı olamaz.
 Sabâ rüzgârı senin ayağının toprağı üzerinden geçse,
 onun eteklerinin mis kokusuyla dolması şaşılacak bir şey
 değildir.

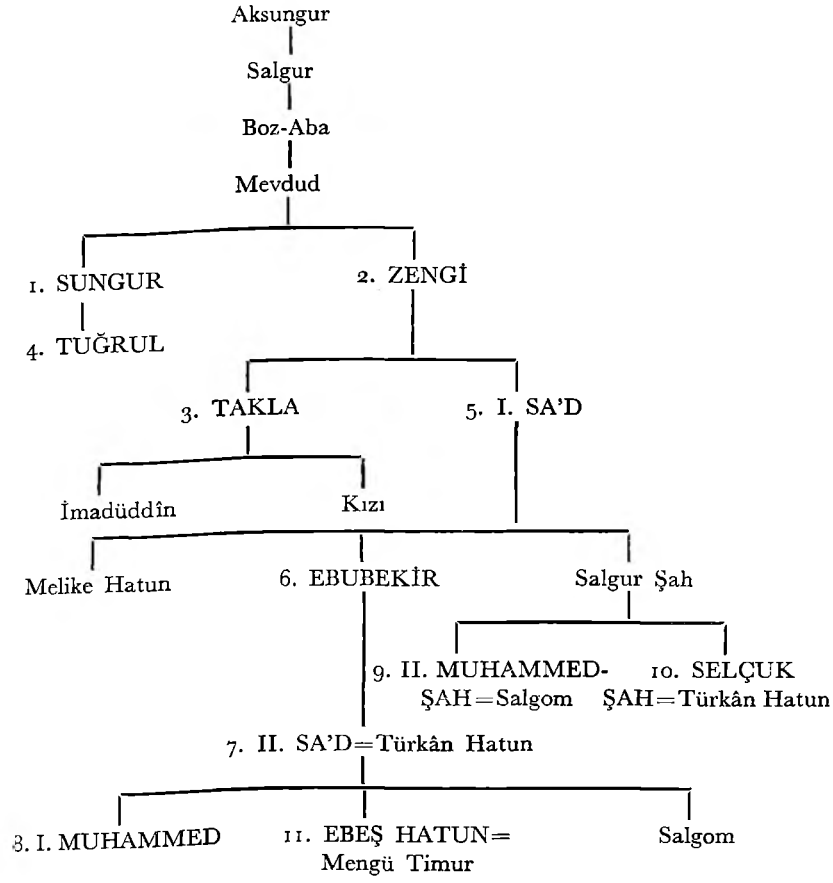
³¹ Mevâiz-i Sa'dî, Tahran 1335, S. 18-9.

Senin saltanat tacının incilerinden bir tanesi bile
Ülker yıldızının manzumesinde bulunmaz.
Bu hanedanın saltanatı daim olsun,
Çünkü bu daim oldukça dine bir zarar ulaşmaz.
Senin hükmünden baş çeviren insan kadar
Dünyada talihsiz ve miskin kimse yoktur.
Senin düşmanının kalbi bir fil ayağının altında kalmış gibi
ezilmiştir.

Sen onu vur ki,
Böyle bir Husrev bütün dünyada yoktur.
Eğer olsa, bunun gibi şirin değildir.
Yarabbi sen onun düşmanının canını öyle bir yerde al ki,
Onun başı ucunda hiç bir dostu bulunmasın.

Ebeş'in tahttan uzaklaştırılmasından sonra, artık *Salgurlu* egemenliği *Fars*'ta lâfzen bile kalmamıştır. 1325 tarihinden sonra *Fars*'ta bağımsızlık ilân eden bazı emirler ve Moğol valileri görürse de, bunlar tutunamayıp kısa bir zaman sonra ortadan kaldırılmışlardır. 1340'dan sonra *Fars*'ı gene bağımsız olarak görmek mümkündür.

EBEŞ HATUNUN SOY TABLOSU

*Küçük Luristan'da Hurşitoğulları
Devletinde*

DEVLET HATUN

VI DEVLET HATUN

Hicret'in VI. ile XI. Yüzyılları arasında *Lur* aşiretlerinin yaşadığı İran'ın güney batı bölgesinde iki devlet kurulmuştur. Bunlardan biri "Büyük Lurlular", "Hezarespiler" veya "Fazlûye", diğeri "Küçük Luristan" Atabeyliği yâni *Beni Hurşit* (= Hurşitoğulları) devletidir.

Bizim konumuz, sadece *Küçük Luristan Atabeyliği* ile ilgili olduğu için, Safeviler devrinde *Kûh - Gilû* ve *Bahtiyarî* isimleri ile anılan *Büyük Lurlular*'ı burada bahis konusu etmiyeceğiz.

Küçük Luristan Atabeyliğini idare edenler *Cangruî* kabilesinden çıkmışlardır. Bu soydan ilk Atabey olan, eski Lurlular'ın veziri *Muhammed Hurşid*'den ötürü bu devlete *Hurşitoğulları* adı verilmiş ve XVI. Yüzyıla kadar da bu adı taşımaya devam etmiştir¹. Hurşitoğulları devletine, hâkim olduğu bölgenin adı olan *Küçük Luristan* adının verilmesi, ancak XVI. Yüzyıldan sonra olmuştur.

Başkenti *Hurremabad* olan Hurşitoğulları devletinin kuruluşu aşağı yukarı 591/1195 yılına rastlar. Kesintili de olsa dört yüz yıl süren bu devletin başına geçmiş bulunan hükümdarların sırası ve saltanat tarihleri ne yazık ki, kesin olarak bilinmemektedir.

Dördüncü hükümdar olan *İzzüddîn Kürşasb*'dan sonra *Halil* geçti; Halil'in ölümü üzerine 1242 yılında yerine geçen *Mes'ud*'un hükümdarlığını Bağdat Halifesi kabul etmedi. Bu durum karşısında Mes'ud Moğollar'a baş vurdu. Moğollar onun emrine bir ordu verdiler. O böylece Bağdat seferine katıldı (1258) ve ganimetten önemli bir hisseye sahip oldu.

¹ Ebu'l-Ferec, Tarih, II., S. 616'da Lurlular'ın soyu hakkında daha bilgi vardır; H. E. Eldem, Düvel-i İslâmiyye, S. 254; İs. An. Cüz. 69 S. 77.

1260 yılında Mes'ud öldü; oğulları *Celâlüddîn* ve *Nâsîrüddîn* arasında şiddetli saltanat kavgaları baş gösterince, Moğollar işe karışma fırsatı buldular. İlhan *Abaka*, saltanatı bu iki kardeşin amcaları Halil'in oğlu olan *Tacüddîn Şah*'a vermek yoluyla çekişmelere son vermiş oldu. *Tacüddîn*'in 17 yıl süren hükümdarlığından sonra altıncı hükümdar *Mes'ud*'un diğer iki oğlu, *Feleküddîn Hasan* ve *İzzüddîn Hüseyin*, Küçük Luristan'da beraberce saltanat sürmeye başladılar (1268). Önceleri kendilerine ayrılan bölgeleri pek güzel idare eden bu iki kardeşten *İzzüddîn Hüseyin*'in sonradan zulm ile iş görmeğe başlaması üzerine *Keyhatu* 1292'de her ikisini de vazifeden affederek tahtı *Cemalüddîn Hızır*'a verdi. Fakat bu iş için de Moğol ordusunun yardımı gerekmişti.

Daha sonra *İzzüddîn Hüseyin*'in'in oğlu, güzelliği ile meşhur, *İzzüddîn Muhammed*² küçük yaşta tahta geçti. Ama amcası oğlu *Bedrüddîn Mes'ud* ona engeller çıkaran bir rakip oldu; hattâ *Bedrüddîn*, *Sultan Olcaytu*'dan *Dilâr* bölgesinin kendisine verilmesi iznini elde ettiyse de, biraz sonra bütün bu yerlerin vergi hakları *İzzüddîn Muhammed*'e tanındı³.

İzzüddîn Muhammed Moğollar'a hizmet ve itaat sayesinde, hayatı boyunca sözde bir bağımsızlıkla *Küçük Luristan*'ı idare etti ve 716/1316-7⁴ de öldü. Bu konuda bilgi veren kaynakların azlığına rağmen görüyoruz ki, *İzzüddîn Muhammed*'in kendinden sonra yerine geçecek ne bir oğlu ne de kardeşi vardı.

Moğollar'da, Türkler'de ve bunlarla akraba olan uluslarda tahtın intikali konusunda belli hükümler mevcut olmadığından⁵ saltanata ölen hükümdarın karısı ve gene bu aileden *Şemsüddîn*'in kızı *Devlet Hatun*'un geçmesi uygun görüldü (716/1316-7).

² Müneccimbaşı (*Sahâif ül-Ahbar*, II. S. 599) ve Muinî (*Tarih-i Şebenkâre*), S. 63. Muhammed dedikleri hâlde, Spuler (a.g.e. S. 184) ve Zambaur (*Généalogie*, S. 232) Ahmed demektedirler. Babasının adı Emîr Muhammed olduğuna göre kendisinin de *İzzüddîn Muhammed* olması daha akla uygun gelmektedir.

³ Spuler, İran Moğolları Tarihi, S. 184.

⁴ İslâm Ansiklopedisine göre 716 veya 720'de (bk. Lur md).

⁵ Bk. Halil İnalcık, Osmanlılar'da saltanat verâseti usulü ve Türk Hâkimiyet telâkkisiyle ilgisi, (S. B. F. Dergisi, XIV., Nu. 1. S. 71).

Hurşitoğulları’nın 14. hükümdarı olarak tahta geçen *Devlet Hatun*⁶, iktidarı uzun zaman elinde tutamadı. Zira, o, tam bağımsız bir devletin hükümdarı olmayıp, kudretli İlhanlı İmparatorluğu’nun tâbii olan yarı bağımsız bir devletin *Atabeyi* idi. Böyle olunca da Moğol Baskaklarının memleket işlerine karışmalarını önleyemedi. Halk Moğollar’dan çok bıkmıştı; *Devlet Hatun* ise, *Kirman Hükümdarı Türkân Hatun* veya *Delhi Türk imparatoriçesi Raziyye Sultan* gibi becerikli, iktidarlı bir kadın olmadığından, ayrıca fazla örtündüğünden işleri yürütemedi⁷. Aynı yılda İlhanlı tahtına *Ebu Said Bahadır Han* oturunca, *Devlet Hatun* çok miktarda çeşitli madenlere sahip olan *Küçük Luristan*’ın, Moğol baskısı altında bağımsızlığını büsbütün kaybetmesinden korkarak, Moğol divanının da tasvibiyle, saltanatı kendi kardeşi *İzzüddîn Hüseyin*’e bıraktı⁸. Böylece bu yıl içinde tahta çıkan *İzzüddîn Hüseyin* ile *Hurremabad*’da Hurşitoğullarının başka bir kolu iktidara geçmiş oluyordu. II. *İzzüddîn Hüseyin*’in 14 yıl süren idaresi sırasında halk emniyet içinde yaşadı ve refaha ulaştı⁹. Sonunda yerine geçen oğlu *Şücaüddîn H. Mahmud* kendi adamları eliyle öldürülünce, *Şücaüddîn II. Mahmud*’un oğlu Melik III. *İzzüddîn Hüseyin* 12 yaşında iken tahta oturtuldu. Bunun hayatındaki çok meraklı maceralar *Zafernâme*’de uzun uzun anlatılmaktadır¹⁰.

Atabey *Devlet Hatun*’un tahttan vazgeçmesinden sonraki durumuna gelince : *Tarih-i İskender*’in hâlâ bilinmiyen yazarına göre, kendisi sonradan Büyük Lurlu *Yusuf Şah*’la evlenmiştir¹¹. Tam bu olayların akışı sırasında *Tarih-i Güzide*’yi yazmış olan *Hamdullah Kazvinî*’den de *Devlet Hatun* hakkında daha geniş bir bilgi edinmek mümkün olamıyor. Bu sebeple *Devlet Hatun*’un devlet içinde ve dışındaki tutumu, akibeti bizce karanlık kalmıştır. Ancak kocasından kendisine intikal eden saltanatı, kısa

⁶ İslâm Ansiklopedisinde 13. (Cüz. 69. S. 77) ve H. Ethem Eldem, a.g.e. S. 255’de ise 14. hükümdar olarak gösterilmektedir.

⁷ Muinî, *Tarih-i Şebenkâre*, S. 63.

⁸ Hamdullah Kazvinî, *Tarih-i Güzide*, I., S. 556-7; Münecimbaşı, *Sahâif ül-Ahbar*, II., S. 599; Mehmet Zihni, *Meşahir ün-Nisâ*, II., S. 218.

⁹ Muinî, *Tarih-i Şebenkâre*, S. 63.

¹⁰ Şerefüddîn Ali Yezdî, *Zafername*, I., S. 437-8, 788.

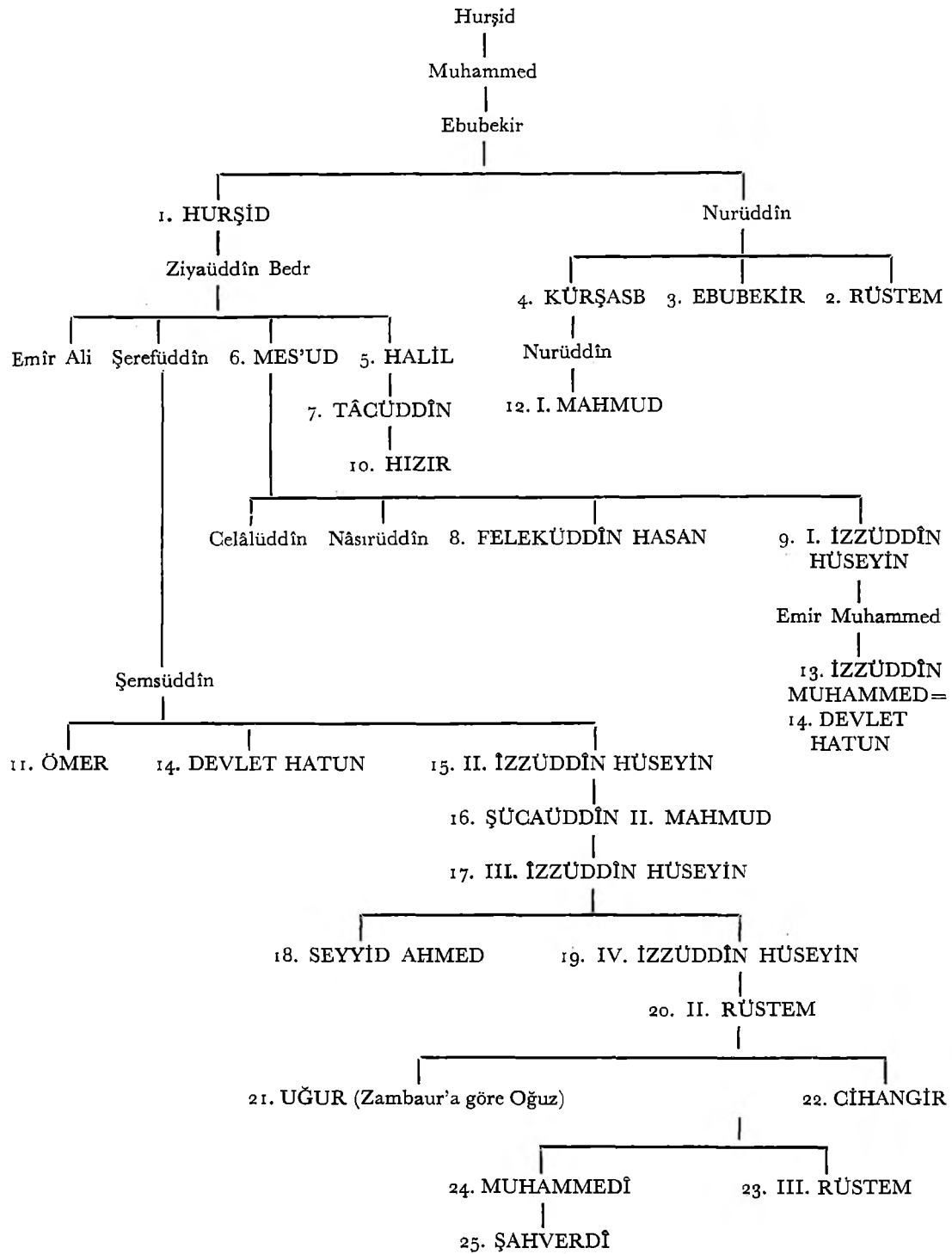
¹¹ Hammer, *Geschichte der İlchanen*, I., S. 364.

süren hükümlerinden sonra kardeşine devretmekle, bu küçük devleti devam ettirmesini bilmiş ve bu toprakların büsbütün yabancı egemenliğine geçmesini önlemiş olmakla bu küçük devletin tarihinde üstün bir yer tutmuştur.

Yukarıdaki kısa açıklamamız ile, İslâm âleminde, Arap ülkelerine en yakın olan Luristan'da bile hükümdarlık hakkının esirgenmediğine yeni bir örnek daha vermek imkânını bulmuş oluyoruz.

Devlet Hatun'un haleflerinden Emîr *III. İzzüddîn Hüseyin*'den sonra, adları 121. sayfadaki soy kütüğüne yazılmış bulunan, daha sekiz hükümdar sırasıyla *Hurşitoğulları* tahtına geçmişler, sonunda *Safevîler* 1596 yılında *Küçük Luristan*'ı baştan başa ele geçirerek bunların siyasî hayatlarına ebedî olarak son vermişlerdir.

DEVLET HATUN'UN SOY TABLOSU

İlhanlı İmparatorluğu'nda
SULTAN SATI BEY HAN

VII

SULTAN SATI BEY HAN

XIV. Yüzyılda Moğol İmparatorluğu'nun Müslüman İlhanlı koluna Han soyundan gelen *Satı Bey* adında bir kadın hükmetmiştir. Onun iktidara geçebilmesini sağlayan askerî ve politik ortamı daha iyi anlayabilmek için, *Hülegü*'den başlayarak, kendi zamanına kadar İlhanlı tarihinin bir özetini verelim.

1 — İLHANLI İMPARATORLUĞU'NUN KURULUŞ VE GELİŞMESİ : *Cengiz*'in torunu *Möngge Kaan* tahta oturur oturmaz küçük kardeşi *Kubilây*'ı büyük bir kuvvetle Çin'e gönderirken, diğer kardeşi *Hülegü*'ye de, Önasya'ya boyun eğdirmek üzere batıya yürümek emrini verdi. *Hülegü* 1 Kasım 1256'da harekete geçip İran'ın, Kafkasya'nın hükümdarlarını kendine bağladıktan ve *İsmailiyye* kalelerinin büyük bir kısmını kolayca fethettikten sonra, Bağdat'a doğru yola çıktı ve 16 Kasım 1258'de Abbâsî İmparatorluğu'nun kudretsiz bir mümessili olan *el-Musta'sım Billâh*'ı katlederek Abbâsî devletine son verdi. Bundan sonra Suriye'ye giren *Hülegü*, ancak Mısır Memlûkle'rinden *I. Baybars*'ın karşısında durakladı. Böylece *Hülegü*'nün kurduğu İmparatorluk, Amu Derya'dan Akdeniz'e, Anadolu ve Kafkaslardan da Hind Okyanusu'na ulaşıyordu. Bu imparatorluk, *Gazân Han*'a kadar Moğolistan'daki, daha sonra da Çin'deki *Kaan*lar adına idare edilmekteydi. Bununla beraber *Hülegü*, kendisine "Hakan-ı Büzürg" demektedir.

Barış zamanlarında *Meraga*'da ünlü bir rasathane ile *Aladağ*'da saraylar ve *Hoy*'da tapınaklar inşa ettiren *Hülegü* kendi sınırları içinde tam bir bağımsızlıkla saltanat sürmüştür.

1265'te ölen *Hülegü*'nün halefleri *Abaka*, *Ahmet Teküdar*, *Argun* hattâ *Abaka*'nın diğer oğlu *Keyhatu*'dan Kirman hükümdarları *Türkân Hatun* ve onun kızı *Padişah Hatun* konularını incelerken söz etmiştik. Bu münasebetle de *Keyhatu* za-

manında malî bir tedbir olsun diye, Çin'deki gibi kâğıt para ihdasının memleketi nasıl, hem malî ve iktisadî hem de sosyal bakımlardan zaafa sürüklemiş¹ olduğunu, Moğolların kurdukları posta teşkilâtının bile bu sırada bozularak birçok meskûn ve ma'mur yerlerin nasıl ıssız bir hâle geldiğini açıklamıştık. Bu hâle *Baydu* da bir çare bulamadan ölünce (1295) yerine 9 Kasım'da, 24 yaşında bulunan *Gazân* geçti. Vezirleri *Reşidüddîn Fazlullah* ve *Ali Şah*'in yardımlarıyla iç meseleleri kısa bir zamanda düzeltmeğe koyuldu. Bu arada İlhanlı İmparatorluğun'da büyük bir değişiklik meydana geldi. *Gazân*'la birlikte İran'daki Moğollar'ın çoğunluğu Sünnî mezheplerine girerek Müslüman oldular. Bu olay esasında bir devletin hayatı için önemli bir dönüm noktası teşkil ettiği hâlde, din ve mezhep hususlarında son derece müsamaha sahibi olan Moğollar için umulduğundan kolay olmuştur. Moğollar'ın Budistliği bırakıp İslâm sünnî mezheplerine girmeleri sosyal hayatta kadınların sahip olduğu bir takım üstün hakları ortadan kaldıramamış, tersine kadına erkekler derecesinde siyasi haklar tanımakta engel bilmiyen Türkler'le bu Moğollar'ın kaynaşıp birbirlerine benzemeleri sonucunu hazırlamıştır. Bu yüzden *Tebriz*, *Meraga*, *Sultaniye* gibi başkentlerin bulunduğu Azerbaycan ile Orta-Anadolu, 1307'den beri vakî olan bu tesirlerin kuvvetli izlerini hâlâ açıkça gösterirler.

Gazân Han, *Şiîler*'e de büyük bir müsamaha göstermiş, hattâ onların kutsal yerlerini ziyaret ederek bağışlarda bulunmuş olduğundan, onun politikası başarılı olmuştur. Hem Altınordu, hem de Mısır ve Suriye, onun zamanında tehdit edici birer tehlike olmaktan uzak bulunmuşlardı. *Gazân*'la bu İmparatorluk en parlak devrine ulaşmıştır. *Gazân* 1304'de ölünce yerine kardeşi *Hudabende Olcaytu* Han geçtiyse de islâhat işini devam ettiremedi, üstelik kendisinin *Şiîlik*'i kabul edip *Sünnîler*'e karşı sıkı ve ağır tedbirler alması yüzünden memleket huzursuzluk içinde kaldı. Yerine geçen oğlu *Ebu Said* ise Sünnîliği yeniden hakim kılmaya çalıştı.²

¹ Ebu'l-Ferec, Tarih, II., S. 644.

² İslâm Ansiklopedisi, Ebu Said md.

Ebu Said zamanı, onun genç ve tecrübesiz olması yüzünden çeşitli entrikalarla doludur. Değerli bir tarihçi ve liyakatli bir vezir olan *Reşidüddîn* de bu entrikalardan birine kurban gittikten sonra³, askerî işlerine ek olarak memleketin iç işlerinin idaresi, *Ali Şah* ile birlikte yürütülmek üzere *Emîr Çoban*'a verildi. Fakat 1324'te *Çoban*'ın bir suikaste uğraması, 1335'te de *Ebu Said*'in zehirlenmesi⁴ üzerine İlhanlı İmparatorluğu, kuvvetli emîrlerin nüfuzu ile, ayrı ayrı hükümdarlara tâbi bölgeler hâline geldi. Bu sırada tecavüze geçen Altınordu devletine karşı emîrler, *Arık Boga*'nın torununun torunu *Arpa Han*'ı hükümdar seçtiler. *Arpa Han* tehlikeli akınları hemen önledi; ama huzura çıkan emîrler'e haşin muamele etmesi yüzünden, gene bu emîrler'den bir çoğunluk *Ebu Said*'in çocuk bekliyen dul eşi *Dilşad Hatun*'un bir erkek çocuk dünyaya getirmesini ümit ederek beklediler. Bu, *Arpa Han*'ın hükümdarlığının temelinden sarsıldığını gösterir. Bu arada *Ebu Said*'in dayısı *Ali Padişah*'ın da nüfuz sahibi olmak isteği bir iç savaş ile sonuçlandı. Arpa esir alınıp idam edildi ve *Ali Padişah*, Baydu'nun torunu *Musa*'yı tahta geçirip (1336) tam mânasıyla keyfî bir idare kurdu. Ama bu idare tarzı, *Oyrat* Emîri *Hacı Togay*'ı, *Mengü Timur*'un soyundan prens *Muhammed*'i Tebriz'den çağırıp Sultan ilân ettirmeğe sevketti. *Hacı Togay*'ın bu yoldaki hareketi silâhlı bir çatışmayla bitti. 1336'da Emîr *Ali Padişah* adamları ile birlikte kılıçtan geçirildi; *Musa* Bağdat'a kaçtı; *Muhammed* ise Tebriz'e yerleşti. İlhanlı İmparatorluğu'nun emirülümeralık makamına yükseltilip sonra da idam edilen *Çoban*'ın torunu Hasan, o zaman saklandığı yerden meydana çıktı, babasının adamları, onun dört yanını aldılar. Hiylekâr yaratılıştı olduğundan *Hasan* babası *Timurtaş*'a çok benzeyen birini bulup ona *Timurtaş* süsü vererek, Mısır'dan kurtulup geldi diye ortalığa yaydı; böylece de, *Celâyirîler*'den olan *Büyük Hasan*'ı istediğin-

³ İç idarede ortaklaşa iş gören *Ali Şah* taraftarları *Reşidüddîn*'i ortadan kaldırmak için onu Olcaytu Han'ın ölümüne sebep olma iftirası ile muhakeme edip idam ettirdiler, Deguignes, IV., S. 63; Spuler, İran Moğolları Tarihi, S. 135.

⁴ Gûya Bağdat Hatun, *Ebu Said*'in *Dilşad Hatun*'u kendine gözde seçmesini kıskanarak onu zehirlemiş, Spuler, a.g.e. S. 143.

den çok korkutmaya gücü yetti⁵. Bu iş için kölesi *Karaçar*'ı kullanmışsa da bu yolda elde ettiği kazançları uzun zaman koruyamadı. Hakikat çabuk meydana çıktı. Bu *Hasan*'a, bu devrin en büyük nüfuz sahiplerinden olan *Hasan Celâyirî* yahut *İl-kânî*'den ayırt edilsin diye "*Küçük Hasan*", *Celâyirîler*'den olan *Hasan*'a da "Büyük Hasan" adı verilmiştir.

2 — SATI BEY'İN TAHTA ÇIKISI : Bu iki kuvvetli emîr'in ve partilerinin nüfuzu çok geçmeden İlhanlı ülkelerinde kendini gösterdi. İmparatorluk iki büyük nüfuz bölgesine ayrıldı : *Şeyh Hasan-ı Büzürg* (= Büyük Hasan), *Cuçi Kasar* soyundan olan *Toğa Timur*'u ve *Keyhatu*'nun torunu *Cihan Timur*'u sıra ile tahta çıkarırken, *Küçük Hasan* da buna karşı, *Olçaytu Han*'ın kızı ve *Ebu Said Han*'ın kız kardeşi *Satı Bey*'i 1338'de hanlığını ilâna teşvik ediyordu⁶. *Satı Bey*, Han soyundan bir kadın olduğu için, *İlhan Arpa* şehzâdelikten Hanlığa geçip de başkent *Tebriş*'e gelir gelmez onunla evlenmişti. Zaten *Satı Bey*, *Oyratlar*'ın başı *Küçük Hasan*'ın pek de yabancıları değildi : *Küçük Hasan*'ın dedesi *Emîr Çoban*, *Olçaytu*'nun kızı *Dolandı Hatun*'un ölümünden sonra, bunun kız kardeşi olan *Satı Bey*'i istemiş, o da buna rıza göstermişti. *Emîr Çoban*'dan *Satı Bey*'in *Soyurgan* adında bir oğlu dünyaya gelmişti⁷. *Çoban*'ın öldürülmesinden sonra dul kalan *Satı Bey*'i *Arpa Han*'ın 1335'te nikâhlanması, hâkimiyetini daha sağlamlaştırmak amacıyla olmuştur⁸. Bu evlilik iki yıl kadar bir zaman geçince, *Arpa Han*'ın savaş meydanında öldürülmesiyle sona erdi. Yerine aynı yıl

⁵ Münecimbaş, *Sahâif ül-Ahbâr*, III., S. 8. Bu olay Hammer (*Geschichte der Ilchanen*, II., S. 316), Hondmir (*Habib üs-Siyer*, III., S. 229) tarafından teyid edilmekte ise de, Spuler, a.g.e. S. 147'de sahte Timurtaş'ın oğlu Hasan olduğunu ifade etmektedir. Her hâlde bu bir yanılmadır. Nitekim İslâm Ansiklopedisinde de *Küçük Hasan*'ın bu iş için kölelerinden bir Türk'ü kullandığı yazılıdır, bk. *Hasan Küçük* md.

⁶ Halil Ethem Eldem, *Düvel-i İslâmiyye*, S. 303.

⁷ *Tarih-i Güzide* (I. S. 606)'de bu evlenmenin 722'de, Hondmir (*Habib üs-Siyer*, III., S. 207)'de 721'de, Deguignes (VI. S., 63)'de gene 721'de akteildiğini söylüyorlarsa da, Hafız Ebrû (*Chroniques des rois mongols en Iran*, S. 50) *Satı Bey*'in *Emîr Çoban*'la 10. Receb 719/1319 yılında evlenmiş olduğunu yazmaktadır ki, bu bize daha doğru görünmektedir.

⁸ Hondmir, a.g.e., III., S. 217; Hafız Ebrû, a.g.e., S. 113; Hammer, a.g.e., II., S. 284.

içinde *Musa* ve *Muhammed* geçtiler. *Cuşi Kasar* soyundan gelen *Toga Timur* da bu sırada ortaya çıkınca, Celâyirli *Büyük Hasan* onunla birlik olup *Timurtaş*'ın oğlu *Küçük Hasan* üzerine yürüdü. Büyüyen bu kuvvet karşısında *Küçük Hasan*, *Satı Bey*'de bir dayanak bulmak amacıyla 1338'de⁹ onu tahta çıkarmaya teşvik etti; şehzâde *Satı Bey* de kendini *Tebriz*'de hükümdar ilân etti; vezirliğine *Rüknüddîn Şeyh Râşîdî* ile *Gıyasüddîn Muhammed Ali Şah*'ı, emîrliklere de *Soyurgan*'ı, *Şeyh Hasan Küçük*'ü, *Ali Ükreng'i* ve *Ordu Buka*'yı seçti¹⁰. Sonra ordu komutanlığını kendi üzerine alarak, *Şeyh Hasan İlkânî* (Büyük Hasan) birlikleri üzerine yürüdü. Büyük Hasan da düşmanının ilerleyişini durdurmak için *Kazvin*'de savunma hatları hazırladı. *Küçük Hasan* ve taraftarları *Azerbaycan*'ı fethettikten sonra mecburî yürüyüşle *Kazvin*'e doğru yöneldiler. Ama kış şiddetini gösterdiğinden iki taraf geçici bir anlaşma yapıp savaşa ara verdiler. *Satı Bey* ve maiyyeti *Azerbaycan* tarafına gittiler. *Büyük Hasan* ise *Sultanîye*'ye geçti. Bu yılda İlhanlı toprakları anlaşmazlıkların, aldatmaların, savaşların, hilelerin ve suikastlerin alevlendiği bir yer hâline gelmiştir. Nitekim *Diyarbakır* meliki *Emîr Hacı Togay* ve *Oyrat* kabileleri *Bağdat* ve *Irak-i Arap*'ın hâkimi durumuna geçerlerken, *Ertana* emîri, *Rum*'un bazı bölgelerine sahip oluyor, emîr *Akrancin* oğulları ise *Kürdistan* ve *Huzistan*'ı işgal ediyorlardı. Bununla beraber *Büyük Hasan* bir mevsim için imza ettiği barışın devamına pek güvenemediğinden, *Toga Timur*'un hükümdarlığını tanıma yolunu tuttu ve *Toga Timur*'a *Irak*'a geçmeği teklif etti.

Öte yandan *Küçük Hasan*, *Toga Timur*'un *Büyük Hasan*'la birlik olmasının kendisi için nasıl bir tehlike teşkil edeceğini bildiğinden, bazı siyasî hilelere baş vurmaktan geri durmadı. *Toga*'ya haber gönderip onu *Satı Bey*'le evlenmeğe, dolayısıyla bütün *Çobanoğulları*'nın komutanlığını kabule dâvet etti. Bu güzel tekliflere karşılık olarak, *Büyük Hasan*'ı yoketmek hususunda *Toga*'nın yardımında bulunmasını istiyordu. Çinliler'in

⁹ Hafız Ebrû, a.g.e., Ayasofya yazması, vr. 22 B. Şeref Han bin Şemsüddîn Bitlisî, Kitab-i Şerefname, S. 161; Şecere-i Türk, S. 172, Zambaur, Généalogie, S. 244.

¹⁰ Tarih-i Şeyh Üveys, S. 67.

K'o-Pai-K'o dedikleri *Satı Bey* de *Toga Timur'a* Çoban tarafına dostluk, Celâyirîler'e karşı ise düşmanlık duyguları beslediğini kendi el yazısı ile bildirecek olursa onunla evlenmeğe hazır bulunduğu haberini yolladı.

Han soyuna nisbeti dolayısıyla herkesten önce tahta vâris görülmüş olan *Satı Bey'in* bu teklifi, *Toga Timur'un* öylesine cezbetmiş olmalı ki, yapacağı işin kendisi için doğuracağı kötü sonuçları düşünmeden, kendi eliyle ona, teklifi kabul ettiğini, şartlara uyacağını yazdı. *Satı Bey'e* gelen bu mektubu Küçük Hasan, Büyük Hasan'a gönderdi. Büyük Hasan dost bildiği *Toga Timur'un* bu ihanetine çok kızdı; emîr *Nevruz'dan* durumu öğrenen *Toga Timur* hemen Horasan'a kaçtı¹¹.

3 — SATI BEY'İN TAHTTAN İNDİRİLMESİ : *Büyük Hasan* düşüğü kötü durumdan kurtulmak ümidiyle *Alafrenk'in* oğullarından olan *Cihan Timur'u* (*İzzüddîn*) hükümdar ilân ederek Mezopotamya'ya girdi ve Bağdat'ı fethedebildi¹²; kısmen de Diyarbakır, Kürdistan ve Huzistan'ı işgal etti.

Küçük Hasan da sâyesinde kuvvetli taraftarlar edindiği *Satı Bey'in* yerine daha lâayık birini getirmek istediğinden, ondan kurtulmak çareleri arıyordu. Buna henüz karar vermişti ki, *Satı Bey Han'ın* da kendi aleyhine bir komplo hazırladığını, haber aldı. Küçük Hasan, *Satı Bey'in* etrafındakilerden gelen bu düşmanlığı yoketmek için, onun en kuvvetli taraftarlarını, hattâ oğlu *Soyurgan* (*Surgan*)'ı idam edecek kadar ileri varmış ve *Satı Bey'i* zorla Hülegü soyundan *Yusuf Şah'ın* oğlu *Süleyman*'la evlenmeğe mecbur bıraktıktan sonra, *Süleyman* lehine tahttan feragat ettirmiştir¹³.

¹¹ Hafız Ebrû, a.g.e., vr. 23 A; - 29 A; Müneccimbaşı, Sahâif ül-Ahbâr, III., S. 8; Hammer, a.g.e., II., S. 316; Vassâf, Tarih, vr. 19 B, 29 B.

¹² Her ne kadar Hüseyin Hüsamettin, Amasya Tarihi'nde (İstanbul, 1927, S. 18) *Satı Bey'in* Hanlık tahtına geçişinin İslâm şeriatına uygun düşmediğini, bu yüzden Irak ve Diyarbakır Beylerinin, *Satı Bey'i* tanımadıklarını, aralarında anlaşıp *Cihan Timur'u* Han ilân ettiklerini anlatıyorsa da, yukarıda tarihî olayların akışı bunun hakikatle ilgili olmayıp, Irak ve Diyarbakır'ın itaatsizliğine Büyük Hasan ile Küçük Hasan arasındaki mücadelenin sebep olduğu anlaşılmaktadır.

¹³ Hafız Ebrû, a.g.e., S. 130; Ebu'l-Gazi Bahadır Han, Şecere-i Türk, S. 172; Şeref Han Bitlisi, Kitab-i Şerefname, II., S. 41-42; Yaddaştay-i Kazvinî, III., S. 161.

El-Kutbî, Tarih-i Şeyh Üveys, S. 67'de *Satı Bey* Hatun'un sadece 9 ay tahtta kaldığını bildiriyorsa da, kullandığımız diğer kaynaklar bunu bir yıl olarak zikretmektedirler. Böylece İlhanlı İmparatorluğu sözde *Toga Timur* ile *Satı Bey* Hatun'un hâkimiyeti altında idi. Bu hâkimiyet 739/1338 — 740/1339 yıllarında *Cihan Timur* ile *Süleyman*'ın ellerine geçmiş görünmekteyse de, hakikatte iktidar gene de Celâyirliler'in başı *Büyük Hasan* ile Oyratlar'ın başı *Küçük Hasan*'ın elinde idi. *Küçük Hasan*, *Süleyman Han*'la Tebriz'de, *Büyük Hasan* ise *Cihan Timur* ile Bağdat'ta mücadeleli bir iktidar hayatı geçirdiler diyebiliriz. 15 Aralık 1343 tarihinde (İslâm Ansiklopedisi 1344 gösteriyor, V, S. 970), *Küçük Hasan*'ın *Yakub Şah* adında bir kumandanını, Anadolu'da uğradığı bir başarısızlıktan ötürü, hapsetmesi, onunla gayrimeşru alâka peyda eden Arab karısı *İzzet Melik*'in hiddetini uyandırdı ve kocası *Küçük Hasan*'ı bir gece zehirliyerek öldürdü. *İzzet Melik* ile yardımcıları bu suçlarının cezasını canlarıyla ödediler. *Süleyman Şah* ise bu durumda Diyarbakır'a kaçmayı uygun buldu.

Tarihler bu olaylar sırasında *Satı Bey*'in ne hâlde olduğunu artık yazmıyorlar. Onun hanlık tahtını yüzlerce entrikalar arasında terke mecbur kaldıktan sonraki siyasî ve hususî hayatı bu yüzden karanlıklar içindedir.

İlhanlı devletine gelince, nüfuz bölgesi darala darala Mezopotamya'ya münhasır kaldı. Anadolu, Ermenistan, Gürcistan İmparatorluk'tan ayrıldı. Mazendran'da *Serbedarîler*, *Fars*'ta *Muzafferîler* iktidar sahibi oldular, İran, yerli derebeylerinin sonu gelmiyen çekişmeleri yüzünden çok ıstırap çekti. İlhanlı İmparatorluğu'nda rakip hanların sonuncusu *Nuşirvan-i Âdil* olmuştur. *Nuşirvan-i Âdil* olsun, onun selefi *Süleyman* olsun, sessiz sedasız tarih sahnesinden çekildikten sonra, imparatorluk Altınordulular'ın akınlariyle bir harabe hâline gelmiştir. Bundan sonra İran'ın birliği, kısa zaman için de olsa, *Timur*'un bu bölgeleri zaptetmesiyle kurulacaktır.

Satı Bey Han, imparatoriçe olmak için şahsî bir gayret sarfetmiş değildir. Esasen yukarıdan beri belirtildiği gibi, çok karışık bir devrede ve çok karışık bir bölgede yaşamıştır. İki amansız emîr, parçalanmaya yüz tutmuş İmparatorluğun başka prens-

leridi de kendi gâyelerine vasıta kılarken, bir kadın olan *Satı Bey Han*'dan daha fazlası beklenemezdi. Hükümdarlığının sembolü olarak bastırıldığı parada onun adı şöyle yazılmıştır :

السلطانة العادلة ساتي بك خان خلد الله ملكها¹⁴

Satı Bey'e ait üç para¹⁵

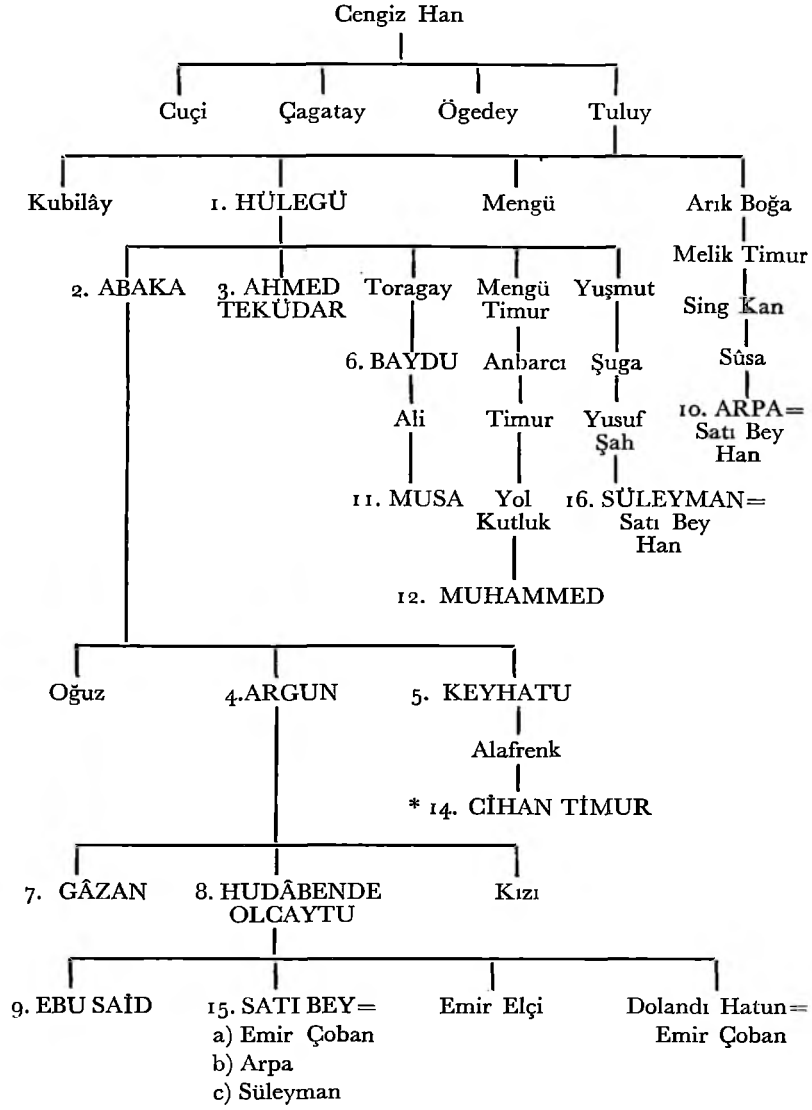
Satı Bey Hatun'un adına hutbe okutulmuş olduğu da Şerefname'de kayıtlıdır¹⁶.

¹⁴ Stanley Lane Poole, Catalogue of Oriental Coins in the British Museum, VI., The Mongols (1881) S. 103.

¹⁵ Bk. Lane - Poole, Catalogue of Oriental Coins in the British Museum, VI., The Mongols (1881) ve Mehmet Mubârek, Müze-i Humayun meskûkât-i kadîme-i istâmîyye katalogu Kısım-ı Sâltis (İstanbul 1318), s. 165 - 169, lev. II, No. 316.

¹⁶ Şeref Han bin Şemsüddîn Bitlisî, Kitab-i Şerefname (yayınlayan Vladimir Velyaminof Zernof), Petersburg, 1862., II., S. 41-42.

Satı Bey Hatun'un Soy Tablosu

* 13. Hükümdar TOGA TİMUR bu soydan olmayıp Cuçi Kasar soyundandır.

Celâyirli (=İlkâniyan) Devletinde
DÖNDÜ HATUN

VIII

DÖNDÜ HATUN

Aslen Moğol kavminin büyük bir kolundan olduğu hâlde, tıpkı diğer Moğollar gibi *Türkistan* ve *Kıpçak* ülkelerinde tamamen türkleşmiş olan *Celâyirliler*'in tarihinde de bir kadın hükümdarın tahta geçtiği görülmektedir. *Döndü* (*Tendu* veya *Tandu*) adını taşıyan bu hatunun, bundan öncekiler gibi, hükmettiği ülkeyi ve tahta sahib oluşunu kaynakların müsaadesi nisbetinde açıklamaya çalışalım.

I — CELÂYİRLİ DEVLETİNİN KURULUŞU VE GELİŞMESİ : Satı Bey Hatun'un İlhanlı tahtına geçişini incelerken söz konusu ettiğimiz *Şeyh Hasan* (Büyük Hasan), Küçük Hasan ve diğer emîrlere ile uzun uzun uğraştıktan sonra Bağdat'ta bağımsız bir devlet kurmaya muvaffak olmuştu (1340). Irak ve İran'ı tamamiyle saltanat sınırları içine katan Şeyh Hasan, *Ebu Sa'id*'in dul karısı *Dilşad Hatun*'la da evlenerek, âdeta İlhanlı İmparatorluğu'nun vârisi olmuştu. Hasan'ın oğlu ve halefi *Şeyh Üveys* (1356) Altınordu'dan Azerbaycan ile Tebriz'i aldı; ayrıca Musul ve Diyarbakır'ı da memleketine kattı. 776/1374-5'de *Üveys*'in yerine geçen oğlu *Hüseyin* önce *Muzafferîler* ve *Karakoyunlular*'la savaşa tutuşmuş ise de, sonradan Karakoyunlular'ın dostluk istemeleri üzerine bu savaflara son vermişti. Hüseyin'in yerine geçen iki kardeşinden¹ *Sultan Ahmed*, Azerbaycan ile Irak'ı almış, Kürdistan'ın bir kısmı ile Irak-ı Acem ise sadece bir yıl için *Bayezid* idaresine bırakılmıştı. Bayezid 785-6/1383-5 yıllarında *Ahmed*'e esir düşüp gözlerine mil çekilince bütün bu ülkeler *Ahmed*'in elinde toplanmış oldu. Kardeşlerinden *Hüseyin*'i öldürerek yerine geçmiş olan *Ahmed*, diğer kardeşi *Ba-*

¹ Stanley Lane-Poole, *The Mohammadan Dynasties*, S. 246'da Celâyirliler'i anlatırken yanlış olarak Hüseyin'in oğulları diye yazmışsa da 248. sayfadaki soy tablosunda doğrusunu göstermiştir.

yezid'in gözlerine mil çektirmekle kalmayarak teb'asına fena muamele etmeğe, onların mallarını ellerinden alıp, kendilerini idam etmeğe başladı. Zulüm ve istibdadının yanı başında sefahet ve taşkınlıkları da o kadar arttı ki, böyle fena bir idarede yaşamaktan usanan Celâyirliler, bu sırada imparatorluğunu doğudan batıya doğru genişletmekte olan *Timur*'u bir kurtarıcı gibi Bağdat'a çağırdılar.

Timur'un 1393'te kuzey İran'ı, Ermenistan'ı, Bağdat'la birlikte bütün Elcezire'yi, Diyarbakır'ı ve Van'ı elde etmesi üzerine *Sultan Ahmed*, Mısır Memlûkler'inden *Sultan Berkok*'a sığınmağa mecbur olmuştu. *Timur*'un Semerkant'a döndüğü haberi Mısır'da duyulur duyulmaz da, bu akınların ve başarıların bir fırtına gibi gelip geçici olduğu farzedilmiş ve *Berkok*'un yardımcılarıyla *Sultan Ahmed*, Bağdat'ı geri almıştı. Ama gene 1393'te *Timur*'un Sivas üzerine yürüdüğü haberi duyulunca, *Sultan Ahmed*, dostluk ahdinde bulunduğu *Karakoyunlu Kara Yusuf* ile yeniden Mısır'a sığınmak teşebbüsünde bulunmuşsa da, bu defa Mısır sultanı onları kabul etmediğinden *Ahmed* ve *Yusuf* Osmanlı Padişahı *Bayezid*'e misafir olmuşlardı. Böylece Celâyir sultanı *Ahmed*, *Timur*'un 1405'te ölümüne kadar, Timur ordularıyla pek çok kere savaşmış, bunların bazılarında memleketini kaybetmiş, bazılarında ise onu gene ele geçirmiştir.

808/1405-6 yılında bir kere daha Bağdat'a hâkim olan *Ahmed*, kader birliği ettiği *Kara Yusuf* ile dostluk bağlarını koparıp Azerbaycan'a akın etmişse de, *Kara Yusuf*, *Ahmed*'i, oğlu *Alâüddeve* de dahil birkaç çocuğu ile birlikte esir almış ve sonra emîrlerinin telkini ile bunların ileride bir tehlike teşkil etmesinden korkarak öldürtmüştü. İşte bu sırada *Sultan Ahmed*'in yeğeni *Şah Veled* ile evli bulunan *Döndü Hatun* da Bağdat'ta oturmakta idi.

2. — DÖNDÜ HATUN'UN SOYU VE TAHTA ÇIKMASINI HAZIRLIYAN OLAYLAR: Genel jenealoji kitapları *Döndü Hatun*'u 3. Hükümdar *Hüseyin*'in kızı olarak gösterirler². Böyle olması da gerekiyor. Ama bazı tarihler, örneğin Abdürrezzak Semerkan-

² Bununla beraber Stanley Lane-Poole, a.g.e. S. 246-8'de *Döndü*'nün *Hüseyin*'in kızı olduğunu göstermemiştir.

di³, *Döndü Hatun*'un *Üveys*'in kızı olduğunu bir kaç defa tekrar eder. Bundan başka Tarih-i Şebenkâre⁴'de de *Emîr Şeyh Hasan*'ın, Ebu Said Bahadır Han'ın dul karısı *Dilşad Hatun*'la evlenmesinden, *Üveys*, *Zâhid*, *Kâsım* adlarında üç oğlu ile *Döndü Sultan* adında bir kızının dünyaya gelmiş olduğu açıklanmıştır. Halil Ethem ile Zambaur'un soy gösteren tablolarına bakılınca, gerçekten Şeyh Hasan'ın, Zâhid, Kâsım, Üveys adlarında oğulları vardır; ama her nedense bizim konumuz olan *Döndü Hatun*'un halası olması gereken *Döndü Sultan* bu tablolarda yer almamıştır. Soy kütüğü tablolarında, adı bilinmiyen ve önemli hiç bir rol oynamamış olan kadınlar bile "Fülâna" şeklinde yer ahrlarken, *Şeyh Hasan*'ın, nüfuz ve kudretinden ötürü, *Süleyman Savcı*'nın kasidelerinde öğülen *Döndü Sultan* adlı bu kızının neden yer almadığını anlayamadık.

Döndü Hatun'la aynı yıllarda yaşayan Makrizî'nin Hıtat'ı ve ondan az sonra yazılmış olan Tarih ül-Gıyasî (S. 231) ile Tarih-i Şebenkâre (S. 69), Şezerat üz-Zeheb (S. 155), Meşahir ün-Nisâ (II., S. 401), Zambaur (S. 253), Tarih ül-Irak (II., S. 312-3) gibi önemli kaynak ve etütler *Döndü Hatun*'un *Üveys* oğlu *Hüseyin*'in kızı olduğunda birleşmektedirler.

Halkın bakışlarından rahatsız olacak kadar güzel olan, *Döndü*'nün babası *Sultan Hüseyin* sokağa çıkarken yüzünü örtmek zorunda kalırdı. Huyu da güzel olan *Sultan Hüseyin* sekiz yıl saltanattan sonra kardeşi *Ahmed* eliyle katledildi⁵. İşte *Döndü Hatun*'un babasına benzeyen güzelliği Melik *Zâhir Berkok*'u da büyülemiş olmalı ki, onu amcası *Ahmed* ile Mısır'a geldiği zaman istemiş ve bir zaman kendisi ile evli kalmıştı⁶. *Döndü Hatun*'un *Berkok*'dan niçin ayrıldığını bilemiyoruz; sadece onun Bağdat'a döndükten sonra gene amcası *Sultan Ahmed* eliyle amcazadesi *Şah Veled*'e verildiğini öğreniyoruz. *Sultan Ahmed*'in çok maceralı geçen hayatı sona erdiği zaman ye-

³ Matla'us-Sa'dîn, S. 260.

⁴ S. 165.

⁵ Azzavî, Tarih ül-Irak, II., S. 168'de Sultan Hüseyin'in kadın elbiseleri giyip kadınlar arasında gezme merakı yüzünden Ahmed tarafından katledilmiş olduğunu kaydedmektedir.

⁶ Tarih-i Şebenkâre, S. 69; Şezerat üz-Zeheb, VII., S. 155.

rine *Şah Veled*'in hükümdar olduğu bazı kaynaklarda yer almıştır⁷. Yeni tarihçilerden bazıları da bunu kabul etmişlerdir : Zambaur, Halil Ethem Eldem, Azzavî, Mehmed Zihnî gibi. Ama kaynaklardan bir kaçı, *Ahmed*'den sonra Celâyirlilerin başına *Şah Veled*'in değil, bunun oğlu *Şah Mahmud*'un geçtiğini göstermişlerdir⁸. Müneccimbaşı ise *Sultan Ahmed*'in yerine *Şah Veled*'in üç oğlundan *Üveys*'in Şuster'de hükümdar olduğunu bildirmekle yukarıda adları geçen yazarlardan büsbütün ayrılmış bulunmaktadır⁹. Bu tarihler doğrudan doğruya ya çağdaş tarihçiler, ya da kırk-elli yıl sonra gelmiş tarihçiler tarafından yazılmış olduklarından, her birinin şahsî temayüllerine bu kadar yüzyıl uzaktan nüfuz edebilmek ancak uzun ve sırf bu konuya bağlı bir çalışmayı gerektirmektedir¹⁰.

Biz *Sultan Ahmed*'den sonra Bağdat'ta hâkimiyeti elinde tutanın *Şah Veled* olduğunu el-Menhel üs-Sâfî¹¹ ye inanarak kabul ediyoruz. Fakat *Şah Veled*'in saltanata geçtikten altı ay sonra gûya karısı *Döndü Hatun*'un teşvikiyle öldürüldüğünü¹², onun ortadan kalkmasıyla *Döndü Hatun*'un idareyi Bağdat'ta kendi eline aldığını gene yukarıda adlarını yazdığımız eserlerden öğrenmekteyiz.

⁷ Makrizî (Clement Huart'dan naklen, JA. 7. serie, VIII, S. 341); Şezerat üz-Zeheb, VII., S. 155; el-Menhel üs-Sâfî (Abbas Azzâvî'den naklen). S. 29-30.

⁸ Semerkandî, S. 210; Muinî, Tarih-i Şebenkâre, S. 69;

⁹ Müneccimbaşı, Sahâif ül-Ahbâr, III., S. 8.

¹⁰ Esasen İslâm Ansiklopedisinde Celâyir maddesini yazan M. H. Yınanç da konusunun bu bölümünün çok karışık olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca Clément Huart, J.A., 7. Serie, VIII., S. 319-362'de Celâyirliler'in son zamanları üzerine yayınladığı incelemede zikrettiği kaynakların birbirini tutmayan ifadelerini belirtmekten bir adım ileriye gidememiş, hattâ meseleleri tam olarak da ortaya koyamamıştır. Örneğin az sonra göreceğimiz *Şah Veled*'in kimin tarafından suikaste uğradığı, *Mahmud*'un *Üveys*'den önce tahta geçip geçmediği, *Mahmud*'un *Döndü Hatun* tarafından zehirlenmesinin doğru olup olmadığı konuları gibi. . Huart'ın makalesinde bu problemlerin bir tek noktası dahi açıklanmamıştır.

¹¹ Tarih-i Irak, S. 29-30.

¹² Azzavî, S. 20-30 (Menhel üs-Sâfî'den)'da bunun *Döndü Hatun*'un teşvikiyle olduğunu yazmaktadır; Tarih-i Şebenkâre, S. 69 ve Şezerât üz-Zeheb ve diğer tarihler *Şah Veled*'in katledildiğini yazarlar ama bunun kimin eliyle olduğuna işaret etmezler.

3 — KARAKOYUNLULAR'IN BAĞDAT'I KUŞATMASI VE DÖNDÜ HATUN'UN ŞUSTER'DE TAHTA ÇIKMASI: 813/1410-1'de Türkmen emîri *Kara Yusuf*, *Ahmed*'i öldürtünce, oğlu *Şah Muhammed*'i, Bağdat'ı zaptetsin diye, askerî bir kuvvetle Irak'a yollamıştı. Bağdat Karakoyunlular'ın askeri ile sarılınca, *Döndü Hatun*'un üvey oğlu *Mahmud bin Şah Veled* bir yıldan ziyade şehri korudu. Bu şavaşıma sırasında *Sultan Ahmed*'in öldürülmemiş olup Bağdat'ta gizlenmiş bulunduğu haberleri şehre yayıldı¹³. Öte yandan *Sultan Ahmed*'in Tebriz üzerine yürürken Bağdat'a vâli olarak bıraktığı "Bahşâyîş" de *Döndü Hatun*'dan kızını istemek cesaretini göstermişti. Normal zamanlarda tabîî karşılanamayacak olan bu teklife *Döndü Hatun* karşı koyamadı. *Bahşâyîş*, *el-Câselik* denilen yerde büyük bir düğün yaptı; gece yarısına kadar da içti. Ata bineceği sırada boynu vuruldu ve başı bir mızrak ucunda, gövdesi at üzerinde bağlı olduğu hâlde düğün sabaha kadar devam ettirildi. Bütün bunlar *Sultan Ahmed*'in ağzından çıkmış bir emir imiş gibi, fakat *Döndü Hatun*'un işaretiyle yapılmıştı¹⁴. *Ahmed*'in gizlenmiş olduğuna inanmayan birçok kimseler de öldürüldüler. Bir yandan da kuşatma aylardan beri Bağdat'lıları şehrin sûrları içine hapsedmişti. *Şah Muhammed*, Sultan Çarşısındaki "Dervâze" kapısını da kuşatınca, *Döndü Hatun* Bağdat'ın artık elde tutulmasının imkânsızlığını ve şiddet tedbirlerine rağmen *Sultan Ahmed*'in öldürülmüş olduğu yolundaki inancın şehirde yerleştiğini görerek, yeni bir hileye baş vurdu : *Sultan Ahmed*'in gizlendiği yerden çıkacağını, onun şerefine bütün şehrin süslenmesini emretti. Üç gün bütün Bağdat süslendi. Karakoyunlu *Şah Muhammed* ise, bu günlerde kuşatmadan çok yorgun düştüğü için, dinlenmek üzere Ba'kûba'ya çekilmişti¹⁵. Şehri süslemeğe Bağdatlılar öylesine dalmışlardı ki, *Döndü Hatun*'un gece yarısı altı çocuğuyla *Vâsıt*'a kaçtığını farkedemediler. *Döndü Hatun* mallarını ve adamlarını da beraberinde götürmeği ihmal etmedi¹⁶. Uzun bir kuşatmadan sonra *Döndü Hatun*'un kaçtığını görenler he-

¹³ Birçok defalar Sultan Ahmed böyle kaybolmuş, sonra ortaya çıkarak yanına adamlar toplamaya muvaffak olmuştur.

¹⁴ Tarih-i Gîyasî, yazma fotokopisi, vr. 231.

¹⁵ Bağdat'a bir saat mesafede Kerkük yolunda.

¹⁶ Tarih-i Gîyasî, yazma fotokopisi, 231 v. öt.

men Karakoyunlu *Şah Muhammed*'e koştular ve onu Bağdat'a dâvet ettiler. O da 5 Muharrem 814/1411'de Bağdat'a girdi. Karakoyunlu Türkmenler bir günde şehri yağma ettiler. *Şah Muhammed* Bağdat'a sâhip olunca, orada adına para bastırıp hutbe okuttu.

Yeni durumdan memnun olmıyan bazı kimseler kılıçtan geçirildi. Sonunda Bağdat'ta Karakoyunlu hâkimiyeti başlamış oldu.

Öte yandan Vâsıt'dan Şuster'e giden *Döndü Hatun*'un, bir yıldan fazla süren kuşatma sırasında Bağdat'ı Türkmenler'e karşı korumuş olan üvey oğlu *Şah Mahmud*'u Şuster'de zehirlediği¹⁷ bazı tarihlerde iddia edilmişse de bazıları bundan hiç söz etmemişler, sadece *Mahmud*'un bir müddet için *Döndü Sultan* ile birlikte saltanat sürdüğünü açıklamışlardır¹⁸. Her hâlde 814'te Bağdat'ı terkeden *Celâyir* hanedanı, Vâsıt, Basra ve Şuster'de tutunabilmek amacıyla epeyce gayret göstermişti. Bu uğurda *Döndü Hatun*'un Arap emîri "Mâni" ile üzücü savaflara giriştiği, sonunda da buraları ele geçirdiği muhakkaktır¹⁹. Öyle anlaşıyor ki, *Döndü Hatun*, *Şah Veled*'in oğulları olan *Şah Mahmud*, *Üveys* ve *Muhammed*'in küçük yaşta bulunmalarından pek çok faydalanarak keyfince devleti idare etmiştir.

Döndü Hatun her ne kadar Karakoyunlular'ın hücumuyla Bağdat'ı kaybetmişse de *Timur*'un oğlu *Şahruh*'a bağlılığını bildirerek Huzistan'ı elinde tutmak imkânını bulmuştu²⁰. Bu hususta Semerkandî (S. 210 ve 225) ve Muinî (S. 258) *Döndü Hatun*'un *Şahruh*'a elçiler ve kıymetli hediyeler göndererek tâbi olmak istediğini, İmparator'un da elçileri çok iyi bir şekilde karşıladığını, aynı şekilde hediyelerle geri yolladığını yazar. Tarih-i Şebenkâre ile el-Menhel üs-Sâfî'de²¹ *Döndü Hatun*'un Şuster'i hükûmet merkezi hâline getirdiği zaman üvey oğlu Sultan Mahmud'un kendisiyle beraber saltanata ortak edildiği,

¹⁷ Tarih-i Şebenkâre, S. 69.

¹⁸ Azzavî, Tarih ül-Irak, III., S. 43.

¹⁹ Anlaşıyor ki, o zaman Basra, Osmanlı Devletinin son zamanlarında sık sık isyan etmiş olan ünlü Müntefik kabilesinin şeflerinden I. Mâni'in elindeydi.

²⁰ Tarih-i Şebenkâre, S. 69.

²¹ Tarih-i Şebenkâre S. 69 ve Tarih ül-Irak, III., S. 43.

ama bundan beş yıl sonra onun aleyhine bir suikast hazırlyarak saltanatı tek başına kaldığını, böylece üç yıl ortaksız olarak hüküm sürdüğünü açıklamaktadır. *Döndü Hatun*'u Halil Ethem, Zambaur hattâ Clement Huart hükümdar sırasına almamışlardır²². Zambaur onu oğullarının nâibesi gibi gösteriyor; halbuki o, Huveyze ile Vâsıt'ı çetin savaşlar sonunda, sınırlarına, katınca, bu bölgelerin minberlerinde kendi adına hutbeler okutup paralar bastırmakla fiilî hükümdarlığına hukukî bir veche de vermesini bilmiştir²³.

Esasen dağılmaya yüz tutmuş olan *Celâyirli devletini*, gâh komşu emîrlere açtığı savaşlarla, gâh da diplomasi yoluyla ihya eden gene *Döndü Hatun* olmuştur. *Döndü Hatun*'un gerek hükümdarlık hayatı, gerek özel hayatı hakkında verebileceğimiz bilgi bundan öteye geçmemektedir.

Onun ölüm tarihi Semerkandî'ye göre 818/1415-6 yılıdır; ama bunun dışında 819/1416-7 ve 822/1419 yılları da bu konu için kullandığımız kaynaklarda zikredilmiştir. 822/1419 bize daha doğru gelmektedir; çünkü 814/1411-2'de Şuster'e gelmiş olan *Döndü Hatun* Sultan Mahmud'a beş yıl nâibelik etmiş, onu ortadan kaldırdıktan sonra daha üç yıl tek başına tahtta kalmıştır. Bu hesaba göre Döndü Hatun 818/1415-6'ya kadar değil, 822/1419'a kadar yaşamıştır.

822/1419'da *Döndü Hatun*'un yerine, kendisinin *Şah Velled*'den olan oğlu *Üveys*'in geçişi de bunu teyid eder²⁴. *Üveys*'in Basra vâlisi olan öteki kardeşi *Muhammed* ile savaşları oldukça uzun sürmüştür. Karakoyunlular'ın hükümdarı *Kara Yusuf*'un öldüğü haberi de *Üveys*'e cesaret verdiğinden, eski başkenti Bağdat'ı Karakoyunlular'dan geri almak hevesine kapıldı ve gelip şehri kuşattı. Böylece içeride kalan Karakoyunlu *Muhammed Şah*, Bağdat'ı savunmaya koyuldu. *Kara Yusuf*'un 10 yıl önce almış olduğu Bağdat'ı bu defa *Sultan Üveys* ele geçirip orada 7 yıl hüküm sürdü²⁵.

²² Halil Ethem Eldem, *Düvel-i İslâmiyye*, 393-4; Zambaur, *Généalogie*, S. 253; Clément Huart, *JA.*, 7. série, VIII., S. 319-362

²³ *Şezerat üz-Zehab*, VII., S. 155; Mehmet Zihnî, *Meşahir ün-Nisâ*, II., S. 401.

²⁴ Azzavî, *Tarih ül-Irak*, III., S. 43, 55, 63.

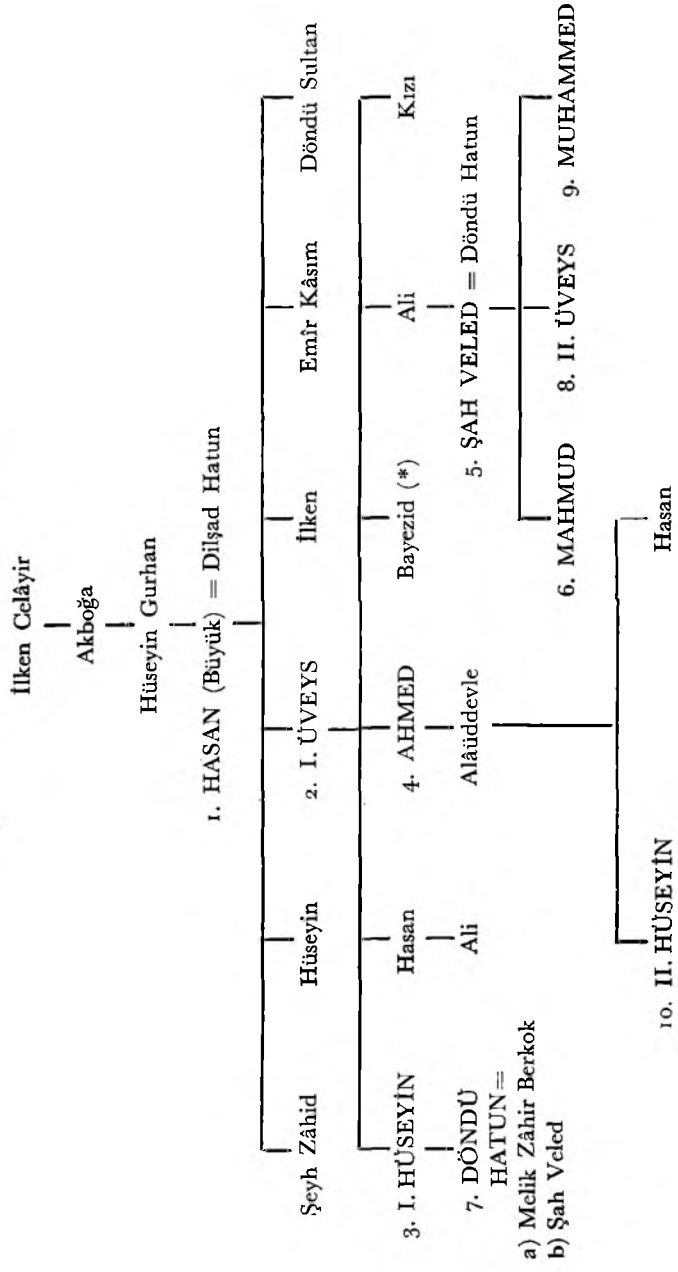
²⁵ Azzavî, *Tarih ül-Irak*, III., S. 55 ve 63.

Üveys'in arkasından gelen *Muhammed bin Şah Veled*, bunu takip eden, Sultan Ahmed'in torunu, *Hüseyin bin Alâüddeve*, Karakoyunlu Şah Muhammed'in saldırılarına dayanamıyarak gerilediler, sonra da *Hüseyin bin Alâüddeve* Hille'ye kapandı ²⁶. Yedi ay kuşatıldıktan sonra (835/1431-2) Karakoyunlular onu katledip Celâyirli saltanatına kesin olarak son vermiş oldular.

Bazı tarihçiler Celâyirli devletini *Sultan Ahmed* ile diğer bazıları ise *Sultan Şah Veled* ile sona erdirmektedirler. Halbuki gördüğümüz gibi, *Döndü Hatun* yıkılmak üzere olan Celâyirli Devletinin dağılmış olan parçalarını kısmen toparlamış ve bir idare altında yeniden birleştirmiştir. Oğlu *Üveys* Bağdat'ı yeniden ele geçirmeğe muvaffak olmuş ve Celâyirli devleti *Döndü Hatun*'un ölümünden sonra daha 13 yıl devam etmiştir.

²⁶ M. H. Yınanç, İslâm Ansiklopedisi, III., S. 64.

DÖNDÜ HATUN'UN SOY TABLOSU

(*) Bayezid'e toprakların bir kısmı yalnız bir yıl müddetle verildiği için onu hükümdar saymadık.

Maldiv Adaları Sultanlığında

SULTAN HATİCE

SULTAN MERYEM

SULTAN FATMA DÂİRİN

IX. X. XI.
SULTAN HATİCE
SULTAN MERYEM
SULTAN FATMA DÂYİN

Bugün Büyük Britanya Milletler Topluluğu içinde bir cumhuriyet teşkil eden *Maldiv* takım adaları, Hindistan'ın güneybatısında, Seylân adasına 400 mil uzaklıkta, 0°, 42' ve 7°, 6' kuzey paralelleri arasına serpilmişlerdir. Eski seyahatnameler bu adaların 2000'e yakın sayıda oldukları hâlde, yalnız 17 tanesinin meskûn bulunduğunu belirtmekte iseler de¹, gerçekte 300 kadarı meskûndur. Bu adaların ortasında bulunan "Male" bütün *Maldiv* adalarının hükümet merkezidir². Halkı ziraat ve balıkçılıkla geçinen *Maldivliler*'in hepsi de namaz ve oruçlarını ihmâl etmeyen, imanları sahih, ince duygulu, ruh ve bedenleri tertemiz Müslümanlardır³. Zambaur'a göre H. 548/1153-4'de İslâmiyet'e girmiş olan ilk hükümdarları *Muhammed el-Âdil* ise de, İbni Battuta (II. S. 233, 284) *Maldivliler*'in İslâmiyeti kabul etmelerini yerlilerce pek inanılan bir efsâne-ye bağliyerek, *Maldiv*'in ilk müslüman hükümdarının "Ahmed Şenurâze" olduğunu yazar.

Maldiv halkı *Ebu'l-Berekât* adlı Magripli bir Berberi'nin yardım ve teşvikiyle Müslüman oldukları için, ona karşı duydukları saygının bir sembolü olarak *Ebu'l-Berekât*'ın mezhebi olan *Malikî* mezhebini kabul etmişlerdi⁴. Ortaçağ'da onüç vi-

¹ İbni Battuta, Seyahatnâme, II., S. 225.

² İbni Battuta bu adalara "Zibe-i Mehl" diyor, II., S. 225.

³ Sıcak bir bölgenin insanları olan *Maldivliler* günde bazen iki kere yıkanıp, gül suları sürünmeği âdet edinmişlerdir, İbni Battuta, II., S. 228, François Pyrard de Laval, Voyage, I., S. 84 ve öf.

⁴ İbni Battuta, *Ebu'l-Berekât*'ın kendi adına inşa ettirdiği mesçidin üzerine tahtaya oyulmuş olarak yerleştirilmiş bulunan

"اسم السلطان أحمد شنورازه على يد أبي البركات البربري المغربي"
kitabesini bizzat görmüştür, II. S. 235.

lâyete ayrılmış olan adalar aynı zamanda kadılık yapan birer vâli tarafından idare edilirdi⁵. Hükümdar adına hareket eden bir büyük vezirden başka, hükümleri pek büyük bir değer taşıyan ve “Fendiyyar Kalu” denilen bir de baş kadı vardı ki, adlî işlerde en büyük söz sahibi o idi. Bu baş kadı, ilk müslüman Maldiv hükümdarı Ahmed Şenurâze’den beri âdet hâline gelmiş olduğu üzere, üç adanın gelirini kendine alırdı.

Maldiv adalarının 19. Müslüman hükümdarı bir kadındır. Yerli adı “Rehendîkabadikilâce” olan “Hatice binti Celâlüddîn Ömer” babasından sonra hemen tahta geçmedi. Kardeşi Şihabüddîn, yaşının küçük olmasına rağmen ondan önce tahta geçti ve *Abdullah bin Hadramî*’yi kendisine vezir tâyin ettiler. Ama Şihabüddîn yetişkin bir insan olunca kölesi *Ali Kelekt* (کلی) yi kendine vezir tâyin etti. Bu vezir hükümdarın ahlâkının kötülüğünü görünce onu tahtından indirip idam ettirdi.

Hanedanın tahta vâris olabilecek üyelerinin üçü de kadındı. Ama bu bir engel teşkil etmedi. Sırasıyla, önce Şihabüddîn’in *Hatice* adındaki kız kardeşi 748/1347-8 tarihinde halkın arzusu ile tahta çıktı. Kocas *Cemalüddîn* ise hatipliği oğlu *Muhammed*’e bırakarak vezirliği, karısı sayesinde, eline geçirdi⁶. Fakat bütün emirler Melike Hatice’nin adıyla çıkarılırdı. Cuma hutbelerinde Sultan Hatice’nin adı : “İlâhî insanlar üzerine bilerek seçtiğin kulunu başarılı et; o ki bütün Müslümanlar’ın üzerine rahmet olarak tâyin ettiğin Sultan Hatice binti Sultan Celâlüddîn İbni Sultan Selâhüddîn’dir”⁷ şeklinde geçerdi.

Melike ve vezir kocası bir yabancı geldiğinde, beraberce “Dâr” denilen dairede kendisini kabul ederlerdi. Koltuğunda he-diyelik en az iki elbise bulunan ziyaretçi huzura kabul edilince, ilk önce melikeyi selâmlayıp elbisenin birini yere koyar, sonra vezire selâm verip öteki elbiseyi aynı şekilde yere bırakırdı. Sultan Hatice’nin yerli ve yabancından teşekkül etmiş bin ki-

⁵ İbni Battuta, II., S. 226; François Pyrard de Laval, voyage, L S. 144.

⁶ Cemalüddîn çok geçmeden öldü; karısı Sultan Hatice de hemen bir doğum yaptı. Gene bu tarihte eski vezirlerden olup Sultan Şihabüddîn’in sürgüne yolladığı Abdullah bin Muhammed ile evlendi.

⁷ İbni Battuta, II., S. 236.

şiyi bulan hassa askeri hergün *Dâr'a* gelip selâm resmini yerine getirirdi.

Adalarda ticaret, para yerine geçen bir çeşit deniz hayvanının kabuğu olan katır boncukları ile yapılmakla beraber⁸, hassa askerlerinin aylıkları pirinçle karşılanmaktaydı.

Sultan Hatice ister kadın, ister erkek olsun ziyaretçileri yüzü ve başı açık olarak kabul ederdi. Esasen XIV. Yüzyılın ortalarında *Maldiv*'de kadınların çoğu bellerinden aşağısını örterler, üst kısımları ekvator iklimindeki giyim tarzına uygun olarak tamamiyle açık bırakılırdı. Birbuçuk yıl bu adaların kadınlığını yapmış olan İbni Battuta pek çok uğraştığı hâlde, kadınları daha çok giydirmeyi başaramadığını itiraf etmektedir (II., S. 231). Kadınlardan pek azının -sultan olanlar da bunlar arasında olmalı- kolsuz bir bluz giydikleri de olurdu⁹.

748/1347-8'de tahta çıkan *Sultan Hatice* 33 yıllık bir saltanattan sonra 781/1379-80'de öldü. Yerine yerli adı "Melike Radafati Kambadikilace" olan *Meryem binti Celâl-üddîn Ömer* yani *Melike Hatice*'nin kız kardeşi geçti. Kocası *Muhammed ibni Muhammed Cemalüddîn* ona vezirlik etti. 785/1383'e kadar saltanat sürdükten sonra, yerine kızı *Melike Fatma Dâyin Kambadikilâce binti Muhammed ibni Muhammed* geçti. *Sultan Fatma Dâyin* tahta geçtikten ihtimal üç dört yıl sonra evlenmiş olmalı ki, kocası *Abdullah*, ancak 789 yılında ona vezir tâyin edilmiş görülmektedir. *Melike Fatma*'nın saltanatı 790/1388'de sona ermiştir. Böylece *Maldiv* sultanlığı tahtında aralıksız olarak 42 yıl üç kadın hüküm sürmüştür.

İbni Battuta her üç kadını kardeş gösterirse de, Zambaur (S. 306)'a göre *Fatma*, *Meryem*'in kızıdır. Aradaki uzun yıllar ve *Fatma*'nın evlenme yılı bunun doğruluğuna bizi inandırıyor. Bu sultan kadınlar hakkında mümkün olan bütün araştırmalarımıza rağmen yeni bir bilgi elde edemediğimizi esefle söylemek mecburiyetindeyiz.

⁸ 10.000 boncuğa "Bistu" denir; dört Bistu bir Dinar'lık altın kıymetindedir; İbni Battuta, II., S. 231.

⁹ İbni Battuta'nın cariyeleri Delhi kadınlarının modasına göre örtülü bir giyime büründükleri için Male'de yadırganmışlar ve kusurlu görülmüşlerdir.

Adaların Müslüman kadın hükümdarlarının sayısını dörde yükseltenlerden birisi de *Melikut* (Malicut)'dadır. *Maldiv* adalarının kuzeyinde, üç fersah çevresi olan *Melikut* önceleri *Maldiv* sultanlığına ait iken, Maldiv sultanlarından birinin burayı kardeşine hisse olarak vermesi üzerine bağımsız bir küçük devlet hâline gelmişti. XVII. Yüzyıl başında *Malikut*'un hükümdarı bir Müslüman kadındır. Ne yazık ki, Pyrard kendisiyle sohbet ettiği bu kraliçenin adını kitabına yazmamıştır¹⁰. Bununla beraber İbni Battuta'dan hemen hemen iki yüzyıl sonra, 1601'de, yola çıkıp *Maldiv* adalarında uzun bir zaman kalan François Pyrard'ın yayınlanan seyahatnamesi¹¹ Maldiv âdetlerinin şaşılabileceği derecede değişmiş olduğunu bize göstermektedir. XVII. Yüzyılın başında artık Müslüman Maldivli kadınlar göğüslerinin görünmesini en büyük bir ayıp saymaktadırlar. Daha çok geceleri gezmeyi tercih eden, gündüzleri de başlarını örtmeden sokağa çıkmıyan Maldivli kadınlar, sadece kraliçelerinin veya prenseslerin yanında başlarını açarlar, erkeklerin önünde, kral bile olsa örtüsüz bulunmazlardı.

Yukarıdaki açıklamalardan anlaşılıyor ki, *Sultan Hatice Binti Ömer* zamanında İslâm'ın "tesettür" ile ilgili emirleri ilk zamanlar bu adalarda tatbik edilmemiş, ama zamanla ve çeşitli tesirlerle Maldivli kadınlar da başka Müslüman memleketlerin kadınları gibi sıkıca örtünmeğe mecbur kalmışlardır.

¹⁰ Yalnız onun çeşitli tehlikelere karşı kendisini daha emin hissedebilmesi için Cananor kralına tâbi olmayı tercih ettiğini belirtmiştir. F. Pyrard de Laval, *Voyage*, I. S. 84 v. ö.

¹¹ François Pyrard de Laval, *Voyage*, I., S. 82 ve 124.

Kasım Hanlığı'nda
SULTAN FATMA BİKE

XII

SULTAN FATMA BİKE

Moskova'nın 250 km. güney doğusunda ve Oka ırmağı bölgesinde bulunan *Kasım Hanlığı*, Altınordu ve Kazan Hanı *Uluğ Muhammed* tarafından 1445 yılında kurulmuştur. Bu kuruluşun biraz önce, 1444'te, *Uluğ Muhammed* Moskova kapılarına dayanmış, ertesi yıl da Moskova Bey'i *Vasili*'yi esir etmiştir. *Vasili*, *Uluğ Muhammed*'in her şartını kabul etmek suretiyle serbest bırakılınca, savaş tazminatı ve yıllık vergileri toplamak için birçok Rus şehirlerine Türk memurlar tâyin edilmiş, hattâ bazı vilâyetlerin geliri Türk Beylerine ikta olarak verilmişti. İşte bu anlaşmanın en önemli sonuçlarından biri de *Moskova Knazlığı*'nın sınırları içinde ayrı bir hanlığın kurulup başına *Uluğ Muhammed*'in oğlu *Kasım*'ın geçirilmesidir ¹.

Bünyesi bakımından *Fin* ve *Türk* kavimlerine dayanan bu hanlık *Altınordu* devletinin güttüğü politikadan farklı olarak doğrudan doğruya Moskova'nın içişlerine karışmak ve gerektiğinde dışardan gelecek akınlara karşı Moskova'yı korumak amacını gütmekteydi. Moskova Beyliği gene *Uluğ Muhammed*'in kurduğu *Kazan Hanlığı*'na olduğu gibi, *Kasım Hanlığı*'na da kendi sınırları çevresinde belli imtiyazlar vermekle mükellef tutulmuştu. Anlaşma şartları Moskova'da hoş karşılanmadığından, bazı ayaklanmalar olmuş, sonunda Moskova Beyi *Vasili* iktidardan indirilip gözlerine mil çekilmişti. Ama *Kasım* gene onu tahta oturtmuş hattâ galeyana gelmiş olan, *Vasili*'nin rakibi *Se-maka*'ya karşı birçok seferler açmış, ayrıca *Uluğ Muhammed*'in rakîplerini de bu seferlerle zararsız hâle getirmişti. Böylece *Kasım Hanlığı*'nın kuruluşundaki gayeye uygun hareket edilmiş oluyordu.

¹ 1445-1468. Akdes Nimet Kurat, Rusya Tarihi, S. 102'de bu kuruluşu 1450'den sonra gibi gösterir.

Kasım'ın yerine oğlu *Danyal* (1468-80) geçmiş ve 1471-77'de *Novgorod* seferine iştirâk etmiştir. Bunun ölümünden sonra *Uluğ Muhammed* soyu sona ermiş; Kırım Hanlarından *Gazi Giray*'ın oğlu *Nur Devlet* Moskova hükûmetinin yardımıyla *Kasım Hanlığı*'na getirilmişti. Moskova'nın bu dostluğuna karşılık *Nur Devlet*, Altınordu şehirlerini yağma ve tahrip etmiştir.

1491-1506 yıllarında bunun oğlu *Satılğan* da gene Rus entrikaları sebebiyle *Altınordu* ve *Kazan Hanlığı*'na karşı açılan savaşlara iştirâk etmiştir. Bundan sonra tahta sahip olan, *Nur Devlet*'in oğlu *Canay* bu soyun son üyesi olarak saltanat sürmüştür. *Canay Han*'dan sonra Kırım Hanları soyu yerine, *Asırlıhan* soyundan *Şeyh Avliyar* 1512 yılında Han tâyin edilmiş, 1516 yılına kadar da tahtta kalmıştır. Yerine geçen oğlu *Şah Ali*'nin elli iki yıllık hâkimiyet hayatı maceralarla doludur. Önceleri Moskova tarafından kendilerine vergi verilen, merasim günlerinde bağımsız hükümdar muamelesi gören Kasım Hanları, şimdi nüfuz sahibi olan Moskova çarlarına tâbi Rus beylerinin derecesine düşmüşlerdi. Moskova Çarları bunlardan, diğer Türk ve İslâm devletlerine karşı güttükleri imha politikasında faydalanmaya bakıyorlardı².

1557/8 tarihinde *Şah Ali*'nin, *Lituvanya*'ya karşı hareket eden Rus kuvvetleri baş komutanı tâyin edilmesi, başarısı yüzünden de büyük bir merasimle karşılanması, *Kasım Hanları*'nın Moskova emrine girdiğini gösteren delillerden biridir.

Şah Ali 1567'de ölünce Kasım tahtına amcası oğlu *Sayın Bulat* tâyin edildi. 1571-2'de *İsveç* ve *Estonya*'ya açılan seferlere katılan *Sayın Bulat* 1573'te irtidat ederek hristiyan dinine girmiş ve *Semen*³ adını alınca *Kasım* tahtından indirilmiştir.

IV. İvan kendisine "müthiş" lâkabını kazandıran bir tethiş sistemi kurarak memleketin idaresini iki kısma ayırınca (*Opriçina* ve *Zemşçina*), birincisini Çar ve Moskova Beyi sıfatıyla kendi idaresine almış ve *Semen Bik-Bulat*'ı, Çar ve bütün Rusya'nın büyük beyi unvanıyla ikinci bölümün başına getirmişti

² A. Aziz, Tatar Tarihi, S. 145.

³ R. R. Arat, İslâm Ansiklopedisi, cüz 59, S. 382; Zambaur, Généalogie, S. 249.

(1575-7). *Sayın Bulat* yâni *Semen* en sonunda rahip *Stefan* olarak hayata vedâ etmiştir.

1600'den sonra *Kasım* tahtına geçen soy değişmiş, Kazaklar'dan *Uraz Muhammed*, *Kasım Hanlığı*'na tâyin edilmiştir. Daha 1588'den beri Moskova'nın bazı kabul merasimlerinde Kazak şehzadesi sıfatıyla mevki almış olan *Uraz*, Moskova hükûmeti ile birlikte birçok savaflara katılmıştı. 1601'de o, Moskova'yı ziyaret ettiği zaman her ne kadar hükümdarlara mahsus törenle karşılanmış ve yabancı elçilerin kabullerinde de kendisine bağımsız bir hükümdar muamelesi tertiplenmişse de, buna benzer daha birçok protokol hareketlerini Rusya, Türkiye'nin en kuvvetli olduğu bu devirde Türk ve Müslüman olan *Osmanlılar*'a karşı dostça bir gösterişte bulunmak kastıyla yapmaktaydı ⁴.

1609'da *Çar Vasili* ile *II. Dimitri* arasında çıkan rekabet savaşlarına karışan *Uraz* bir yalan ihbar üzerine, pusuya düşürülerek 1610'da öldürülmüştür.

Bundan sonra *Kasım Hanlığı*'nda han soyu gene değişmiş, tahta Sibirya Hanı *Ali oğlu Arslan* (*Alparslan*) tâyin edilmiştir (1614-1627). *Aslan* zamanında *Kasım Hanlarının* kühümdarlık selâhiyetlerinin artık sadece Türk tabakalarına inhisar ettiği görülüyor; hattâ *Çar*, *Kasım*'a tâyin ettiği Rus vâzilere, Hanları kontrol vazifesi ile onların dış memleketlerle olan münasebetlerini göz altında bulundurmak yetkisini veriyordu. 1627'de ölen *Arslan Han*'ın yerine oğlu *Seyyid Burhan* geçti. Çocuk yaşta bulunan *Seyyid Burhan*'a annesi *Fatma Sultan* ile büyükbabası *Ak Muhammed* vasi tâyin edildiler. *Fatma Sultan* *Kasım*'ın ileri gelen ulemasından ve *Şah Kul* ailesinden *Seyyid Ak Muhammed*'in kızı idi ⁵. Çok geçmeden Ruslar'm sabırlı ve temkinli politikaları *Seyyid Burhan* üzerinde tesirlerini gösterdi. Rus hükûmeti *Seyyid Burhan*'ı *Çar*'ın kızı ile evlendirmeyeği teklif etti. Bunun için önce onun Hristiyan dinine sokulmasını şart koştu. *Fatma Sultan*, *Seyyid Burhan*'ın henüz bir çocuk olduğunu bu hususta onun karar verecek yaşa gelmesini beklemek gerektiğini ileri sürerek teklifi reddetti. 1633 yılında *Çar Kasım*

⁴ A. Aziz, *Tatar Tarihi*, S. 145.

⁵ R. R. Arat, *İs. An. cüz. 59.*, S. 384.

vâlisine verdiği bir emirle *Seyyid Burhan*'ı Moskova'ya yanına aldırıştır. Bu sırada onun gösterişli ortodoks âyinlerine sokulmuş olmak ihtimâli de vardır.

Yirmi yıl sonra *Seyyid Burhan* gene Moskova'ya Çar Aleksi'yi ziyarete gitmiş, bundan kısa bir zaman sonra da dinini bırakarak *Vasili* adıyla hristiyanlığa girmiştir. *Seyyid Burhan*'ın hristiyan dinine girdikten sonra da *Kasım Hanlığı*'nda kalabilmiş olması, Moskova'nın dış siyaseti için artık Kasım Hanlığı'nın bir önemi kalmadığını gösterdiği gibi, memlekette Rus olmayan tebayı hristiyanlaştırmak yoluyla ruslaştırma politikasının da iyiden iyiye geliştiğini gösterir. Şamanist Finler arasında başarılı olan bu politika, Müslüman Türkler arasında aynı sonucu vermemiştir⁶. Bu konuda Veljaminev Zernov (III., S. 461) *Seyyid Burhan* (*Vasili Arslanoviç*) zamanında Kasım Hanlığı'nı bir dereceye kadar ayakta tutan İslâmlık ile putperestliğin ezilmiş olduğunu ifade etmektedir. Zernov'un bu noktadaki sözleri aşağıdaki delillerle inandırıcı olmak vasfını kaybetmektedir : Müslüman'ı hristiyanlaştırma yolunda büyük gayretler sarfeden *Ryza* başpiskoposu, Müslüman Türkler arasında açık bir ayaklanma ile karşılaşmış ve 1656'da sırf bu yüzden öldürülmüştür⁷.

Kasım'daki türbelerden birinin üzerinde, Müslümanlar'ın uğradıkları mânevî baskıyı göstermesi bakımından önemli olan şu âyet yazılıdır: “*Vaktaki İsa onların küfrünü anladı, dedi ki, Allah'a (erişmek için) bana kimler arkadaş olacak? Havariyun bizler dediler. Allah'a bizler inandık iman ettik. Bizlerin Müslüman olduğumuza muhakkak şahit ol*” (Kur'an, III., 52).

1677 yılına kadar bazı vesikalarda *Seyyid Burhan*'ın adına rastlanıyor. Bunun dışında onun hükümdarlığının 1679 yılına kadar sürdüğü söylenebilir. Gene aynı yılda *Fatma Sultan Bike* yaşının çok ileri olmasına rağmen Kasım tahtına geçirildi. Rus hükûmetinin bu davranışı, ona oğlunun bütün haklarını tanınması, kendisine karşı duyulan saygının bir gösterisi olmuştur.

Kasım Hanlığı'nın bu son ve kadın hükümdarı zamanında, devlet otoritesi hemen hemen kalmamış sayıldığı için tarihlerde

⁶ R. R. Arat, *İs. An. cüz. 59; S. 384.*

⁷ R. R. Arat, *İs. An. cüz. 59., S. 384.*

bu hanlıktan sık sık bahsedilmez olmuştur. Ancak Zernov'un sunduğu 1681 tarihli bir iki vesika vardır ki, burada (III., S. 484) *Fatma Sultan*'ın vergi toplattığı belirtilmektedir. Bunu, onun hükümdarlığının delillerinden biri olarak kaydedebiliriz. *Fatma Sultan* onun asıl adıdır. Evlenince hükümdar karısı olmanın şerefini ifade için kendisine "Fatma Sultan Begüm" dendi. Seyyid soyundan geldiği için, Ruslar ona "Seyyidovna" adını eklediler. Sadece "Çariçe Sultan Seyyidovna" diye de anılırdı⁸. *Fatma Sultan Begüm*'ün kaç yıl hükümdarlık ettiği kesin olarak belli olmamıştır. Ancak 1681'den sonra hiçbir vesikada onun adına rastlanmamış olması ve bu yıllarda bir hayli yaşlı bulunması⁹, onun daha fazla yaşamamış olduğu sonucunu vermektedir. Bir rivâyete göre o, Kasım şehrinde kendi adını taşıyan bir türbede gömülü imiş. Bunun iki katlı olduğu da söylenmektedir; fakat Afgan türbesinin biraz ötesinde gösterilen bu türbe bir yığıntıdan ibaret kalmış imiş.

Fatma Sultan'ın hükümdarlığına Ruslar'ın ses çıkarmamaları ona bağımsız bir hükümdar muamelesi gösterilmesi, ihtimal ki oğlu Burhan'ın hristiyanlığı kabul etmiş olmasındandır.

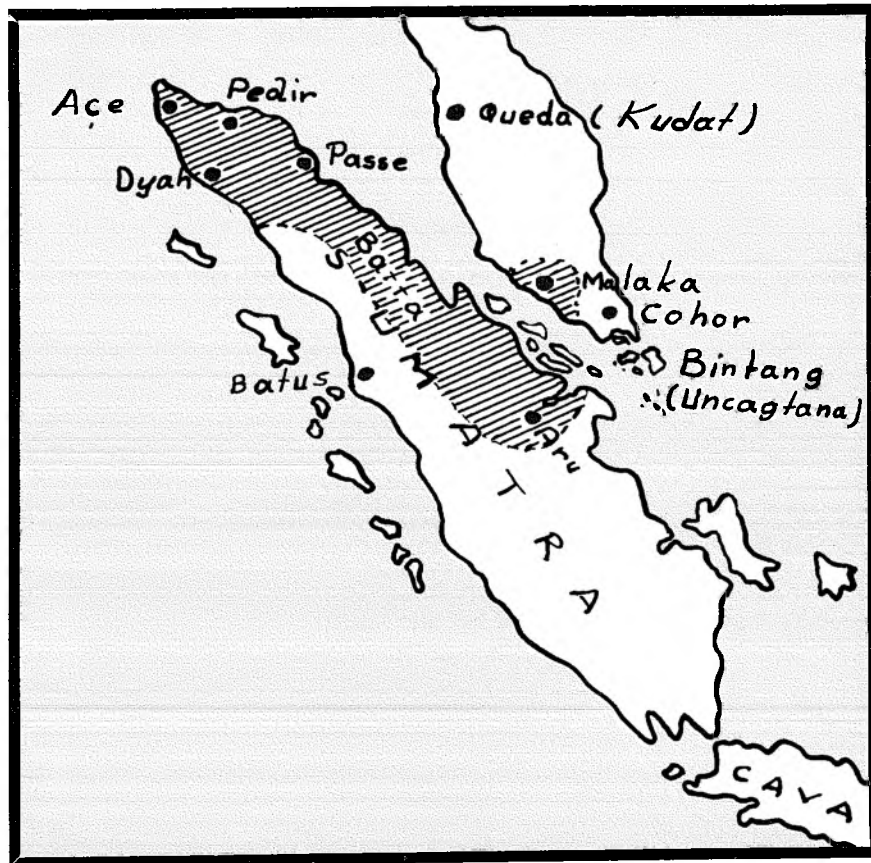
Çok önemli bir gaye için kurulmuş olan *Kasım Hanlığı*, sonraları Ruslar'ın Türkler aleyhinde kullandıkları bir ileri Türk kalesi hâline gelmiş, *Fatma Sultan Bıke*'nin ölümüyle de tam olarak Rus topraklarına ilhak edilmiş, 236 yılhk tarihi sona ermiştir. Kasım Türkleri, Moskova Rusyası'nın büyümesinde önemli bir rol oynamış bir yandan da bu dolaylarda Moğol ve Türk topluluklarının artmalarına sebep olmuşlardır.

Kasım Türkleri Kazan lehçesine yakın bir lehçe ile Türkçe konuşurlardı. Başkent Kasım (= Han Kirman veya Gorodets)'deki Türk sayısı daima bir azalma göstermişti.

⁸ Zernov, *İzsledovaniye o kasimovski Tzaryah i Tzareviçah*, St. Petersburg. 1866., III., S. 461.

⁹ 1624'te Fatma Sultan oğlu Seyyid Burhan'ı dünyaya getirmişti, Zernov, a.g.c. III., S. 491.

¹⁰ A. N. Kurat., *Rusya Tarihi*, S. 102.

Sumatra'da Açe Sultanlığında

*SAFİYETÜDDÎN
TÂC ÜL-ÂLEM ŞAH*

*NAKİYETÜDDÎN
NUR ÂLEM ŞAH*

*ZEKİYETÜDDÎN
İNÂYET ŞAH*

*ZİYNETÜDDÎN
KEMÂLÂT ŞAH*

XIII. XIV. XV. XVI.

SAFİYETÜDDÎN TÂC ÜL-ÂLEM ŞAH
NAKİYETÜDDÎN NUR ÂLEM ŞAH
ZEKİYETÜDDÎN İNÂYET ŞAH
ZİYNETÜDDÎN KEMÂLÂT ŞAH

Bugünkü *Indonezya* devletinin en büyük adası *Sumatra*'nın kuzey kısmında XVI. Yüzyılın başlarında kurulmuş olan *Açe* (İng. : Acheen; Holland. : Atjeh) devleti 1873'te kesin olarak Hollanda hâkimiyeti altına girinceye kadar ve bilhassa XVI. Yüzyılın ikinci ve XVII. Yüzyılın birinci yarısında, Uzakdoğu'nun en çok sayılan, en kuvvetli Müslüman devleti olmuştur. Buralara yerleşmeğe çalışan sömürgeci devletlere ve hele Portekizliler'e karşı en büyük mukavemet bu devlet tarafından gösterilmiştir.

Sumatra'nın en kuzey ucundaki bir ırmağın iki kıyısında bulunan *Açe* limanından adını alan bu devlet, uzun zaman adanın hemen hemen bütün kuzey kesiminin kıyı bölgelerini hâkimiyeti altına almış; hattâ *Malaka* yarım adasına da el atarak uzun mücadelelerden sonra *Singapur* veya *Malaka* boğazını kontrol eden *Malaka* üssünü de Portekizliler'den almayı başarmıştır.

Hollandalılar *Açe* şehrine "Prens şehri" anlamına gelen "Kuta Raca" adını verdiklerinden, bugün haritalarda *Açe*'den çok bu ada rastlanmaktadır.

Bu bölgenin sâkinleri hakkında az şey biliniyorsa da, bunların dil bakımından Malai-Polynesien gurubundan oldukları söylenebilir. Ayrıca Nias adasından gelen köleler ve Hindistan'dan gelen tüccarlar da bunlarla karışmışlardır¹.

¹ Winkler Prins, *Algemeene Encyclopédie*, Amsterdam 1933, Atjeh maddesi, II., S. 279

1345'te İbni Battuta burayı ziyaret ettiği zaman İslâmiyet bu adalara yerleşmişti. Zaten XV. Yüzyılın başlarında daha doğudaki *Cava* adasında da İslâmiyet'in yayılmış ve *Pajang* ve *Demak* sultanlıkları gibi sultanlıkların kurulmuş oldukları görülmektedir ².

XVI. Yüzyıl başlarında da Portekizliler buralara geldiler (1521) ve çok geçmeden *Malaka* yarımadasındaki *Malaka* üsünü ele geçirdiler. Portekizliler'in *Malaka*'yı aldıkları sıralarda *Açe* sultanlığının da kurulduğuna şahit olmaktadır.

Gerçekten de XVI. Yüzyıl başlarında *Açe* ve *Açe*'nin güney-batısında bulunan *Dyah*, Sumatra adasının kuzey-doğusuna düşen *Pedir* sultanlığına bağlı iki il hâlinde idiler ve *Pedir* Sultanının yeğenleriyle evli iki köle tarafından idare ediliyorlardı. *Açe* vâlisi olan kölenin iki oğlu vardı. büyüğünün adı *Raca İbrahim*, küçüğünün adı ise *Raca Lellay* idi. Babaları ihtiyarlayınca, *Pedir* Sultanı muhteris karakterli olan ve kan dökmeyi seven *İbrahim*'i *Açe* vâliliğine tâyin etti. *İbrahim*, *Dyah* vâlisi ile birlikte *Pedir*'de bulunduğu sırada, karşılıklı kıskançlık yüzünden aralarında bir anlaşmazlık çıkmıştı. Bunun içindir ki *Açe*'ye vâli olur olmaz ondan intikam almaya karar verdi ve askerleri ile *Dyah* vilâyetine girdi. *Pedir* Sultanının işe karışmasına kızan *İbrahim* ona karşı da kin duymaya başladı ve düşmanca hareketlere koyuldu. Babası, *Pedir* Sultanına sadakatten ayrılmamasını tavsiye edince, ona da kızarak, kendisini bir kafese koydurdu ³; zavallı adam burada öldü. Bunun üzerine *Pedir* Sultanı, *İbrahim*'e haddini bildirmeğe karar verdi. Ancak bu arada *İbrahim*, Portekizliler'den top ve cephane ele geçirerek iyice kuvvetlenmiş olduğundan, Sultan kendisine karşı saldırıya geçmeğe cesaret edemedi. Buna karşılık *İbrahim*'in saldırılarına karşı koyamıyan Sultan, *Passe*'deki Portekiz kalesine sığınmak zorunda kaldı. *İbrahim*'in, topraklarını ele geçirdiği *Dyah* vâlisi de oraya sığınmış bulunuyordu. *Pedir*'e saldıran *İbrahim* burayı da ele geçirmeğe muvaffak oldu ve yardıma gelen Portekiz kuvvetlerini yendi. 1523'de *İbrahim*'in bütün *Passe* top-

² Bk. Raffles et Grawfurd, description géographique, historique et commerciale de Java, Bruxelles 1824., S. 217.

³ Bk. Marsden W. M., Histoire de Sumatra terduit par M. Parraud, Paris 1788, S. 259.

raklarını da ele geçirdiğini görmekteyiz⁴. Yalnız şehir henüz mukavemet etmekte idi. İbrahim, kardeşi *Raca Lellay*'ı, *Passe*'yi tamamiyle inkiyat altına almaya memur etti; arkasından kendisi de ordusuyla *Passe* önlerine giderek üç saldırıdan sonra şehri aldı ve Portekiz kumandanına bir mesaj yolhıyarak kalenin ve *Pedir Sultanı* ile *Dyah vâlisinin* kendisine teslim edilmesini istedi. Değişik tarihli savaşlardan sonra Portekizliler 1524'te kaleyi terketmek zorunda kaldılar. *Pedir Sultanı* ile *Dyah vâlisi* de *Aru Sultanının* yanına kaçarak canlarını kurtardılar. Böylece *Raca İbrahim*, Açe Sultanlığını kurmakla kalmamış, topraklarını güney-doğuda *Pedir* ve *Passe*'yi, güney-batıda da *Dyah*'ı içine alacak kadar genişletmişti. *İbrahim*'in Portekizliler'in elindeki *Malaka* kalesini almak yolundaki çabası ise başarısız kaldı. *Ali Mugâyet Şah* unvanını almış olan *İbrahim*'in *Dyah vâlisinin* kızı olan ve babasının intikamını almak isteyen karısı tarafından verilen bir zehirle öldüğü (1528) rivâyet edilmektedir. *Ali Mugâyet Şah*'ın yerine oğlu⁵ *Salâhüddîn* geçti ve *Açe*, *Pedir*, *Passe*, *Dyah*, *Batta Sultanı*, toprağın ve iki denizin ve *Menang Kabang mâdenlerinin hükümdarı* adını kullandı. *Selâhüddîn*'in 1537'ye kadar süren saltanatı sırasında iki kere başarısızlığa uğrayan *Malaka* kuşatmasından başka bir faaliyeti bildirilmemektedir.

Selâhüddîn'in yerine geçen kardeşi *Alâüddîn el-Kahhar* 1568 yılına kadar hüküm sürdü. Bu sultan 1539'da komşusu *Batta* kralı *Siri Timor Raca*'ya, İslâmiyet'i kabul etmediği için saldırdı. Ancak yenildi ve bir miktar altın ödemeği kabul etmek şartıyla barış yapmaya mecbur oldu⁶; fakat az bir zaman sonra 300 kişilik bir Arap birliği bir miktar cephane ile yardıma gelince, *Alâüddîn* barışı bozarak *Batta* kiralığının bazı şehirlerine saldırdı ve bu kralın üç oğlu ile birçok askerini öldürdü. Bunun üzerine *Batta* kralı, intikam alıncaya kadar ağzına meyve ve tuz koymamaya yemin etti; 15.000 kişilik bir ordu ile ve *Malaka*'daki Portekizliler'den de yardım alarak 40 fil ile birlikte *Açe* üzerine yürüdü. *Batta* kralı düşmanına *Açe* şehri dolay-

⁴ Bk. Marsden, a.g.e., S. 262.

⁵ Bk. Zambaur, Généalogie, II., S. 308.

⁶ Bk. Marsden. a.g.e., S. 277.

larında rastladı⁷. *Alâüddîn*, 600 Türk ve 200 Malabar ve Habeş'in de bulunduğu ordusundan 1500 kişi kaybederek yenildi ve kaçtı. *Batta* kralı onu *Açe* şehrine kadar kovaladı ve 23 gün şehri kuşattı; fakat çok kayıp verdiği için ve Siyam kralına karşı gönderilmiş olan bir *Açe* filosunun geri dönmekte olduğunu öğrendiğinden kuşatmayı kaldırıp geri çekilmeyi daha uygun buldu. Aynı yılın sonlarında, Sumatra'da doğu kıyılarının ortalarına doğru ve *Malaka*'nın karşısında bulunan *Aru* ülkesinin kralı da Portekizliler'den *Açeliler*'e karşı yardım istedi. Gerçekten de çok geçmeden *Açeliler*'in 160 gemiden mürekkep bir filosu *Aru* önlerinde gözüktü⁸. Filo sultanın damadı *Hayrüddîn Muhammed*'in komutasında idi. *Açeliler*'in saldırırları *Aru-lu*'lar tarafından püskürtüldü; *Açe* piyadelerinin komutanı olup *Osmanlı Padişahı* tarafından, *Açeliler*'le Kahire'de yapılmış olan bir anlaşma uyarınca gönderilmiş bulunan bir *Habeşli* de bu arada öldürüldü⁹. Ancak neticede *Aru* alındı ve *Açeliler*'in satın almış oldukları bir subay tarafından *Aru* kralı öldürüldü (1540)¹⁰.

Aru kralının dul karısı *İnce Sini*, daha *Aru* kuşatılmadan önce ormanlara çekilmişti ve şimdi *Açeli* garnizonu saldırırları ile rahatsız ediyordu. Fakat yağmur mevsimi başlayınca, kocasının tahtını ele geçirmek için hiçbir fedakârlıktan kaçmadığı anlaşılan bu enerjik kadın elde edebildiği gemilere askerlerini bindirerek *Malaka*'ya Portekizliler'den yardım istemeğe gitti. İlk zamanlarda *Aru* kraliçesine gösterilen saygı ve ilginin *Malaka*'da sonradan kendisine gösterilmediği anlaşılmaktadır. Buradaki ikametinin sonuna doğru *İnce Sini* bir pazar günü Portekizli komutanın yolda önüne çıkarak : "*Ben bir kadını ve eskiden kraliçe idim; bana saygı göstermeniz ve Müslüman da olsam benim sefaletimle bir hristiyan gibi ilgilenmeniz gerekir*" dedi¹¹. Ancak Portekizli komutan yardım edebilecek durumda olmadığı için birşey yapamadı.

⁷ Bk. Mendez Pinto F., *Les voyages aventureux de F. Mendez Pinto*, traduit de Portugais par B. Figuiet., Paris 1628, S. 65 v. ö. ve Marsden a.g.e. S. 278.

⁸ Bk. Mendez Pinto, a.g.e. S. 117.

⁹ Bk. Marsden, a.g.e. S. 280.

¹⁰ Mendez Pinto, a.g.e. S. 121.

¹¹ Mendez Pinto, a.g.e. S. 129'da bu demecin tam bir metni mevcuttur.

İnçe Sini bunun üzerine *Uncangtana* (veya *Cantana*, eski *Bintang*) kiralına giderek ondan yardım istedi. Bu kiral kendisine acıyarak onunla evlendi ve *Açe* kiralına bir mektup yazarak, *Aru* sultanlığının kendisine, yâni karısına iadesini istedi. Buna *Açe* kralı : “*Mektubu her hâlde düğün ziyafetinde ve sarhoş müşavirlerinin arasında yazmışsın*” diye cevap verdi¹². Bunun üzerine *Uncangtana Sultanı*, 1550’de Portekizliler’le savaşırken ölecek olan meşhur *Laksemana*’nın komutasında büyük bir filoyu *Aru*’ya gönderdi. *Laksemana* *Aru*’yu alarak 1400 kişilik *Açe* garnizonunu kılıçtan geçirdi. Böylece *İnçe Sini*’nin gayretleri boşa gitmemiş oluyordu. *Aru* ancak 1564’e kadar *Uncangtana* kırıllarının ellerinde kalabildi. Bu yılda *Açeliler* ansızın şehre saldırarak onu yeniden ele geçirdiler ve kralı bütün ailesiyle birlikte öldürdüler. *Aru* tahtına Alâüddîn oğlunu oturttu. Bu hükümdar ölmeden bir yıl önce, 1567’de, Batı Hindistan devletleriyle Portekizliler’e karşı yapmış olduğu bir anlaşmaya da dayanarak *Malaka*’ya gene bir filo gönderdi. Bu filodaki 15.000 askerin 400’ü *Türk*’tü¹³. Ancak *Açeliler*’in bu seferi de sonuçsuz kaldı.

Bir yıl sonra *Açe* sultanı, *Cava*’daki *Capara* kraliçesine¹⁴, Portekizliler’e karşı kendisiyle birleşmesi için bir gemi ile elçiler gönderdi ise de gemi Portekizliler tarafından yolda imha edildi.

Alâüddîn’in yerine geçen *Sultan Hüseyin* (1568-75) 1573’te *Capara* kraliçesi ile anlaşmaya muvaffak oldu ve *Malaka*’ya hücum ettiyse de gene başarı kazanılamadı. 1575’te tertip edilen bir sefer daha, bunun gibi sonuçsuz kaldı. Bununla beraber *Açeliler* bu yoldaki çabalarından vaz geçmediler. 1582’de *Alâüddîn Mansur Şah* (1577-1586) *Malaka*’ya yeniden bir filo gönderdi, ama *Açeliler* gene geri çekilmek zorunda kaldılar 1586’da

¹² Bk. Mendez Pinto, a.g.e. S. 134.

¹³ Bk. Marsden, a.g.e. S. 284.

¹⁴ Bu kraliçenin müslüman olup olmadığı şüphelidir. Bir yandan bu sırada *Cava*’da müslüman devletlerin bulunduğu bilinmekte ise de *Raffles* et *Grawfurd*, a.g.e., S. 240/1’de “Kadınlar bazan iktidar elde ettiler ancak ihtida devrinden beri kadınlar hüküm sürmediler. Mahalle ve köy muhtarlarının karıları, kocaları ölünce onların yerlerine bu vazifeyi devam ettirirlerdi” denmektedir.

300 gemiyle yeni bir kuşatmaya hazırlanan bu hükümdar, karısı kızı ve *Uleebalang* (veya *Orang Kayos*) denilen küçük prensleri veya emîrleri ile birlikte, tahta göz dikmiş olan bir komutan tarafından katledildi. Hâlbuki Açe *Alâüddîn Mansur Şah* zamanında kudretinin zirvesine ulaşmıştı. Açe'de üstün bir refah hüküm sürmekte ve Asya'nın bütün büyük hükümdarları bu sultanlığın dostluğunu aramakta idiler. Hindistan'ın hiçbir şehrinde bu kadar gelişmiş bir ticaret hayatı yoktu. Uleebalang'lar kralın otoritesine karşı bir denge unsuru vazifesi görmekte idiler.

Âsi komutan, *Sultan Alâüddîn Riâyet Şah* adı ile tahta çıktı (1586-1604). Yaşı oldukça ileri olan bu adam aslında bir balıkçı idi. *Malaka*'ya karşı tertip edilen seferlerde kendisini göstermiş ve *Alâüddîn Mansur Şah* onu ordu kumandanlığına tâyin ederek çok yakın akrabası bir kızla evlendirmişti. Kralın tek çocuğu olan kızı da *Cohor* kralı ile evli olup ondan bir oğlu olmuştu. Bu çocuk dedesinin yanına Açe'ye gönderilmiş ve orada veliahd tâyin edilmişti. Dedesinin katlinden sonra *Alâüddîn Riâyet Şah* bu çocuğu himayesine almış; sonra kendi hükümdarlığını gölgelendirdiği için, onu da öldürtmüş¹⁵ ve karısının kral soyundan olmasına dayanarak rakipsiz bir şekilde hüküm sürmeye başlamıştı¹⁶.

Yeni sultan askerî kuvvetlere hâkim olduğu için kendisine direnmek isteyen emîrleri ortadan kaldırdı ve en aşağı tabakadan taraftarlarını en yüksek mevkilere getirdi. İleride de emîrlerin baş kaldırmasını önlemek maksadıyla onların topraklarını ve silâhlarını aldı ve taştan ev yaptırmalarını onlara yasak etti. İdaresini beğenmeyen kimseleri yok etti. Hükümdarlığının ilk yılında 29.000 kişiyi öldürdüğü iddia edilmektedir¹⁷.

Alâüddîn Riâyet Şah'ın iki oğlu vardı; büyüğünü veliahd ilân edip Açe'de tuttu, küçüğünü ise *Pedir*'e Sultan yaptı. 1603'te,

¹⁵ Zambaur, a.g.e., II. S. 308 ve Th. W. Junboll, Eİ, Atjêh maddesindeki hükümdar listelerinden, *Alâüddîn Mansur Şah*'ın bu torunu olmak gereken Sultan Buyung'un 1589'da kısa bir süre hükümdar tanınmış olduğu anlaşılmaktadır.

¹⁶ *Alâüddîn Riâyet Şah*'ın tahta geçişi hakkında bir başka rivayet olduğunu Marsden, Beaulieu'ye dayanarak ileri sürmektedir : bk. a.g.e. S. 290-91. not 3.

¹⁷ Bk. Marsden a.g.e. S. 292.

yaşı çok ilerlemiş olduğundan hükümet işlerini oğlu ile bölüşmeğe karar verdi. Ancak oğlu da hayli yaşlanmıştı ve tahta tam mânasıyla sahip olmaya can atıyordu; onun içindir ki babasını 1604'te hapse attı ve *Alâüddîn Riâyet Şah* orada 95 yaşında öldü.

Yeni hükümdar *Ali Riâyet Şah* (1604-1607) çok geçmeden bu mevkie lâîk olmadığını gösterdi; daima kadınların arasında idi; bunlar sadece onun cariyeleri değil muhafızları idiler ve bu yüzden silâh da taşırlardı. Böylece *Ali Riâyet Şah* yalnız banyo ve av ile vakit geçiriyor, devlet işleri ile hiç ilgilenmiyordu. Çok geçmeden sultanlıkta kargaşalık ve dirliksizlik başladı.

Alâüddîn Riâyet Şah'ın kızının bir oğlu dedesinin büyük teveccühünü kazanmıştı ve o öldüğü zaman 23 yaşında idi ve annesi ile birlikte sarayda kalmıştı. Bir gün dayısı kendisini fena hâlde azarlayınca kaçmış ve gene dayısı olan *Pedir Sultanı*'nın yanına sığınmıştı. *Açe* kralı onu geri isteyince *Pedir Sultanı* vermedi; bunun üzerine iki kardeş arasında müthiş bir savaş başladı. *Pedir* birliklerine Sultan'ın yeğeni kumanda ediyordu bu bir müddet *Açe* kuvvetlerine galebe çaldı; fakat sonra yenildi. *Pedir Sultanı* da genç prensi kendi hâline bıraktı; onu *Açe*'ye götürüp dar bir hapishaneye koydular.

1606'da Portekizliler *Açe*'ye hücum ettiler ve şehrin birinci istihkâmlarını ele geçirdiler. Bunun üzerine hapisteki genç prens dayısına haber gönderip hapiste zincirlere bağlı bir esir olarak ölmektense elinde silâh kâfirlere karşı ölmeği istediğini bildirdi. Portekizliler'in kazanmakta olmalarından çok korkan sultan, yeğenini serbest bıraktı. Gerçekten de genç prens Portekizliler'i çekilmeğe mecbur etti ve Aceliler arasında büyük bir şöhret kazandı. Müteşebbis ve muhteris bir kadın olan annesi de onu tahta oturtmağa karar vermiş olduğundan emîrler'e dağıtılmak üzere ona bol para verdi ve zengin ve fakirleri memnun edecek hareketlerle halkı, emelini gerçekleştirecek şekilde hazırlamaya koyuldu. Bu sırada sultan da birden bire ölünce, genç prens hemen saraya girdi ve vait ve ihsanlarla muhafızları, subayları ve saray bakanını kazanarak *İskender Muda* (veya *Mökuta Âlem*) adıyla tahta oturdu (1607-1636).

Pedir Sultanı kardeşinin ölümünü haber almış fakat ondan sonra olup bitenleri duymamıştı. Tahta oturmak üzere *Açe*'ye geldiğinde tedbirsiz bir şekilde saraya yaklaşmaya başladı. *İskender Muda Şah* ise onu tutturarak hapse attırdı ve bir ay sonra da öldürttü.

Yeni sultanın tahta oturmasına yardım edenler ve saray bakanı da aynı âkıbete uğradılar. Çok geçmeden yeni sultan, beklendiğinin aksine, çok zâlim, müthiş cimri ve kaba saba olduğunu gösterdi. Başlangıçta Hollandalılar'a ve İngilizler'e karşı çok dostluk gösterdikten, hattâ 1613'te İngiliz kralı *I. James*'in gönderdiği bir mektup ve hediyeler üzerine İngilizler'e *Açe*'de bir ticarethâne açmak imtiyazı da verdikten sonra bu Avrupalı milletlere karşı düşmanca bir durum takınarak ticarethanelerini kapattı. Diğer yandan da *Aru*'ya hücum edip bazı zaferler kazanan *İskender Muda* 1613'te, *Aru*'nun komşusu bulunan *Siyak*'ı da ele geçirmişti. *Cohor* kiralığını da istilâ eden bu sultan bu iki devlette hüküm süren kardeşlerini esir olarak *Açe*'ye getirdi; fakat bunların vasallığı kabul etmeleri üzerine onları memleketlerine gönderdi. Bundan sonra *İskender Muda* 1615'te Malaka'ya muazzam bir sefer tertip etti; fakat bir başarı kazanamadı ise de 1618'de Malaka yarımadasında *Queda*'yı (veya *Kadah*) ve Sumatra'da *Delhi*'yi aldı. 1622'de Malaka'ya tertip edilen yeni bir sefer de Portekizliler'in son anda yardım almaları üzerine başarısızlığa uğradı.

1636'da ölen *İskender Muda*'nın yerine, yakın akrabalarından ve damadı *II. İskender* (Sâni) geçti ve 1640 yılında bu hükümdar *Maklaka*'yı Portekizliler'den alarak *Açeliler*'in bu rüyalarını gerçekleştirmeğe ve Malaka boğazını tamamiyle *Açe* kontrolü altına almaya muvaffak oldu. *Açe* ikinci defa tarihinin zirvesine ulaşmış bulunuyordu.

İskender Sâni 1641'de öldüğü zaman erkek vâris bulunmadığından karısı ve *İskender Muda*'nın kızı *Safiyetüddîn Tâc ül-Âlem* adı altında ve kolaylıkla tahta çıktı (1641-1675) ve böylece *Açe* tarihinde 1699'a kadar 4 kadının arka arkaya hükümdar olmasıyla 58 yıl sürecek olan hakikî bir kadınlar saltanatı devri başlamış oldu. Öyle ki 1688 ve 89'da *Açe*'ye gitmiş olan *Dampier*, burada oturan İngilizler'in yanlışlıkla *Açe*'nin

eskiden beri hep kraliçeler ile idare edildiğini sandıklarını yazmaktadır¹⁸.

Uleebalang denilen emîrlerin, iktidarlarını kadın hükümdarlar zamanında daha genişlettikleri ve *Açe* sultanlığını hakikî bir aristokrasi hâline getirdikleri anlaşılmaktadır. Asıl devlet idaresini ellerinde bulunduran emîr sayısı 12 idi ve bunların şeflerine *Maharaca* adı verilmekteydi. Kraliçelerin bu emîrlerden her hangi birisini tâyin veya azletme yetkisi yoktu. Bununla beraber kraliçeye büyük bir saygı ve bağlılık gösterilirdi¹⁹.

Safiyetüddîn Tâc ül-Âlem 1675'e kadar 34 yıl hüküm sürdü. Ölüncü emîrler yerine *Nakıyetüddîn Nur Âlem*'i kraliçe seçtiler. Yavaş yavaş *Açe*'de hükümdar olarak eski sultan soyuyla kan bağlantısı bulunan evlenmemiş yaşlı bir kadının seçilmesinin bir örf kaidesi olarak yerleştiği söylenebilir²⁰. Bu seçimin kimler tarafından yapıldığı hususunda açık bir kayıt yoksa da mevcut emîrlerin yeni hükümdarı seçme yetkisine sahip oldukları anlaşılmaktadır.

Kraliçeler seçimden sonra saraya hapsedilmiş gibi idiler. Bununla beraber aşağı tabakadan kimsenin görmediği kraliçeler yılda bir kere tamamiyle beyazlar giyinmiş olarak bir file biner ve böylece *Açe* ırmağında yıkanmaya giderlerdi²¹. Ayrıca kraliçelerin yabancı elçi ve heyetleri de kabul ettikleri bilinmektedir.

Nakıyetüddîn Nur Âlem 1678'de ölüncü emîrler bunun yerine *Zekıyetüddîn İnâyet Şah*'ı seçtiler (1678-1688). 1684'te *Açe*'ye gitmiş olan bir İngiliz heyeti mensupları bu kraliçeyi 40 yaşlarında bir kadın olarak tasvir etmektedirler. Demek ki *Zekıyetüddîn İnâyet Şah* tahta geçtiği zaman 35 yaşlarında idi.

İngiliz heyetinin gayesi, *Açe* topraklarında bir istihkâm yapma müsaadesi elde etmektir. Kendilerini çok kibar bir şekilde kabul eden kraliçe, bu teklifi sultanlığının âdetlerine aykırı bulduğu için reddetti ve "*Madras vâlisi sarayımı altınla doldursa kendisine ne bir kale ne de tuğladan bir ev yapma müsaadesi veririm*"

¹⁸ Bk. Dampier Guillaume, Voyage autour du Monde, Amsterdam 1701., III., S. 157.

¹⁹ Bk. Dampier, a.g.e., S. 157.

²⁰ Bk. Marsden, a.g.e., S. 325.

²¹ Bk. Dampier, a.g.e., S. 156.

dedi²²; yalnız İngilizler'in tahtadan bir ticarethâne yapmalarına izin verdi ve ticaret için gelecek İngilizler'in hoş karşılanacaklarını bildirdi.

Gerçekten de Açe sultanlığında, her hangi bir şekilde yabancı devletlerin eline geçer diye kraliçenin bile istihkâm yapıpmağa hakkı yoktu.

Zekiyüddîn İnâyet Şah ölünce yerine *Ziynetüddîn Kemâlât Şah* (1688-1699) seçildi. Ancak bir erkek hükümdar seçilmesini istiyen ve saraya uzak olan dört emîr yeni seçilen kraliçe ve diğer emirlere karşı silâha sarıldılar ve beş altı bin kişi ile şehre doğru ilerlemeğe başladılar ve Açe ırmağının doğu kıyısına gelerek mevzilendiler. Irmağın doğusunda kalan bütün topraklar bunların hâkimiyeti altında idi. Yeni kraliçeye sadık kuvvetler ise ırmağın batı kıyısını tutmuş bulunuyorlardı²³. Savaş daha çok geceleri yapılıyor, gündüzleri ise iki tarafın askerleri serbestçe şehirde işlerinin başına dönüyorlardı. Bu savaş molalarında iki taraf yavaş yavaş bu iç savaşın lüzumsuzluğuna inandı ve kraliçe de başta kaldı. Seçilecek kraliçede aranan ve yukarıda zikrettiğimiz vasıflar hakkında bir kere daha anlaşmış oldular²⁴.

Ziynetüddîn Kemâlât Şah zamanında Açe'deki İngiliz ticaret kumpanyası da kraliçeden bir ticarethane kurma imtiyazı elde etti.

Ziynetüddîn'in saltanatı sırasında, o öldüğü zaman yerine gene bir kadın seçilmesini istemiyenler, kadınların hükümdar olamayacaklarına dair *Mekke*'den bir fetva elde ettiler²⁵ ve bunlar 1699'da kraliçe ölünce yerine bir kadının seçilmesini önliyebildiler ve bunların başı olan *Şerîf Cemalüddîn* adlı biri *Bedr ül-Âlem* adı ile tahta geçti. Ancak *Bedr ül-Âlem*, İngilizler'in ithâl etmekte oldukları mallar üzerine bazı vergiler koymak isteyince İngilizler bazı köylere ateş açtılar; halk yeni krala karşı hoşnutsuzluk göstermeğe başladı. Bundan faydalananlar Sul-

²² Bk. Marsden, a.g.e., S. 318.

²³ Dampier 1688 yılında Açe'yi terkettiği zaman henüz iki ordu böyle karşı karşıya imiş. bk. Dampier, a.g.e. S. 158.

²⁴ Bk. Marsden, a.g.e. S. 325.

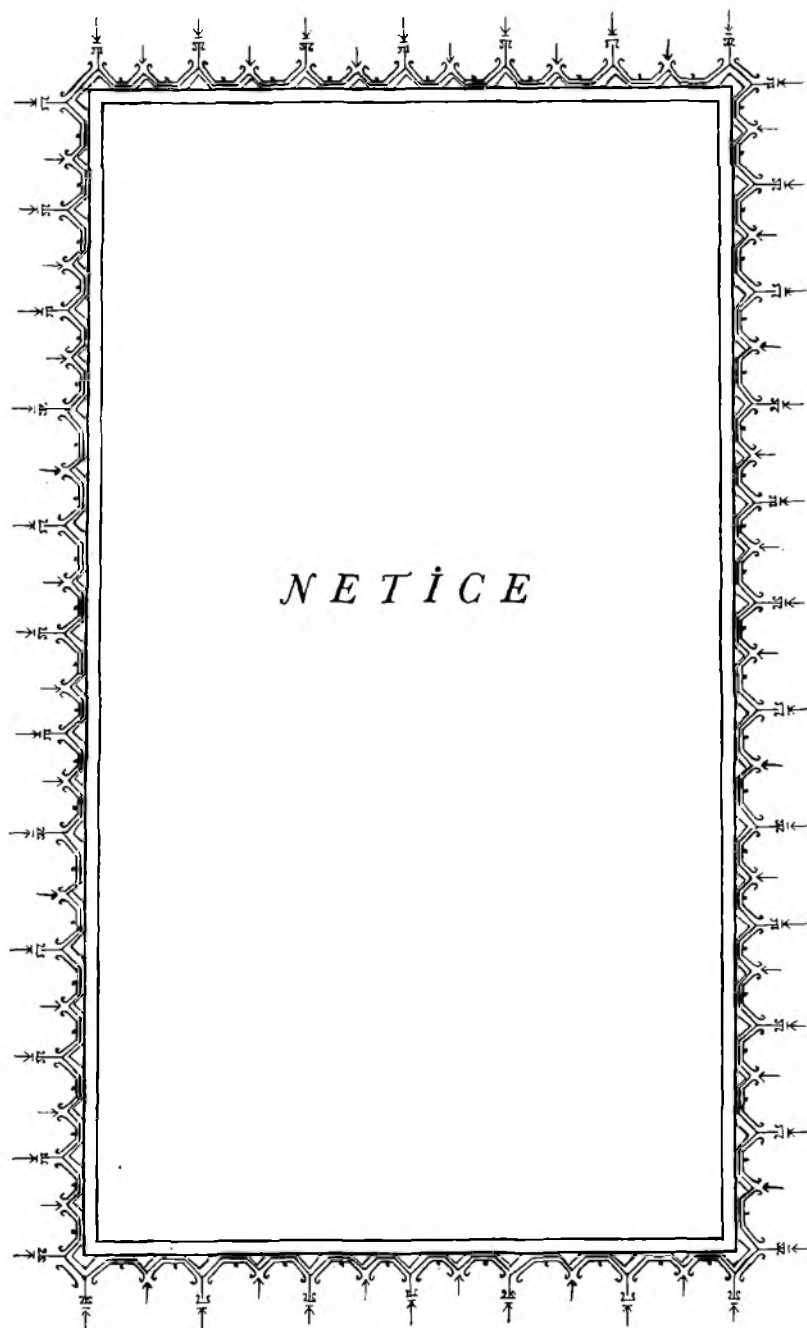
²⁵ Bk. Th. W. Junboll Eİ., Atjeh maddesi, I. S. 513 ve öf.

tan *Bedr ül-Âlem*'i tahttan indirerek (1702) *Ziynetüddîn Kemalât Şah*'ın yeğeni *Perkara Âlem Şerif Lamtuî*'yi (1702-3) tahta geçirmeğe muvaffak oldular. Bununla beraber 1727'de *Alâüddîn Ahmed Şah* (1727-1733) tahta geçinceye kadar taht kavgaları devam etti. Nihayet bu hükümdar devamlı ve yeni bir hanedan kurabildi. Bir yandan bu iç savaşlar, bir yandan da sömürgeci devletlerin bütün dünyayı ele geçirmek yolundaki gayeleri yüzünden *Açe* sultanlığının eski kudretli günleri artık bir hâtradan başka bir şey değildi. Nihayet 1873'de Hollandalılar *Açe*'yi işgal ederek, doğunun bir zamanlar en kuvvetli müslüman devleti olan bu sultanlığı da kesin olarak tarihten sildiler. Son hükümdar *Mahmud Şah* kaçtı ve bir yıl sonra da öldü.

Açe Sultanlarının Listesi :

1. ALİ MUGÂYET ŞAH 1514-1528
2. SALÂHÜDDÎN İ. ALİ 1528-1537
3. ALÂÜDDÎN EL-KAHHÂR İ. ALİ 1537-1568
4. HÜSEYİN 1568-1575
5. SULTAN MUDA 1575-(Birkaç gün)
6. SULTAN SRİ ÂLEM 1575-1576
7. ZEYNÜLÂBİDİN 1576-1577
8. ALÂÜDDÎN MANSUR ŞAH 1577-1586
9. SULTAN BUYUNG hükümdarlığı şüpheli
10. ALÂÜDDÎN RİÂYET ŞAH 1586-1604
11. ALİ RİÂYET ŞAH 1604-1607
12. İSKENDER MUDA (MÖKUTA ÂLEM) 1607-1636
13. İSKENDER SANİ 1636-1641
14. SAFİYETÜDDÎN TÂC-ÜL-ÂLEM (12.nin kızı, 13.nün
dulu) 1641-1675
15. NAKİYETÜDDÎN NUR ÂLEM 1675-1678
16. ZEKİYETÜDDÎN İNÂYET ŞAH 1678-1688
17. ZİYNETÜDDÎN KEMÂLÂT ŞAH 1688-1699
18. BEDR ÜL-ÂLEM ŞERİF HÂŞİM CEMÂLÜDDÎN 1699-1702
19. PERKARA ÂLEM ŞERİF LAMTUİ 1702-1703
20. CEMÂL ÜL-ÂLEM BEDR ÜL-MÜNİR 1703-1726
21. CEVHER ÜL-ÂLEM EMİNÜDDÎN 1726 (Birkaç gün)
22. ŞEMSÜLÂLEM 1726 (Birkaç gün)

23. ALÂÜDDÎN AHMED ŞAH	1727-1735
24. ALÂÜDDÎN ŞAH CİHAN	1735-1760
25. MAHMUD ŞAH	1760-1781
26. BEDRÜDDÎN	1764-1765
27. SÜLEYMAN ŞAH	1773-
28. ALÂÜDDÎN MUHAMMED	1781-1795
29. I. ALÂÜDDÎN CEVHER ÜL-ÂLEM....	1795-1815 (1802'ye ka- dar naib ile)
30. ŞERİF SEYF ÜL-ÂLEM	1815-1818
31. II. CEVHER ÜL-ÂLEM	1818-1824
32. MUHAMMED ŞAH	1824-1838
33. MANSUR ŞAH	1838-1870
34. MAHMUD ŞAH	1870-1873

NETICE

Orta çağda bir müsüman prenses

Kühnel - Goetz, Indische Buchmalereien

NETİCE

Buraya kadar, müslüman devletlerde tahta geçtiklerini tesbit ettiğimiz onyedî kadın hükümdardan onaltısını incelemiş bulunuyoruz. Bu kadınlardan dokuzu, Hindistan, Mısır, İran ve Irak'da kurulmuş olan devletlerde, birisi bugünkü Rusya sınırları içinde, geri kalan yedi hükümdar kadın da geniş anlamda Hind adalarında, Maldiv ve İndonezya'da hüküm sürmüşlerdir.

Kadınların tahta çıkmaları Abbasî halifeliğinin artık tamamiyle zayıfladığı ve Moğollar tarafından kendisine son ve katî darbenin indirilmesini beklediği XIII. Yüzyılın birinci yarısında başlamıştır.

Bu bir tesadüf değildir ve bunun başlıca iki sebebi vardır : Abbasî devletinin merkezî otoritesi tamamiyle zayıfladıktan ve imparatorluğun sınırları içinde birçok irili ufaklı devletler kurulduktan sonra bile bütün hükümdarlar hâkimiyet otoritesini ancak halifenin kendilerini hükümdarlıkla görevlendirmiş olmasından sonra elde edebilmişlerdir. Çünkü 1258 yılında Abbasî devlete Moğollar tarafından son verilinceye kadar halife daima bütün imparatorlukta siyasî hâkimiyetin sahibi olarak mülâhaza edilmiştir. Hattâ bir hükümdar her hangi bir yolla yeni topraklar elde ettiği zaman, bu topraklar üzerinde hâkimiyet hakkını kullanabilmek için bile halifeden müsaade almak zorunda kalmıştır¹. Halife ise Hazret-i Muhammed'in, bu incelemenin giriş kısmında zikretmiş olduğumuz hadîsine dayanarak kadınların hükümdarlıklarını reddeden nazariyatçıların fikirlerini benimsemiş ve böyle bir tasdikte bulunmak istememiştir. Nitekim *Şeccer üd-Dür* hükümdarlığa seçilmiş ve bir süre fiilen hükümdarlık yapmış olmakla beraber, halife hükümdarlığını tasdik etmeyince kendi kendisini hal'etmek zorunda kal-

¹ Bk. Emile Tyan, Le califat en régime sultanien; Annales de la Faculté de Droit, Beyrouth, 1956., S. 16 ve 27.

muş, buna karşılık toprakları Abbâsî İmparatorluğu içinde bulunmayan Raziyye Sultan, babası halifeden unvan ve hil'at aldığı hâlde, böyle bir müsaade istemek zorunda olmadığı için hükümdarlığına devam edebilmiştir. Böylece Abbâsî devletinin ortadan kalkmasından sonra, bu devletin eski sınırları içinde kurulan devletlerde kadınların hükümdar olmalarını önliyen son engel de aşılmış, taht yolu buralarda da kadınlara açılmıştır.

İkinci sebep de X. Yüzyıldan itibaren İslâm dünyasında devletler kuran ve vazifeler alan Türkler'in kamu hukukuyla ilgili bir takım yeni görüşleri, alışkanlıkları, girmiş oldukları topluma kabul ettirmiş olmalarında aramak gerekir. Bu görüşler Moğol istilâları sonunda, Arap İmparatorluğu'nun eski eyaletlerinde kurulan yeni devletler tarafından büsbütün kuvvetlendirilmiştir.

Gerçekten de, *Hind adaları* dışında tahta çıkmış olan kadınların hepsi ya Türk yahut da Moğol hanedanlarına mensupturlar. Hind adaları dışındaki hükümdar kadınların hepsinin *Türk* veya *Moğol* soyundan olmaları, bu milletlerin kamu hukukunda kadınlara verdikleri büyük değerin canlı bir belirtisidir.

Türkler'de kadının bazı hâllerdeki üstün durumu herkesçe malûmdur, ayrıca Uygurların ilk zamanlarında da bir prensesin hükümeti ele aldığı bilinmektedir². Girişte açıklamış olduğumuz gibi (bk. S. 9), Moğollar'da küçük hükümdarlara nâibelik eden anneleri veya yeni Han seçilinceye kadar devlet dizginlerini ellerine alan hükümdar karıları mevcuttur.

Ayrıca XVI. Yüzyılın birinci yarısında yazılmış olduğu anlaşılan *Eski Tsaayin Biçik* adlı Moğol kanununda, hukukun başka alanlarında ihmal edilmiş olan Moğol kadınının kamu hukuku alanında bazı imtiyazlara sahip olduğu görülmektedir : adı geçen kanunun 8. maddesinde aynen şöyle denilmektedir : “*Bir kadın bir beye gider de kendisine veya yakınlarına verilmiş olan bir cezanın affedilmesini rica ederse, genel olarak, diğer cinse karşı*

² Bk. Annemarie von Gabain, Die Frühgeschichte der Uiguren; Nachrichten der Gesellschaft für Natur und Völkerkunde Ostasiens, No. 72. S. 26.

duyulan hürmetten ötürü küçük cezalar affedilir. büyük cezaların ise yarısı indirilir"³.

Padişah Hatun'un taht için kardeşi *Soyurgatmış* ile mücadele ettiği bir sırada vezir *Fahr ül-Mülk Mahmud*'un ona "*Birgün padişah olursan beni kasap satırı ile ikiye böldür*" demiş olması da, saltanatın intikali hakkında belli ve bütün teferrüatı ile tespit edilmiş usullere sâhip olmayan⁴ Türk ve Moğollar'da, kadınların hükümdar olabileceklerinin her zaman düşünüldüğünü bize ispat etmektedir.

Kadınlara idarî işlerde vazife vermenin veya böyle vazifeleri hoş karşılamamanın başka örneklerini Osmanlılar'da da görmekteyiz : *Orhan* Bey, *Kirmesti* hisarının üzerine yürüdüğü zaman bu hisarın sahibesi *Klemasterya* adlı bir kadındı; bu kadın kardeşi *Mihalçi* ile birlikte Sultan *Orhan*'a karşı çıkıp onu karşılamış ve çokça "*Piş keş*" çektiği için *Orhan* kendisini hisar sahibeliğinde ibka etmiştir⁵. Bir Türk devleti olan *Akkoyunlu* devletinin hükümdarı *Uzun Hasan*, annesi *Sâre Hatun*'u elçilikle *Fatih Sultan Mehmed*'e göndermişti; *Fatih Sultan Mehmed* bu kadına çok iyi muamele ederek kendisine "*ana*" diye hitap edip onu *Trabzon* seferine birlikte götürmüş, sonra da değerli hediyelerle oğlunun yanına yollamıştı⁶. *III. Murad*'ın *Harem-i Humâyun* Kethudası *Canfeda* kadının da erkân-i devletten olduğunu girişte söylemiştik. Osmanlılar'da taht varissiz kalmadığı için bir kadın hükümdarla karşılaşmamaktayız. Bununla beraber Osmanlılar için verdiğimiz örneklerin en ilgi çekicisi *II. Mahmud* zamanına rastlamaktadır : Kasım 1808'deki *Yeniçeri* ayaklanmasında *II. Mahmud*, kardeşi *IV. Mustafa*'yı öldürttüğü zaman, *Yeniçeriler* Osmanlı tahtının sahibi ve tek varisi *II. Mahmud*'u tahtından indirmeğe karar verdiler. Bunun üzerine onlara : "*Peki kimi Padişah ideceksiz?*" diye soruldu.

³ Bk. Kurt Alinge, *Mongelische Gesetze* Leipzig 1934, S. 34, 54, 121 (Türkçesi, C. Üçok, Ank. Huk. Fak. Der. C., X., Sayı 1-4. S. 696 ve C. XI., sayı, 3-4. S. 287).

⁴ Bk. Halil İnalcık, Osmanlılarda saltanat verâseti usulü ve Türk hâkimiyet telâkkisi ile ilgisi, S. B. F. D. XIV., Sayı 1. 1959, S. 69-94.

⁵ Bk. Mehmed Neşrî, *Kitabi - Cihannumâ*, Unat - Köymen yayını, I., S. 165-6.

⁶ Bk. Mehmed Neşrî, a.g.e., II., S. 752-3.

Onlar : “*Esmâ Sultan*⁷ olsun; her kim olursa olsun, *Padişah* da bir adam değil mi? Kim olursa olsun; Allah ocağımıza zeval vermesin” diye bağırarak cevap vermişlerdir⁸.

Görülüyor ki, XIX. Yüzyıl başında bile bir kadının, hem de Osmanlı tahtı gibi hilâfet unvanıyla da süslü bir tahta oturulabileceği düşüncesi, Yeniçeri ocağı gibi taassubu ile şöhret yapmış bir müessesenin mensuplarına hiç de yabancı gelmemiştir.

Kadınların İslâm devletleri tahtlarına, tahta çıkışta “Şevket” ve “Galebe” yolunun, toplu adıyla “Kahriyye” nin artık iyice yerleştiği bir çağdan sonra oturmuş olmaları da unutulmamak gerekir. Bununla beraber kadınlar yalnız bu yoldan hükümdarlık elde etmiş değillerdir. İlk kadın hükümdar *Raziyye Sultan*, babası tarafından veliahd tâyin edilmiş, ancak sonradan hakkını “Galebe” yoluyla kabul ettirmek mecburiyetinde kalmıştır. İkinci hükümdar *Şecer üd-Dür* doğrudan doğruya seçimle iş başına getirilmiş, Halifenin bu seçimi kabul etmek istememesi üzerine, kısa bir saltanattan sonra, kendi kendisini hal’etmek mecburiyetinde kalmıştır. *Türkân Hatun* da Kutluk devletinin ileri gelenleri tarafından seçilmiş, İlhanlı imparatorları onu önce nâibe, sonra hükümdar olarak tanımışlardır. *Türkân Hatun*’un kızı *Padişah Hatun*’a gelince, kocası *Keyhatu* zamanında kardeşi *Soyurgatmış*’dan kurtulup tâyin yoluyla idareyi tek başına eline almıştır. *Ebeş Hatun*, Hülegü tarafından nasbedilmiş, Argun tarafından saltanattan uzaklaştırılmış, ancak o “Galebe” yoluyla gene de tahta çıkmış ve 22-23 yıl saltanata sahip olmuştur. *Beni Hurşid* devletinin başında, siyasî ihtirasların mağlup edemediği dindar *Devlet Hatun*, başka bir vâris bulunmadığı için tahta geçirilmiş fakat ufukta beliren tehlike bulutları karşısında tahtı kardeşine bırakmıştır. *Olçaytu Han*’ın kızı *Satı Bey*, İlhanlı devletinin yıkılması sırasında, iki kuvvetli rakip emîrden birinin, *Küçük Hasan*’ın yardımı ile hükümdar ilân edilmişti. *Döndü Hatun* ise Bağdad’a fiilen hâkim olduktan sonra, Vâsıt da “Galebe” yoluyla idareyi tamamen eline almıştır. *Fatma Bike* ise, Kasım Hanlığını tamamiyle or-

⁷ Esmâ Sultan IV. Mustafa’nın hemşiresidir.

⁸ Bk. Tarih vesikaları dergisi, 1941, L, S. 25 ve E. Z. Karal, Osmanlı Tarihi, C. V., S. 100.

tadan kaldırmak için en elverişli anı beklemekte olan Moskova tarafından siyasî gayelerle tahta oturtulmuştur.

Maldiv adalarında ve *Açe*'de tahta çıkan hükümdar kadınlar, başka vâris bulunmadığı için seçim yoluyla iş başına geçmişler ve sonradan *Açe*'de kadınların hükümdar olmaları âdeta bir örf ve âdet kaidesi olarak yerleşmiştir. Hind adalarında kadınların tahta çıkışlarının kolayca kabul edilmesinde de, buralarda eskiden yer yer mevcut olan matrilokal aile sisteminin büyük bir rolü olduğu muhakkaktır.

Görülüyor ki dünyanın dört bucağında yaşayan kadınlar, bazen siyaset sahnesinin kapılarını açık bularak, bazen de bu kapıları zorlayarak, çoğu zaman tarihçilerin ihmal edemiyecekleri başarılı roller oynamışlardır. İslâmiyyet'in ve fethedilen bazı ülkelerin örf ve âdetlerinin tesiriyle kadınların mecbur tutulduğu tesettüre ve harem hayatına rağmen Müslüman kadınlar gene de diğer hemcinslerinden geri kalmadıklarını ispat etmişlerdir.

Cenevre 1961

Not : 132. sayfadaki paraların üçüncü sırasının başındaki para baş-aşağı basılmıştır.

BİBLİYOGRAFYA

- ABDULLAH EMİR, *Hatıralar* (Tarih Dünyası, 1950).
- AHMED BİN HÜSEYİN BİN ALİ, *Tarih-i cedid-i Yezd*, Yezd 1317.
- ALİ HASAN HAN, *Subh-i Gülşen*, Hindistan 1295.
- ALİNGE KURT, *Mongolische Gesetze* (Türkçesi C. Üçok, Ank. Huk. Fak. Dergisi C. X ve XI.) Leipzig 1934.
- ARAT REŞİT RAHMETİ, *Kasım Hanlığı maddesi*, İsl. Ans. Cüz 59. S. 382-4.
- ARNOLD T. W., *Khalife maddesi*, Encyc. de l'İsl.
- ARSEVEN C. E., *Les Arts Decoratifs Turcs*.
- AYNİ BEDRÜDDİN AHMED, *İkd ül-Cumân fi târih ehl iz-zamân*, Beyazıt kitaplığı yazmaları Nu. 2391. 2 C.
- ÂZER LUTF ALİ, *Âteşgede*.
- AZİZ A., *Tatar tarihi*, Moskova 1925 (Kazanca).
- AZZÂVÎ ABBAS EL-, *Târih ül-Irak*, 3 C., Bağdat 1936.
- BADÂ'UNÎ ABDÜLKADİR EL-, *Müntehab üt-Tevârih*.
- BAQİR MUHAMMED, *Lahore Past and Present* (Lahore 1952).
- BARANİ, *Tarih-i Firişte*. Baqir,
- BARTHOLD VE YINANÇ MÜKRİMİN HALİL, *Ebu Said maddesi*, İsl. Ans. IV. C., S. 44-46.
- BAYUR HİKMET, *Hind Tarihi*, Ankara 1946, 2. C.
- BAYUR HİKMET, *Sultan İletmiş'in adı hakkında*, Belleten sayı 56, S. 567-588.
- BİTLİSİ ŞEREF HAN BİN ŞEMSÜDDİN, *Kitab-ı Şerefnâme*, 2 C (Yayınlayan Vladimir Velyaminof ZERNOF) Petersburg 1862.
- BROCKELMANN CARL, *İslâm devletleri ve milletleri tarihi* (Çeviren Neşet ÇAGATAY), Ankara 1954.
- BROWN E. G., *Literary History of Persia*, Cambridge University Press 1956.
- CÜVEYNİ, *Tarih-i Cihangüşâ* (Abdûlbakî Gölpinarlı çevrisi, basılmamış) Leyden 1916.
- CRESWELL C., *The Muslim Architecture of Egypte*, Oxford.
- ÇAGATAY NEŞET, *İslâm'dan önce Arap tarihi ve Cahiliyye çağı*, Ankara 1957
- DAMPIER GUILLAUME, *Voyage autour du Monde*, Amsterdam 1801.

- DEGUIGNES, *Hunların, Moğolların ve Türklerin Tarihi* (Çeviren H. C. YALÇIN), İstanbul 1924.
- DEVLET ŞAH, *Tezkiret üş-Şuarâ*, London 1901.
- DİMAND MAURICE, *Persian miniatures*.
- EBU'L-FEREC İBN ÜL-İBRÎ, *Tarih-i muhtasar üd-Düvel*, Beyrut 1890.
- EBU'L-FEREC İBN ÜL-İBRÎ, *Tarih* (Çeviren Ö. R. DOĞRUL) Ankara 1950.
- EBU'L-FİDÂ, *Tarih* 4 C., İstanbul 1323.
- EBU'L-GÂZİ BAHADIR HAN, *Şecere-i Türk* (Çağatay türkçesinden dilimize çeviren Dr. RIZA NUR) İstanbul 1925.
- EFLÂKÎ Ş. A., *Menâkib ül-Ârifîn*, (Yayınlayan TAHİRİN YAZICI) Ankara 1959-61.
- ELDEM HALİL ETHEM, *Düvel-i İslâmiyye*, İstanbul 1927.
- ELLIOT-DOWSON, *History of India*, London 1867-77.
- EVLYA ÇELEBİ, *Seyahatnâme*, X. Cild.
- GABAIN ANNEMARIE VON, *Die Feühgeschichte der Uiguren* (Nachrichten der Gesellschaft für Natur und Völkerkunde Ostasiens Nu. 72).
- GARDINER J. S., *Maldiva and locadive archipelagoes*, Cambridge 1901-5.
- GIYASÎ, *Tarih-i Gıyasî* (Bağdat nüshası yazma fotokopisi).
- GOLDZIEHER İ., *Etude sur la tradition islamique*, Paris 1952.
- GRAEFE E., *Fatimî maddesi*, İsl. Ans. IV. S. 525 v. öt.
- HAFİZ EBRÛ, *Zübdet üt-Tevarih* (Ayasofya yazmaları No. 3353, 2 C.).
- HAFİZ EBRÛ, *Chroniques des Rois Mongols en İran* (Traduit par K. BAYANİ) Paris 1936.
- HAMAVÎ, NASRULLAH, *Tecarüb ül-Ümem* (Ayasofya yazmaları, Nu. 3115).
- HAMMER-PURGSTALL JOSEPH VON, *Geschichte der Ilchanen*, 2 C., Darmstadt 1842-3.
- HAMMER-PURGSTALL JOSEPH VON, *Über die rechtsmaessige Thronfolge nach den Begriffen des moslemischen Staatsrechts, Besonders in Bezug auf das osmanische Reich* (Abh. Ph. Cl. Bay. A. W., München 1840).
- HAUTECOEUR L. - WIET G., *Les Mosquées du Caire*, Paris 1932.
- HAYYAMPUR A., *Ferheng-i Suhenverân*, Tebriz 1340.
- HAZARD HARRY W., *Atlas of islamic History*, Princeton Uni. 1954.
- HERZOG ANNIE, *Die Frau auf den Fürstenthronen der Kreuzfahrerstaaten*, Berlin 1919.
- HONDMÎR, *Habib üs-Siyer*, Tahran 1333.
- HOROVITZ, *The inscription of İltutmish* (Epigraphia Indo-Islamica) 1911-12.
- HUART CLEMENT, *Histoire des Arabes*, 2 C., Paris 1913.
- HUART CLEMENT, *La fin de la dynastie des İlekâniens* (JA., 7. série, VIII, S. 319-362).
- HÜSEYİN HÜSAMETTİN (ABDİZÂDE), *Amasya Tarihi*, İstanbul 1927, 3 C.
- HÜSEYİN KADRİYYE, *Muhadderat-i İslâm*, Mısır 1331.

- İBNİ BATTUTA, *Seyahatnâme*, İst. 1333.
- İBNİ HALDÜN EL-MAGRİBÎ, *Kitabül-İber*, 7 C., Mısır, Bulak.
- İBNİ HALLİGÂN, *Vefeyat ül-Ayân fi Enbâ iz-zamân*, Kahire 1948 ve Ayasofya yazmaları, Nu. 2992.
- İBNİ İYÂS, *Tarih-i Mısır*, Bulak baskısı 1311-2.
- İBNİ TAGRİBERDÎ, *el-Menhel üs-Sâfi fihristi*, Kahire 1932 (Gaston Wiet yayını).
- İBNİ TAGRİBERDÎ, *en-Nücum üz-Zâhire fi Mülâk-i Mısır il-Kahire*, 10 C., Kahire 1929-49.
- İBN ÜL-ADİM KEMALÜDDÎN, *Histoire D'Halep*, Paris 1900 (Blochet çevrisi).
- İBN ÜL-ESİR, *El-Kâmil fi't-Târih*, 9 C., Mısır 1348-57.
- İBN ÜL-İMÂD EL-HANBELÎ, *Eş-Şezerât üz-Zehab*, 8 C., Mısır 1351.
- İNALCIK HALİL, *Osmanlılarda saltanat verâseti usulü ve Türk hâkimiyet telâkki-siyle ilgisi* (SBF. Der. XIV. Nu. 1.).
- İSFAHANÎ İMADÜDDÎN EL-, *Kitab ül-feth il-Kudüs*, Leyden Brill 1888 (La conquête de la Syrie et de la Palestine par Salah ed-Din, publiée par le comte Carlo de Landberg).
- İSMAİL GALİP, *Müze-i Humayun meskûkat kataloğu, Türkmaniye kısmı*, İstanbul 1311.
- JUNBOLL TH. W., *Açe maddesi* (İslâm Ans. I. C.).
- JUSTI, *Iranisches Namenbuch*, Marburg 1895.
- KARAL ENVER ZİYA, *Osmanlı Tarihi*, V. Cild. Ankara 1947.
- KÂŞÂNÎ EBU'L-KÂSİM ABDULLAH EL-, *Tarih-i Gayâsüddîn Sultan Ulcaytu Sultan Muhammed* (Ayasofya yazmaları Nu. 3019).
- KAZVİNÎ HAMDULLAH, *Tarih-i Güzide*, London 1905.
- KAZVİNÎ MUHAMMED, *Yaddaştay-i Kazvint*, Tahran 1337.
- KEHHALE ÖMER RIZA, *A'lâm ül-nisâ*, 5 c.
- KREMER ALFRED VON, *Studien zur vergleichenden Culturgeschichte des Orientes, vözüglich nach arabischen Quellen*, 2 C., Wien, 1875-77.
- KURAT AKDES NİMET, *Kazan Hanlığı* (DTCF. dergisi Sayı XII)
- KURAT AKDES NİMET, *Rusya tarihi*, Ankara 1948.
- KUTBÎ EBUBEKR EL-, *Tarih-i Şeyh Üveys* (J. B. van Loon yayını) Hague 1954.
- KÜHNEL E. - GOETZ H., *Indische Buchmalereien* Berlin.
- LANE-POOLE STANLEY, *The Mohammedan Dynasties*, London 1894.
- LANE-POOLE STANLEY, *Catalogue of oriental coins in the British Museum*, I. The Khalifs (1875); II.; Mohammadan Dynasties (1876); III. The Turkumans (1877); IV. Egypt (1879); V. The Moors and Arabia (1880); VI. The Mongols (1881); VII. Bukhara (1882); VIII. The Turks (1883), IX. ve X. Additions (1875-1889).
- LANE-POOLE STANLEY, *Catalogue of Indian coins in the British Musum*; I., Sultans of Delhi (1884); II. Mohammadan Staates (1885); III. Moghul Emperors (1892).

- MAGE RAHMÂNİ, *Tezkire-i perdenişân-i Suhengîy*, Kâbil 1335 Ş.
- MAKRİZÎ, *Hutat*, Mısır 1324-6.
- MAKRİZÎ, *Kitab üs-Sülûk li ma'rifet-i düvel-il-Mülûk*, Kahire 1936.
- MARCEL M. J., *L'Egypte depuis la conquête des Arabes jusqu'à la domination française*, Paris 1872.
- MARCOPOLO, *The travels of Marco Polo*, New York 1926.
- MARSDEN W. M., *Histoire de Sumatra* (Traduit par M. Parraud) Paris 1788.
- MAVERDÎ EL-, *El-Ahkâm üs-Sultaniyye*, Eger yayını.
- MEHMED MUBAREK, *Müze-i Humayun meskûkât-i Kadime-i islâmiyye katalogu*, İstanbul 1318.
- MEHMED ZİHNÎ, *Meşahir ün-Nisâ*, İstanbul 1294.
- MENDEZ PINTO F., *Les voyages aventureux de F. Mendez Pinto* (Traduit du Portygais par B. Figuer) Paris 1628.
- MİNHAÇÜDDİN, *Tabakat-i Nâsirî*, farsçası Lahor 1952; İngilizcesi (çeviren H. Raverty) Londra 1881, 2 C., Habib-i Kandaharî yayını, 1328 Ş.
- MİNHAJ-İ SİRÂJ-İ JUZJANÎ, *A General History of Asia. Tabaqât-i Nâsirî*. (Edited by ABDUL HAİ HABİBİ) Kabul, 1963.
- MİNORSKY W., *Kutluk maddesi* (İslâm ansiklopedisi cüz 68. S. 1054.)
- MİNORSKY W., *Lur maddesi* (İslâm Ansiklopedisi, cüz 69., S. 77-78).
- MİRHOND, *Ravzat üs-Safâ*, Laknau.
- MUHAMMED AZİZ AHMAD, *Political History and Institutions of the Early Turkish Empire of Delhi*, Lahore 1949.
- MUHAMMED HASAN HAN İTİMAH ÜL-SALTANA, *Hayrat*, Tahran 1304-1307.
- MUHAMMED KUDRETULLAH, *Netayic ül-Eşkâr*, Bombay 1336.
- MUİNÜDDİN NAZARÎ, *Tarih-i Şebenkâre Emir Timur Gürgân* (Müntehab üt-Tevârih) Tahran 1336 Hurş.
- MURGİNÂNÎ ALİ İBNİ EBU BEKR EL-, *Şerh-i Feth ül-Kadîr*, Mısır 1356.
- MÜNECCİMBAŞI, *Sahâif ül-Ahbab* (Çeviren şair Nedim) İst. 1285, 3 C.
- MÜNŞÎ NÂSİRÜDDİN, *Tarih-i Selâtin* (Ayasofya yazmaları Nu. 3019; bu kitap Sımt ül-Ulâ'nın aynen kopyasıdır).
- MÜNŞÎ NÂSİRÜDDİN, *Sımt ül-Ulâ*, Tahran 1949.
- MÜSTEKÎMZADE SÜLEYMAN, *Tuhfe-i Hattatîn*.
- NEŞRÎ MEHMED, *Kitab-i Cihannümâ*, UNAT-KÖYMEN yayını 2 C. Ankara 1949-57.
- NİZAMÎ HASAN, *Tâc ül-Meâsir fi't-Târih*, Ayasofya yazmaları. Nu. 2991 ve Nu. 2847 ve ELLIOT yayını, Londra 1867-77.
- NİZÂMÜDDİN AHMED HOCA, *Tabakât-i Ekberî*, Kalkütta 1813.
- NİZÂMÜDDİN ŞÂMÎ, *Zafernâme*.

- NÜVEYRÎ, *Nihayet ül-Ereb fi finun il-Edeb* (Köprülü kitaplığı Hacı Ahmed Paşa bölümü yazmaları, Nu. 224 ve Ayasofya yazmaları Nu. 3106).
- PRINS WINKLER, *Atjeh maddesi* (Algemeene Encyclopédie) Amsterdam 1933.
- PYRARD DE LAVAL FRANÇOIS, *Voyage*, Paris 1679.
- RAFFLES ET GRAWFURD, *Description géographique, historique et commerciale de Java*, Bruxelles 1824.
- RAVENDÎ MUHAMMED İBNİ ALİ SÜLEYMAN, *Rahat üs-Sudûr*, Londra 1921 (Yayınlayan Muhammed İkbâl) ve türkçesi (Ahmet ATEŞ çevrisi) Ankara 1957.
- RÂZÎ EMİN AHMED, *Heft İklim*, Kalküta 1918.
- RECUEIL des Historiens des Croisades, 1. C., Paris 1872.
- REŞİDÜDDİN, *Câmi üt-Tevârih*, Leyden Brill 1911 (Blochet yayını). ve Topkapı sarayı kütüphanesi yazma Nu. 1654
- SADÎ-İ ŞİRÂZÎ, *Mevâiz-i Sa'di*, Tahran 1335 (Mehmet Ali Fûrugî yayını).
- SCHREGLE GÖTZ, *Die Sultanin von Eegypten*, Wiesbaden 1961.
- SELİMÎ ALİ EKBER MÜŞİR, *Zenan-i suhenvet*, 3 C., Tahran 1335-37.
- SEMERKANDÎ ABDÜRREZZAK, *Matla'üs-Sa'din* (Ayasofya yazmaları Nu. 3086 ve Manuscrits de la Bibliotheque du Roi Publiées par l'Inst. Royal de la France).
- SOBERHEIM, *Şecer üd-Dürr maddesi* (Encyc. de l'İsl.).
- SPULER BERTOLD, *İran Moğolları tarihi* (C. Köprülü çevrisi) Ankara 1957.
- SÜHEYLÎ, *Tarih-i Mısır ül-Cedid*.
- SÜHEYLÎ, *Tarih-i Mısır ül-Kadim*, 1142 (İbrahim Müteferrika baskısı).
- ŞEMSÜDDİN MUHAMMED MEVALÎ VE MAHMUD BİN YUSUF İSFAHANÎ, *Tarih-i Süistan*, Tahran 1314 Ş.
- ŞEMSÜDDİN SÂMÎ, *Kamus ül-Alâm*, Padişah Hatun ve Lâle Hatun maddeleri.
- ŞİRÂZÎ MUHAMMED BİN MUHAMMED, *Tezkiret ül-Havâtin*, Bombay 1306.
- ŞİRÂZÎ MUİNÜDDİN EBU'L-KÂSİM CÜNEYD, *Şedd ül-İzâr*, 1328 Ş.
- ŞİRÂZÎ ZERKÛB, *Şirâznâme*, Tahran 1310-1350.
- TURAN OSMAN, *Terken (Türkân) unvanı*, (T. H. Tarihi Dergisi. C. I.).
- TYAN EMİLE, *Le califat en régime sultanien* (Annales de la Faculté de droit) Beyrouth 1956.
- VASSÂF, *Tarih-i Vassâf* (Ayasofya yazmaları, Nu. 3108) ve Bombay baskısından tıpkı basım, Tahran 1328 Ş.
- WRIGHT NELSON, *Catalogue of the coins in the Indian Museum*, Calcutta, Oxford 1907.
- YEZDÎ MEVLÂNÂ SA'DÜDDİN, *Tarih-i Selâtin* (Ayasofya yazmaları Nu. 3019).
- YEZDÎ ŞEREFÜDDİN ALÎ, *Zafernâme*.

YINANÇ M, HALİL, *Celâyir maddesi* (İslâm Ansiklopedisi III., S. 64 v. öt.).

ZAMBAUR, *Manuel de Généalogie et de Chronologie pour l'Histoire de l'İslâm.*
3 C.

ZERNOV VLADİMİR VELYAMİNOV, *İzsledovaniye o kasimovski Tzaryah i Tzareviçah*, ST. Petersburg 1866. III. Cild.

ZEYDAN CÖRCİ, *Târih-i Mısr ül-Hadis*, Kahire 1306/1889.

ZİYA PAŞA, *Endülüs Tarihi*, İstanbul, 1304.

İ N D E K S

A

- Abaka, 73-76, 81-84, 97, 107, 118, 125.
 Abbâse, 56.
 Abbasiler, 12-3, 15, 125, 177-8.
 Abdullah (Maldiv veziri), 151.
 Abdullah (Şecer üd'Dürr'ün babası), 47.
 Abdullah bin Hadramî, 150.
 Abdullah bin Revvâha, 14.
 Abdullah bin Muhammed, 150.
 Abdülvehhâb bin Ömer bin Kesîr, 11.
 Abiş Hatun, Bk. Ebeş Hatun.
 Acheen, Bk. Açe.
 Actium, 4.
 Açe, 19, 163-175, 181.
 Âdil (Melik); 17, 43-5.
 Adüdüddîn, Bk. Muhammed (Salgurlu hük.).
 Adüdiyye Medresesi, 110.
 Adüdüddeve, Bk. Muhammed (Salgurlu hük.).
 Afgan, 159.
 Afrika, 3, 10.
 Ahab, 3.
 Ahasya, 4.
 Ahmed (Celâyirli hük.), 137-141, 144-5.
 Ahmed Han, 74.
 Ahmed Şenûrâze, 149-50.
 Ahmed Teküdar, 76-7, 82, 108, 125.
 Akboğa, 145.
 Akdeniz, 125.
 Akkâ, 52, 56.
 Akkoyunlu, 179.
 Ak Muhammed, 157.
 Akrancin, 129.
 Aksungur, 114.
 Aktay Fâris, Bk. Fâris Aktay.
 Aladağ, 125.
 Alafrenk, 130.
 Alâüddevle, 105, 138.
 Alâüddevle (Celâyirli prensi), 145.
 Alâüddîn Ahmed Şah, 173-4.
 Alâüddîn Cânî (Melik), Bk. Cânî Alâüddin.
 Alâüddîn Cevher ül-âlem I. (Açe Hük.), 174.
 Alâüddîn el-Kahhar (Açe hük.), 165-7, 173.
 Alâüddîn Mansur Şah (Açe hük.), 167-8, 173.
 Alâüddîn Mes'ud Şah, 37.
 Alâüddîn Muhammed (Açe hük.), 174.
 Alâüddîn Riâyet Şah (Açe hük.), 168, 173.
 Alâüddîn Şah Cihan, 174.
 Aleksi (Çar), 158.
 Algançi, 111.
 Ali (Halife), 15.
 Ali Melik, 74, 89.
 Ali (Celâyirli prensi), 145.
 Ali bin Musa, 15.
 Ali Ekber Müşir-i Selimî, 37.
 Ali Gûrî, Bk. Gûrî, Ali.
 Ali ibni Hişâm, 59.

- Ali Kelekî, 150.
 Ali Mugâyet Şah, 165-173.
 Alinge Kurt, 179.
 Ali Padişah, 127.
 Ali Riâyet Şah (Açe hük.), 169, 173.
 Ali Şah, 126-7.
 Ali Ükreñç, 129.
 Almanya, 5, 65.
 Alparslan, Bk. Arslan (Kasım Hük.).
 Altacu, 105.
 Altamış, 24.
 Altınordu, 126-7, 131, 137, 155-6.
 Altunaba, Bk. İhtiyarüddîn Altu-
 niyye.
 Amâlîka, 8.
 Amerika, 6, 10.
 Amerika B. D., 10.
 Amu Derya, 73, 84, 125.
 Anadolu, 83-4, 88, 125-6, 131.
 Angiyano, 107.
 Anna, 7.
 Anne, 5, 7.
 Antonius, 4.
 Antakya, 5.
 Âram Şah, 23.
 Arap, 4, 8, 11, 17, 120, 131, 142.
 Arat Reşit Rahmetî, 156-8.
 Argun, 77, 82, 84, 108-10, 124, 180.
 Argun Oğul, 77.
 Arhutay, 70.
 Arig Boga, 127.
 Arpa Han, 127-8.
 Armada, 5.
 Arslan (Kasım hük.), 157.
 Aru, 165-77, 170.
 Astırhan, 156.
 Asya, 168.
 Athalia, 4, 8.
 Atjeh, BK. Açe.
 Avad, 30.
 Avliyâr Şeyh, Bk. Şeyh Avliyâr.
 Avram, 3.
 Avrupa, 3-6.
 Avusturya, 7.
 Avusturya Veraset savaşı, 6.
 Ayaz İzzüddîn Kebîr Han (Melik),
 30-1, 33.
 Aybek İzzüddîn, 49, 50 ve öt., 55 v.
 öt.
 Aybek Kutbüddîn, 23-5.
 Aybek Seyfüddîn (Melik), 31.
 Aydoğdu Cemâlüddîn bin, 62-3.
 Aynî, 17, 46-50, 52, 54, 56, 58-9, 63.
 Ayşe (Hazret-i), 12.
 Ayşe Hatun, 106.
 Aytekin İhtiyarüddîn, Bk. İhtiyarüd-
 dîn Aytekin.
 Aytigin Beşmekdar, 60.
 Azerbaycan, 126, 129, 137-8.
 Azermidoht, 9.
 Aziz (Halep Meliki), 17.
 Aziz A., 156-7.
 Azzavî, 139-40, 142-3.
 İzzüddîn Kebîr Han Ayaz, Bk. Ayaz
 İzzüddîn Kebîr Han.
 İzzüddîn Kürşasb, 117.
 İzzüddîn Mehmed Sâlârî (Melik),
 Bk. Sâlârî İzzüddîn Mehmed.
 İzzüddîn Muhammed (Lur hük.),
 118, 122.

B

- Baalbek, 12.
 Babil, 16.
 Bâb-i Zübeyde, 63.
 Bâb ül-Lûk, 59.
 Bâb ül-Merâtib, 12.
 Badaun, 24.
 Baderâî Necmüddîn, 58.
 Bağdat, 11-3, 16, 53-4, 58, 86, 88-9,
 103, 107, 117, 125, 127, 129-31,
 137, 140-43, 180.
 Bağdat Hatun, 127.
 Bahâüddîn Ali bin Muhammed, 63.
 Bahr el-, 45.
 Bahriyye Memlûkleri, 45, 47-50, 52,
 55, 60, 65.
 Bahşâyış, 141.
 Bahtiyârî, 117.
 Ba'kûba, 141.

- Balaban, 38-9.
 Barak Hâcib, 69, v. öt., 97, 105.
 Barakoğul, 73.
 Baranî, 32.
 Barthold, 72.
 Baskak, 111, 119.
 Basra, 142-3.
 Batta, 165-6.
 Baybars, 49, 57, 65, 124.
 Baydu, 83, 86, 88-90, 97, 126-7.
 Bayezid (Celâyirli hük.), 137-8, 145.
 Bayur Hikmet, 24-5, 27, 29-30.
 Bâzar-i Bezzazân, 29.
 Beaulieu, 168.
 Bedevi Mahmud, 65.
 Bedrüddîn (Açe hük.), 174.
 Bedrüddîn Lu'lu, Bk. Lu'lu Bedrüddîn.
 Bedrüddîn Mes'ud (Lur Prensi), 118.
 Bedrüddîn Sungur Rumî, 34.
 Bedr ül-âlem Şerif Cemâlüddîn (Açe hük.) 172-3.
 Behmen, 8.
 Behram Şah, Bk. Muizzüddîn Behram Şah.
 Bekr, 74.
 Belkîs, 3, 4, 8.
 Belkîs-i Cihan, 29, Bk. Raziyye.
 Benares, 23.
 Bengal, 23, 25, 26.
 Beni Hurşit, Bk. Hurşitoğulları.
 Berberî, 149.
 Berdaa, 77.
 Berkok, 138-9, 145.
 Berlin, 95.
 Besîne, 12.
 Beyzâvî Kâdî, Bk. Kâdî Beyzâvî.
 Bibi Türkân, 71, 77, 82, 97, 105.
 Bihar, 24-5.
 Bilsen, 25.
 Bintang, Bk. Unçangtana.
 Bistu, 151.
 Bitlisî Şeref Han, 129-30, 132.
 Biyana, 23.
 Bizans, 6, 16.
 Blochet, 75, 83, 85, 90, 110.
 Boz-Aba, 114.
 Brockelmann, 17.
 Buka Çinksank, 82-3, 109.
 Buka Timur, 106.
 Buralkı, 111.
 Burc ül-Ahmer, 63.
 Buyung (Sultan, Açe hük.), 168, 173.
 Büyük Britanya, 149.
 Büyük Friedrich, 6.
 Büyük Hasan, Bk. Hasan Büyük.
 Büyük Lurlular, 1117-20.
- C**
- Cafer bin Abi Tâlib, 14.
 Calcutta, 36.
 Cami-i Mescid, 29-30.
 Can Ali, 18.
 Cananor, 152.
 Canay, 156.
 Canfeda Kadın, 18, 179.
 Cangûrî, 117.
 Cânî Alâüddîn (Melik), 30-1.
 Cantana, Bk. Unsangtana.
 Capara, 167.
 Cargutay, 70, 86.
 Câselik el-, 141.
 Catvan, 34.
 Cava, 164, 167.
 Celâli evi, 90.
 Celâlüddîn (Lur Prensi), 118, 122.
 Celâlüddîn (Maldiv hük.), 150-1.
 Celâlüddîn Arkan, 109.
 Celâlüddîn Abû'l-Muzaffer Halci, Bk. Halci Celâlüddîn Ebu'l-Muzaffer.
 Celâlüddîn Harezmsah, 24, 69, 70.
 Celâyirliler, 127-31, 137-43.
 Cemne, 30, 36.
 Cemâlüddîn (Maldiv veziri), 150.
 Cemalüddîn bin Aydoğdu, Bk. Aydoğdu Cemâlüddîn bin.
 Cemâlüddîn Hızır (Lur hük.), 118.
 Cemâlüddîn Yağmur, 48.

- * Cemâlüddîn Yakut-i Habeşî, Bk. Delhi (Sumatra'da), 170.
 Habeşî Cemâlüddîn Yakut-i. Demak, 164.
 Cemal ül-âlem Bedr ül-Münîr, 173. Dervâze, 141.
 Cengiz, 9, 24, 69, 125. Devlet Hatun, 117-122, 180.
 Cerguday, Bk. Cargutay. Devlethane, 28.
 Cevher ül-âlem, 173-4. Dihli, 23.
 Cezire, 47. Diliday Bahadır, 85.
 Christine, 7. Dilâr, 118.
 Cihangir (Hind İmp.), 16. Dilşad Hatun, 127, 137, 139, 145.
 Cihangir (Lur hük.), 122. Dimitri II. (Çar), 157.
 Cihan Timur, 128, 130-1. Dimyat, 46-7, 52.
 Cintimur Tayangu, 70, 97. Disraeli, 5.
 Cohor, 168, 170. Dival, 31.
 Con, 29, 36. Divan-i Mezalim, 13.
 Cuçi Kasar, 129-8. Diyarbakır, 44, 129-30, 137-8.
 Cücin Hatun, 106. Dolandı Hatun, 128.
 Cüneydî Nizam ül-Mülk, 30-1. Dostluk adaları, 3.
 Cüneydî Ziyâüddîn, 32. Döndü Hatun, 19, 137-143, 145, 180.
 Cüveynî, 53, 69. Dyah, 164 v. öt.
 Cüveynî Şemsüddîn, 77.

Ç

- Çagatay, 69, 73, 84, 97.
 Çagatay Neşet, 4, 17.
 Çanığır, 55, Bk. Aybek İzzüddîn.
 Çerendab, 77, 110.
 Çerik, 105.
 Çerkes Kölemenleri, 65.
 Çevgân, Bk. Çögen.
 Çıgan, 89.
 Çin, 9, 16, 125-6.
 Çinli, 88, 129.
 Çoban Emîr, 111, 127-8.
 Çögen, 23.

D

- Dampier, 170 v. öt.
 Damrilah, 31.
 Danimarka, 3, 5-7.
 Danyal (Kasım hük.), 156.
 Dayfa Hatun, 17-8, 54.
 Deguignes, 101, 110, 127-8.
 Delhi, 23-31, 33-5, 38, 74-5, 119, 151.

E

- Ebeş, 19, 83, 101-114, 180.
 Ebeş Ribatı, 110.
 Ebubekir (Halife), 14.
 Ebubekir (Lur hük.), 122.
 Ebubekir (Lur prensi), 122.
 Ebubekir (Salgurlu hük.), 101-2, 114.
 Ebubekir Ahmed bin Ali, 12.
 Ebu Hanife, 13, 29.
 Ebu'l-Abbas Abdullah, 15.
 Ebu'l-Berekât, 149.
 Ebu'l-Ferec, 48, 55, 64, 76, 117, 127.
 Ebu'l-Fidâ, 58, 62.
 Ebu'l-Gâzi Bahadır Han, 130.
 Ebu'l-Ulâ, Bk. İmâdüddîn Ebu Ya'lâ.
 Ebu Said Bahadır, 16, 119, 127, 137, 139.
 Ecmir, 23.
 Eğitim Nâsırüddîn, 30.
 Ekber Şah, 16.
 Elcezire, 8, 138.
 Eldem Halil Ethem, 24, 101-2, 117, 119, 128, 139-40, 143.

Elisabeta, 7.
 Elisabeth, I., 5, 7.
 Elisabeth II., 7.
 Elliot Dowson, 24.
 Emevî, 16.
 Emîn (Halife), 15.
 Emîr Ali (Lur prensi), 122.
 Emîr Çoban, Bk. Çoban Emîr.
 Emîr Muhammed (Lur prensi), 122.
 Emîr Şâir, Bk. Şâir Emîr.
 Emma, 3.
 Endonezya, Bk. İndonezya.
 Endülüs, 12, 17.
 Enger, 13.
 Erdeşir, 8, 53.
 Erman, 95.
 Ermenistan, 131, 138.
 Ertana, 129.
 Esma Sultan, 180.
 Eşmum, 46.
 Eşref (Melik), 18.
 Eşref, Melik Muzafferüddîn Musa, 55-9.
 Eşrefiyye Memlûkleri, 45.
 Eyyubî, 17, 43, 45, 50-1, 53-4, 56, 64.

F

Fahrüddîn, 31.
 Fahrüddîn el-Mısırî, 11.
 Fahrüddîn Yunus bin Şeyh üş-Şüyuh, 47-8.
 Fahr ül-Mülk Nizamüddîn Mahmud, 84, 87-8, 179.
 Fahrünnisâ, 11.
 Fars, 83-4, 101-114, 131.
 Fâris Aktay, 49, 56-9.
 Fatih Sultan Mehmed, 179.
 Fâtîmî Devleti, 17.
 Fatma Bike, 19, 155-9, 180.
 Fatma Dâyin Sultan, 145-152.
 Fatma Hatun, 9.
 Fazlûye, 117.

Feleküddîn Hasan (Lur hük.), 118, 122.
 Fendiyyar Kalu, 150.
 Ferhad, 37.
 Fetek, 48.
 Fin, 155, 158.
 Figuier, 166.
 Folat Melik, 70.
 Frank, 4, 5.
 Frank İmp., 6.
 Fransa, 9, 46, 56.
 Fransız, 10, 46-9, 52.
 Friedrich II. (İmp.), 43, 44.
 Friendship adaları, 3.

G

Gabain von, 178.
 Ganj, 29-30.
 Gazâle, 13.
 Gazâlî, 13.
 Gâzân, 89, 90-1, 125-6.
 Gazanfer Ağa, 18.
 Gâzi Giray, 156.
 Gâziyye Hatun, 17.
 Gazne, 23-4.
 Gazze, 56-7.
 Gıyâsüddîn (Sultan), 44.
 Gıyâsüddîn Mehmed (İltutmuş'un oğlu), 27.
 Gıyâsüddîn Muhammed Ali Şah, 129.
 Giylu Gehri, 28.
 Gorodets, 159.
 Gölpınarlı Abdülbakî, 69.
 Göyük, 9, 70.
 Grawfurd, 164, 167.
 Gûr, 23.
 Gûrî Ali, 31.
 Gülistan, 101.
 Güney Afrika, 45.
 Gürcistan, 131.
 Gürcü, 53.
 Güyük, Bk. Göyük.
 Gvalyor, 23, 25-7, 32-3.

H

- Habeş, 3, 166.
Habeşî, 32.
Habeşî Cemâlüddîn Yakut-i, 32-4.
Habsburg, 5.
Haccâc Sultan, 71, 73 v. öt., 77, 90, 97.
Hacı Togay, Bk. Togay Hacı.
Haçlılar, 43, 45, 46, 57.
Haçlı Seferleri, 5.
Hadîcet üş-Şahcâniyye, 12.
Hâf (Kâdî), 89.
Hâfız Ebrû, 128-30.
Hakan-i Büzürk, 125.
Hakem II., 17.
Hâkim, 17.
Halcî Celâlüddîn Ebu'l-Muzaffer, 74.
Halebî İzzüddîn, 62.
Halep, 17, 45-6, 53-4, 58, 60.
Halife, 12-4, 25, 49, 51, 53-8, 64, 69, 70, 117.
Halife Camii, Bk. Şecer üld-Dür Camii.
Halil (Lur hük.), 117-8, 122.
Halil (Şecer üd-Dürr'ün oğlu), 47.
Halka Memlûkleri, 47.
Hama, 17-8, 57-8.
Hamde binti Vâsık, 12.
Hamdullah Kazvinî, Bk. Kazvinî Hamdullah.
Hamdune, 12.
Hamitbur, 70, 97.
Hammer Joseph von, 14, 69, 71-2, 74-5, 84, 87, 89, 101-3, 105, 119, 128, 130.
Hanbelî, 46.
Haneî, 46.
Han Kirman, 159.
Han Türkân, 69, 70, 72, 97.
Harezmliler, 43-5, 69.
Harezmsahlr, 101.
Harezmsah Mehmed, 24.
Harran, 44.
Harun ür-Reşîd, 15-6.
Hasan (Celâyirli prensi), 145.
Hasan Büyük, 127 v. öt., 137, 139, 145.
Hasan Küçük, 127 v. öt., 137, 180.
Hasan Şah, 81, Bk. Padişah Hatun.
Hasan Uzun, Bk. Uzun Hasan.
Hatice Sultan, 145-152.
Havai Adaları, 10.
Hayrüddîn Muhammed, 166.
Hayyampûr, 95.
Hazer Denizi, 8.
Herodot, 8.
Herzog Annie, 5.
Hezarespîler, 117.
Hısn Keyfa, 44, 46, 48-9.
Hızır (Lur hük.), 122.
Hibetullah el-Fâizî, 58.
Hille, 144.
Hind, 25-6, 177.
Hind Adaları, 178, 181.
Hindikuş, 24.
Hindistan, 5, 16, 23, 29, 35, 149, 164, 167-8, 177.
Hind Okyanusu, 125.
Hindû, 25, 31, 34-5, 38.
Hişam, 17.
Hoca (Moğol prensi), 9.
Hoca Mühezzeb, 31.
Hoca Nizâmüddîn, 108.
Hoca Sadüddîn, 18.
Hocacık Rüküddîn, Bk. Rüküddîn Hocacık.
Hoharlar, 26.
Hollanda, 3, 7, 163.
Hollandalılar, 170.
Hondmîr, 76, 128.
Horasan, 75, 77, 84, 130.
Horovitz, 24.
Hoy, 125.
Huart Clement, 59, 140, 143.
Hudâbende Olcaytu, Bk. Olcaytu Hudâbende.
Hums (veya Humus), 18, 44, 58.
Hurrem Sultan, 16.
Hurremabad, 117, 119.
Hurşîd I (Lur hük.), 122.

Hurşitoğulları, 117-122, 180.
 Hüsâmuddîn ibni Ali, 48.
 Husrevperviz, 9, 14, 53.
 Huveyze, 143.
 Huzistan, 129-30, 142.
 Hülegü, 65, 71, 74, 81-3, 101-3, 105,
 107, 109-10, 125, 130, 180.
 Hüma, 8, 37.
 Hüseyin (Açe hük.), 167, 173.
 Hüseyin (Celâyirli hük.), 137-9, 145.
 Hüseyin II. (Celâyirli hük.), 144-5.
 Hüseyin (Celâyirli prensi), 145.
 Hüseyin Gurhan, 145.
 Hüseyin Hüsametdin, 130.

I

Irak, 102, 129-30, 137, 141, 177.
 Irak-i Acem, 137.
 Irak-i Arap, 129.
 Irak Selçukluları, 101.

İ

İbni Battuta, 11, 23, 25-8, 35, 149-52,
 164.
 İbni Cemâ'a, 14-5.
 İbni Haldûn, 48, 50, 52, 55-6, 59-8,
 61.
 İbni Halligân, 18.
 İbni Hinna, 63.
 İbni İyâs, 52.
 İbni Merzuk Safiyüddîn İbrahim,
 60-1, 63.
 İbni Sem'anî, 12.
 İbni Tagriberdî, 13, 47-8, 50-2, 59,
 61-3.
 İbn ül-İmâd el-Hanbelî, 47, 52, 60.
 İbrahim (Abbâsî Halifesi), 15.
 İbrahim Raca, Bk. Raca İbrahim.
 İffetî, 95, Bk. Padişah Hatun.
 İhtiyarüddîn Altuniyye, 31 ve öt.,
 33-5.
 İhtiyarüddîn Karkuş Han Aytekin,
 31, 33.

İkbal, 111.
 İki Sicilya, 5.
 İlak Hatun, 84.
 İletmiş, 24 Bk. İltutmuş.
 İlhan, 84, 90, 106-7, 102-3, 109-11,
 118-9, 125.
 İlhanlı, 16, 73, 91, 104, 125-33, 137,
 180.
 İlken Celâyir, 145.
 İltutmuş, 23 ve öt., 31-3, 38-9.
 İmâdüddîn, 114.
 İmâdüddîn Ebu Turâb, Bk. İmâ-
 düddîn Ebu Ya'lâ.
 İmâdüddîn Ebu Ya'la, 108-9.
 İmam-i Nâsirî, Bk. Nâsirî İmam-i.
 İncalcık Halil, 118, 179.
 İndonezya, 23, 163, 177.
 İnci Ağacı, 50.
 İncü, 83.
 İnçe Sini, 166.
 İngilizler, 10, 170-2.
 İngiltere, 3, 5, 7.
 İran, 8, 14, 16, 53, 69-78, 107, 117-20,
 126-7, 131, 137, 138, 177.
 İrene, 6.
 İsa, 158.
 İsa bin Musa, 15.
 İsen, 86.
 İsabella I., 6.
 İsabella, II., 6.
 İsfahânî Mahmud bin Yusuf, 74.
 İsfendiyar, 8.
 İskender II (Açe hük.), 170, 173.
 İskender Muda, 169-70, 173.
 İskenderiye, 63.
 İskoçya, 5, 7.
 İsmâil (Eyyûbî), 44.
 İsmâiliyye, 125.
 İspanya, 5, 6, 23.
 İsrail, 3.
 İstahr, 101, 103.
 İsveç, 5-7, 156.
 İşbiliyye, 12.
 İvan IV., 156.
 İzzet Melik, 131.

- İzzüddîn Aybek, Bk. Aybek İzzüddîn. Karahay, 81.
 İzzüddîn Balaban, 37. Karahıtay, 69, 70, 72, 77.
 İzzüddîn Halebî, Bk. Halebî İzzüddîn. Kara Hülegü, 9.
 İzzüddîn Hüseyin I. (Lur hük.), 118, Karakoyunlular, 137-8, 141-4.
 122. Karakuş, 34.
 İzzüddîn Hüseyin II. (Lur hük.), Karal, Enver Ziya, 180.
 119, 122. Kara Yusuf, 138, 141, 143.
 İzzüddîn Hüseyin III. (Lur hük.) Karl VI., 5.
 119-20, 122. Karmat, 25, 29, 30.
 İzzüddîn Hüseyin IV. (Lur hük.), Karolenj, 4.
 122. Kâsım (Celâyirli prensi), 139, 145.
 Kasım (Kasım Sultanı), 155-6.
 Kasım Hanlığı, 155-9, 180.
 Kasr-i Zer, 90.
 Kastilya, 6.
 Katarina, I., 7.
 Katarina II., 6, 7.
 Kavad II., 8, 53.
 Kaydu, 84.
 Kaytaht, 35.
 Kaymerî Emîrleri, 54.
 Kazak, 157.
 Kazan, 18, 155-6, 159.
 Kâzerun, 105.
 Kazvin, 129.
 Kazvinî Hamdullah, 71, 73-4, 86-7,
 102-5, 119.
 Kazvinî Hüseyin, 109.
 Kazvinî Muhammed, 104, 110.
 Kazvinî Yaddaştay-î, 107-11.
 Kebir Han Ayaz (Melik), Bk. Ayaz
 Kebir Han.
 Kehukehran, 34.
 Kemâlüddîn İbn ül-Adîm, 18.
 Kerek, 44-5, 47, 54, 56.
 Kerimüddîn el-Kebir, 11.
 Kerkük, 141.
 Keyâniyan, 8.
 Keyhatu, 82-9, 95, 97, 118, 125, 128,
 180.
 Kıbrıs, 5.
 Kıpçak, 137.
 Kıptî, 58.
 Kırım, 156.
 Kırmızı Kule, 63.
- J**
- James I., 170.
 Jane Grey Lady, 7.
 Jeanne d'Arc, 9.
 Juana, 6.
 Juana, I., 7.
 Juana II., 7.
 Juliana, 3.
 Juliana, 7.
 Junboll, 168, 172.
 Justi, 105-6.
 Justinianus, 16.
- K**
- Kabaca, 24-5.
 Kabang, 165.
 Kadah, 70. Bk. Queda.
 Kâdî Beyzâvî, 13.
 Kadriyye Hüseyin, 52, 64.
 Kafkas, 125.
 Kahire, 44, 45-8, 51, 54, 57, 61, 64,
 166.
 Kakarlar, 26.
 Kal'a-i Cebel, 45, 51, 54, 59, 60-1.
 Kalaun, 49.
 Kalincar, 23.
 Kal'e-i Sefid, 105.
 Kâmil (Melik), 17, 43-4.
 Karabağ, 76.
 Karaçar, 128.
 Karadeniz, 6.

Kız Melik, Bk. T'amar.
 Kirman, 69-78, 81-97, 105, 111, 119, 125.
 Kirmesti, 179.
 Kitab ül-Harac, 12.
 Klemasterya, 179.
 Kleopatra, 4, 8.
 Kolmar Birliği, 6.
 Kolomb Kristof, 6.
 K'o-Pai-K'o, 130, Bk. Satı Bey.
 Köprülü Cemal, 69, 82.
 Köprülü Fuad, 24.
 Kösem Sultan, 16.
 Köymen Mehmed, 179.
 Kremer von, 11, 13, 15.
 Ksenefon, 8.
 Kubilây, 125.
 Kuçi Seyfüddin Melik, 30-1.
 Kudüs, 5, 43-5, 57.
 Kûh-Gilû, 117.
 Kurat Akdes Nimet, 18, 155, 159.
 Kurç Melik, 76.
 Kuta Raca, 163, Bk. Açe.
 Kutay, 76-7.
 Kutbî, 131.
 Kutbuddin, 70-2, 97.
 Kutbuddin Aybek, 39.
 Kutbuddin Hüseyin (Melik), 31.
 Kutbuddin Mehmed, 81.
 Kutbuddin Mehmed (İltutmuş'un oğlu), 27-8.
 Kutbuddin Muhammed, 69, 105.
 Kutbuddin Mahmud Şah, 69.
 Kutbuddin Şah, 91.
 Kutî, Bk. Kutay.
 Kutluk, 75.
 Kutluk Devleti, 69-78, 81-97, 105, 180.
 Kutluk Han, 31, 69, 101.
 Kutluk Melik, 70.
 Kutluk Sultan, 69.
 Kutluk Türkân, 70, 71, 97.
 Kutsal Roma Cermen İmp., 5.
 Kutuz Seyfüddin, 57-8, 64-5.
 Kuzey Semiramisi, 6.
 Küçük Asya, 83.

Küçük Hasan, Bk. Hasan Küçük.
 Küçük Luristan, 117-20.
 Kürdistan, 129-30, 137.
 Kürduçin, 84-6, 89-90, 97, 105, 110-1.
 Kürşasb (Lur hük.), 122.

L

Lahor, 24, 27-8, 31-2.
 Laksemana, 167.
 Lâle Hatun, 91-95, Bk. Padişah Hatun.
 Lane-Poole Stanley, 51, 132, 137-8.
 Lellay Raca, Bk. Raca Lellay.
 Leon, 6.
 Leşkerî (Emir Hoca), 71.
 Liechtenstein, 3.
 Liluikalani, 10.
 Lituvanya, 156.
 Louis IX., Bk. Saint Louis.
 Lûk, 61.
 Lu'lu, 44.
 Lu'lu Bedrûddin, 59-60.
 Lu'lu Şemsüddin, 56.
 Lur, 70, 117-22.
 Luristan, 117-22.
 Lüksemburg, 3.

M

Madagaskar, 10.
 Madame du Barry, 16.
 Madras, 171.
 Mâge-i Rahmanî, 36.
 Magrip, 149.
 Maharaca, 171.
 Mahım Anaga, 16.
 Mahmud, 39.
 Mahmud (Celâyirli hük.), 141-3, 145.
 Mahmud I (Lur hük.), 122.
 Mahmud II. (Osmanlı hük.), 179.
 Mahmud Bedevî, Bk. Bedevî Mahmud.
 Mahmud bin Yusuf İsfehânî, Bk. İsfehânî Mahmud bin Yusuf.

- Mahmud Şah (Açe hük.), 173-4.
 Makrizî, 13, 44-8, 50, 52, 54-62, 65, 139-40.
 Malabar, 166.
 Malaka, 163-175.
 Maldiv, 145-52, 177, 181.
 Male, 149, 151.
 Malenezya, 10.
 Malicut, 152.
 Mâlikî, 46.
 Malikut, 18.
 Malva, 25.
 Mandevan, 24.
 Mâni, 142.
 Mansur (Halife), 15.
 Mansur (Melik), 62.
 Mansûra, 46, 48.
 Mansur Şah, 174.
 Mansurpur, 35.
 Marcel, M. J., 46, 50, 56, 59.
 Marco Polo, 77.
 Margaret, 6-7.
 Maria I., 7.
 Maria II., 7.
 Maria Theresia, 5-7.
 Marie Antoinette, 16.
 Marsden, 164 ve ö. t.
 Mary, 5, 7.
 Mary Kanlı, 7.
 Mary Stuart, 7.
 Massagetler, 8.
 Mâverdî el-, 12-4.
 Mazendran, 131.
 Mehdî (Halife), 15.
 Mehmet Mubârek, 132.
 Mehmet Zihnî, 27, 83, 95, 119, 140, 143.
 Mekke, 45, 172.
 Melâhide, 29.
 Melik Cemâlüddîn Yakut-i Habeşî, Bk. Habeşî Cemâlüddîn Yakut-i.
 Melike Cihan, 39.
 Melike Hatun, 114.
 Melik Sâlih Necmüddîn Eyyub, Bk. Sâlih, Melik Necmüddîn Eyyub.
 Melikut, 152.
 Melik ül-Muiz el-, Bk. Aybek İzzüddîn.
 Melioranskiy, 72.
 Memlûk, 43-66, 125, 138.
 Me'mun (Halife), 15.
 Menang, 165.
 Mendez Pinto, 166 ve ö. t.
 Mengü, 70-1.
 Mengü Timur, 83, 85, 104-, 106-7, 111, 114, 127.
 Menil, 51.
 Meraga, 125-6.
 Merovenj, 4.
 Mervan, 16.
 Meryem Sultan, 145-52.
 Meryem Türkân, 69-70, 97.
 Mes'ud (Delhi Sultanı), 39.
 Mes'ud (Lur hük.), 117-8, 122.
 Meşiz, 89.
 Mevâlî Şemsüddîn Muhammed, Bk. Şemsüddîn Muhammed Mevâlî.
 Mevdud, 114.
 Meyyafârikîn, 38.
 Mezopotamya, 44-5, 130-1.
 Mısır, 4, 5, 11, 17-8, 43-6, 48-51, 53-8, 64-5, 125-7, 138, 177.
 Mihalçı, 179.
 Minhâcüddîn, 25, 28, 32, 35, 38.
 Minhâc-i Sirâc, 32-3.
 Minorsky, 69, 74-5, 84, 86-7.
 Mirhond, 32, 33, 71, 73, 81, 85, 89, 90, 110.
 Moğol, 9, 16, 38, 43, 45, 70, 77, 81-3, 85, 101, 104-5, 107-8, 110-1, 113, 117-9, 125-31, 137, 159, 177-8.
 Moğolistan, 125.
 Monaco, 3.
 Moskova, 155-9, 181.
 Mökuta âlem, Bk. İskender Muda.
 Mônge, 125.
 Muaviye, I., 15.
 Muaviye II., 16.
 Muda Sultan (Açe hük.), 173.
 Mugîs, Melik Ömer bin âdil, 54, 56.

- Muhammed (Celâyirli hük.), 144-5.
 Muhammed (Celâyirli prensi), 142-3.
 Muhammed (Kirman hük.), 97.
 Muhammed (İlhanlı hük.), 127-9.
 Muhammed (Lur hük.), 122.
 Muhammed (Maldiv devlet adamı), 150.
 Muhammed (Peygamber), 8, 12, 14, 53, 177.
 Muhammed (Salgurlu hük.), 102-3, 110, 114.
 Muhammed Baqir, 32.
 Muhammed bin Ebu Âmir el-Man-sûr, 17.
 Muhammed el-Âdil (Maldiv), 149.
 Muhammed Hurşid, 117.
 Muhammed ibni Muhammed (Maldiv veziri), 151.
 Muhammed ibni Muzaffer, 97.
 Muhammed Şah (Salgurlu hük.), 103-4, 114, 143, 174.
 Muhsin el-Cevherî, 61, 63.
 Muhyi'd-dîn Sam, 70.
 Muinî, 87, 118-9, 140, 142.
 Muinüddîn, 74.
 Muiz (Melik), Bk. Aybek İzzüddîn.
 Muizzî, 55, 62-3.
 Muizzî Medresesi, 29.
 Muizziyye, 23, 63.
 Muizzüddîn Ali (Melik), 87.
 Muizzüddîn Behram Şah, 33-5, 37, 39.
 Muizzüddîn Mehmed (İltutmuş'un oğlu), 26-28.
 Muizzüddîn Mehmed, Bk. Şahabüddîn Mehmed.
 Muizzüddîn Melik Şah, 75-6.
 Muktedir (Halife), 13.
 Multan, 24.
 Murad III., 18, 179.
 Musa (İlhanlı hük.), 127, 129.
 Musa bin İsa, 15.
 Mustafa IV., 179.
 Mustansır (Halife), 17.
 Musta'sım Billah (Halife), 48, 53, 56, 125.
 Musul, 44, 59-60, 137.
 Mûta, 14.
 Mu'tasım, 15-6.
 Mutemed ibni İbâd, 12.
 Mutemin (Halife), 15.
 Muzaffer (Melik), 17, 64.
 Muzafferîler, 97, 131, 137.
 Muzafferoğulları, 108, Bk. Salgurlu devleti.
 Muzafferüddîn Mehmed Şah, 90.
 Mücâhüddîn İbrahim, 54.
 Mühezzeh, Bk. Hoca Mühezzeh.
 Müneccimbaşı, 25, 27, 29, 32, 52, 58, 62, 83, 118-9, 128, 130, 140.
 Müntecibüddîn (Hoca), 70.
 Müntefik, 142.
 Mürcie, 29.
 Müseylime, 8.
 Müşkin, 90.
 Mütevekkil, 15.
- N**
- Nablus, 44.
 Nakavan, 31.
 Nakiyetüddîn Nur Âlem, 171-173.
 Naku, 9.
 Napoli, 5, 7.
 Nâsır en- (Halife), 69.
 Nâsır Dâvud (Melik), 44-47.
 Nâsirî İmam-ı, 30.
 Nâsiriyye Medresesi, 33.
 Nâsirüddîn (İltutmuş'un oğlu), 26, 35.
 Nâsirüddîn (Lur prensi), 118, 122.
 Nâsirüddîn (Melik), 69-70.
 Nâsirüddîn Eğitim, Bk. Eğitim Nâsirüddîn.
 Nâsirüddîn Mahmud Şah, 26, 37-9.
 Nâsirüddîn Münşî, 70, 72, 87-8, 95.
 Nâsirüddîn Said, 87.
 Nâsirüddîn Yusuf (Hoca), 87.
 Nâsır Yusuf, 17, 54, 56-8, 60, 65.
 Nasr ül-Azizî, 60-61.

- Necmüddîn Bedevî, Bk. Bâderâî Necmüddîn.
 Neşrî Mehmed, 179.
 Nevruz, 130.
 Nias, 163.
 Nil, 45, 51, 61.
 Ninus, 16.
 Nizâmî Hasan, 23-5.
 Nizâmüddîn Ahmed, 26.
 Nizâmüddîn Ebubekir, 102.
 Nizâm ül-Mülk, 25.
 Nizam ül-Mülk Cüneydî, Bk. Cüneydî Nizâm ül-Mülk.
 Norveç, 5-7.
 Novgorod, 156.
 Nurcu, 30.
 Nur Devlet, 156.
 Nur Mahal, 16.
 Nur Türk, 29.
 Nurüddîn, Bk. Nur Türk.
 Nurüddîn (Lur prensi), 122.
 Nurüddîn, 62-4.
 Nusaybin, 44.
 Nusret Melik, 70, 74, 87, 89.
 Nusretüddîn Tâyesâî (Melik), Bk. Tâyesâî Nusretüddîn (Melik).
 Nuşirvan-i âdil, 131.
 Nüveyrî, 51-2, 54, 58-9, 63.
- O**
- Octavianus, 4.
 Odenath, 4.
 Oğulbek, 104.
 Ogulganmış, 9.
 Oğuz (Lur hük.), 122.
 Oka, 155.
 Oktay, Bk. Ögedey.
 Olcaytu, 91, 106, 109, 118, 126-8, 180.
 Orang Kayos, 168.
 Ordu Buka, 129.
 Ordu Kutluk, 71.
 Organa, 9.
 Orhan (Sultan), 179.
 Orkina, 9.
- Oprîçina, 156.
 Osmanlılar, 157, 166.
 Osmanlı İmp., 6, 18.
 Oud, 30.
 Oyrat, 127-9, 131.
- Ö**
- Ögedey, 9, 70, 74, 101.
 Ömer (Halife), 14.
 Ömer (Lur hük.), 122.
 Ömer bin Abdülaziz (Halife), 15.
 Özbekiyye, 61.
- P**
- Padişah Hatun (Saffetüddîn), 19, 70-1, 74-5, 77, 81-7, 101, 109, 111, 125, 179-80.
 Pajang, 164.
 Palmyr, 4.
 Parraud, 164 ve öt.
 Passe, 164 ve öt.
 Patan, 23.
 Pedir, 168-70.
 Pencab, 24, 26-7.
 Perkara Âlem Şerif Lamtuî, 173.
 Pers, 8.
 Pers Körfezi, 101.
 Petro I., 6.
 Peygamber Bk. Muhammed (Peygamber).
 Pompadour, 16.
 Portekiz, 5, 7, 165.
 Portekizli, 163-7, 169.
 Pragmatische Sanktion, 5.
 Pren, 31.
 Prins Winkler, 163.
 Prusya, 6.
 Purandoht, 9, 53.
 Pyrard de Laval François, 149-52.
- Q**
- Queda, 170.

R

Rabuda, 10.
 Raca İbrahim, 164-5, Bk. Ali Mu-
 gâyet Şah.
 Raca Lellay, 164-5.
 Racine, 4.
 Radafati Kambadikilace, 151.
 Radama I., 10.
 Radama II., 10.
 Raffles 164, 167.
 Raja Prithvi, 23.
 Ramama, 10.
 Ranavale I., 10.
 Ranavale II., 10.
 Ranavale III., 10.
 Rantabur, 23-4, 31.
 Rasoharina, 10.
 Ratha, 44.
 Ravza, 45.
 Raverty, 30-1, 35.
 Raziyye, 23-39, 51, 119, 178, 180.
 Rehendi Kabadikilace, 150.
 Reşidüddin, 71, 73, 75-6, 82-3, 85,
 102-6, 110-1, 126-7.
 Reyhan, 38.
 Riza, 15.
 Roma, 4.
 Romalılar, 4.
 Rum, 83, 129.
 Rus, 18, 155, 158.
 Rusâfa, 13.
 Rusya, 5-7, 156, 177.
 Rüküddin (Hocacık), 70, 97.
 Rüküddin Firuz Şah, 26 ve ö. 39.
 Rüküddin Şeyh Râşidi, 129.
 Rüstem I (Lur hük.), 122.
 Rüstem II. (Lur hük.), 122.
 Rüstem III. (Lur hük.), 122.
 Ryzan, 158.

S

Sa'd I. (Salgurlu hük.), 101, 105,
 114.
 Sa'd II. (Salgurlu hük.), 102, 105-6,
 114.

Sâdi, 101.
 Sâdi-i Şirazî, 112.
 Sadrülhak, 89.
 Safa Girey, 18.
 Safeviler, 117, 120.
 Safiyetüddin Tâc ül-Âlem, 170-71,
 173.
 Safiyüddin İbrahim bin Merzuk, Bk.
 Merzuk Safiyüddin İbrahim bin.
 Saigon, 10.
 Saint Louis, 46, 48, 52, 56.
 Sakalar, 8.
 Salâhüddin (Açe hük.), 165.
 Salâhüddin (Maldiv hük.), 150.
 Salâhüddin el-A'dî, 11.
 Salâhüddin Eyyûbî, 45-6.
 Salâhüddin ibni Ali (Açe hük.), 173.
 Sâlârî İzzüddin Mehmed (Melik),
 30, 34.
 Salgar, Bk. Salgur.
 Salgom, 103, 106, 114.
 Salgur, 114.
 Salgurlu Devleti, 101-114.
 Salgur Şah, 103, 114.
 Salien, 4.
 Sâlih, Melik Necmüddin Eyyub, 43-
 47, 50-1, 55, 59, 60.
 Sâlihiler, 54, 57-8, 62-3.
 Sâlihî Memlûkleri, 48-9.
 Sâlihiyye medresesi, 46-7, 50.
 Salote, 3.
 Sâre Hatun, 179.
 Satı Bey Hatun, 111, 123-32, 137,
 180.
 Satılğan (Kasım hük.), 156.
 Satılmış Emîr, 111.
 Savcı Süleyman, 139.
 Sayın Bulat (Kasım hük.), 156-7.
 Schregle Götz, 59, 65.
 Seba Melikesi, 3.
 Secah, 8.
 Selâhüddin, Bk. Salâhüddin.
 Selçuklu, 25, 44, 101, 103.
 Selçuk Şah, 103, 105, 106, 114.
 Selimî Ali Ekber Müşir, 95.

- Semaka, 155.
 Semen, 156-7.
 Semerkandî Abdürrezzâk, 138-40, 142-3.
 Semerkant, 138.
 Semiramîs, 6, 16.
 Sencer ül-Cevherî, 61, 63.
 Serbedarfler, 131.
 Serhind, 24.
 Sevinç Türkân, 69, 97.
 Seyfüddîn Argun, 11.
 Seyfüddîn Aybek (Melik), Bk. Aybek Seyfüddîn (Melik).
 Seyfüddîn Kuçî (Melik), Bk. Kuçî Seyfüddîn (Melik).
 Seyfüddîn Kutuz, Bk. Kutuz Seyfüddîn.
 Seylân, 149.
 Seyyid Ahmed (Lur hük.), 121.
 Seyyid bin Hârîse, 14.
 Seyyid Burhan (Kasım hük.), 157-9.
 Seyyide Nefîse, 64.
 Seyyidovna, 159.
 Sezar, 4.
 Shaw Bernard, 4.
 Sibirya, 157.
 Siistan, 69, 74-5, 85.
 Sincar, 44.
 Sind, 24, 29.
 Singapur, 163.
 Sircan, 83-4.
 Siri Timor Raca, 165.
 Sir-Mur-Bardar, 31.
 Sitt ül-Fukahâ, 12.
 Sitt ül-Kuzât, 12.
 Sitt ül-Mülk, 17.
 Sitt ül-Ulemâ, 12.
 Sitt ül-Vüzerâ Ümmü Abdullah, 11.
 Sivas, 138.
 Sivatu, 70.
 Siyak, 170.
 Siyam, 166.
 Siyeh Kuh, 76.
 Siyüm Bike Hatun, 18.
 Soğuncak Nevin, 107.
 Soğuncak Noyan, 77.
 Soyurgan, 128-30.
 Soyurgatmış Celâlüddîn, 70-1, 75, 77, 82-3, 86-7, 89, 97, 105, 111, 179-80.
 Spuler B., 69, 72, 82, 89, 101-2, 118, 127-8.
 Sri Âlem Sultan (Açe hük.), 173.
 Stefan, Bk. Semen.
 Subh, 17.
 Sultan Fatma Bike, Bk. Fatma Bike Sultan.
 Sultaniye, 126-9.
 Sumatra, 163-175.
 Sungur I. (Salgurlu hük.), 114.
 Sungur bin Mevdut, 101.
 Sungur Şemsüddîn, 58.
 Surgan, Bk. Soyurgan.
 Suriye, 14, 43-6, 53-8, 64, 125-6.
 Sübek, 54.
 Süehylî, 52.
 Süleyman (Peygamber), 3-4.
 Süleyman (İlhanlı hük.), 130-1.
 Süleyman Savcı, 139.
 Süleyman Şah (Açe hük.), 174.
 Sümeyl, 13.
 Sütlec, 24.
 Süyük Şah, 76-7, 82.
- §
- Şâfiî, 29, 46.
 Şehâbüddîn Mehmed bin Sâm, 23.
 Şah Âlem, 84, 86, 89-90, 97.
 Şah Ali (Kasım hük.), 156.
 Şah Kul, 157.
 Şah Mahmud (Celâyirli hük.), 140.
 Şah Melik, 75.
 Şah Muhammed (Karakoyunlu), 141-2, 144.
 Şahruh, 142.
 Şah Türkân (İltutmuş'un karısı), 27-8.
 Şah Veled, 138-40, 142-3, 145.
 Şahverdî (Lur hük.), 122.
 Şam, 11-2, 16, 44-6, 48, 51, 53-4, 58.
 Şâmî Nizâmüddîn, 90.

Şebenkâre, 87, 89, 105.
 Şebib, 13.
 Şebibiyye, 13.
 Şeceret üd-Dür, Bk. Şecer üd-Dür.
 Şecer üd-Dür, 43-66, 180.
 Şecer üd-Dür Camii, 64.
 Şems Ahmed Paşa, 18.
 Şemsettin Sâmî, 83, 95.
 Şemsiyye, 24, 29, 38.
 Şemsüddîn (Hoca), 70.
 Şemsüddîn (Lur prensi), 118, 122.
 Şemsüddîn (Salgurlu veziri), 102.
 Şemsüddîn Lu'lu, Bk. Lu'lu Şemsüddîn.
 Şemsüddîn Muhammed Mevâlî, 74.
 Şemsüddîn Sungur, Bk. Sungur Şemsüddîn.
 Şems ül-Âlem, 173.
 Şerefüddîn (Lur prensi), 122.
 Şerefüddîn Faizî, 48. 62,
 Şerif Cemâlüddîn, 172.
 Şerif Seyf ül-âlem (Açe hük.), 174.
 Şeyha-i Sâliha Ayşe el-Harranî, 11.
 Şeyha-i Sâliha Zeyneb el-Mukaddesi, 11.
 Şeyh Avliyar (Kasım hük.), 156.
 Şeyh Üveys, Bk. Üveys I.
 Şeyh Zâhid, 145.
 Şihâbüddîn (Maldiv hük.), 150.
 Şîler, 13.
 Şilezya, 6.
 Şirâz, 101-2, 104-5, 107, 109-10.
 Şirâzî Muinüddîn Ebu'l Kâsım Cüneyd, 110.
 Şirâzî Zerkûb, 102, 104-6, 108-10.
 Şîrin, 37.
 Şîrin-i Dehlevî (Raziyye'nin mahlası), 36.
 Şîrin-i Gûrî (Raziyye'nin mahlası), 36.
 Şol, 103.
 Şuhde binti İbni Nâsır Ahmed, 11.
 Şuster, 140-3.
 Şübek, Bk. Sübek.
 Şücâüddîn II. Mahmud (Lur hük.), 119, 122.

T

Taberhind, 31, 33-5.
 Taberî, 13.
 Tacikler, 106.
 Tâcüddîn (Lur hük.), 122.
 Tâcüddîn Satılmış, 77.
 Tâcüddîn Şah (Lur hük.), 118.
 Tâcüddîn Yıldız, Bk. Yıldız Tâcüddîn.
 Tâc ül-Âlem Safiyetüddîn Bk. Safiyetüddîn Tâc ül-Âlem.
 Tâc ül-Mülk Mahmud, 26.
 Tahrir ül-Kelâm, 15.
 Takîyüddîn Vâsıtî, Bk. Vâsıtî Takîyüddîn.
 Takla, 114.
 T'amar, 53.
 Tamatave, 10.
 Tamah, 46.
 Tandu, Bk. Döndü.
 Tarain, 24.
 Taş Mengü, 107.
 Tatarlar, 44.
 Tayangu, 97.
 Taycu, 111.
 Tâyesâî Nusretüddîn (Melik), 30.
 Tazik, 105.
 Teberhind, Bk. Taberhind.
 Tebriz, 77, 84, 88, 109-10, 126-9, 131, 137, 141.
 Tedmür, 4.
 Teküdar Ahmed, Bk. Ahmed Teküdar.
 Tekin Melik, 34-5.
 Tendu, Bk. Döndü.
 Teodora, 6.
 Terken, Bk. Türkân.
 Tevâşî Cemalüddîn Muhsin, 47.
 Theodora, 16.
 Tiflis, 9.
 Timur, 131, 138, 142.
 Timurtaş, 127-9.
 Toğan Emîr, 83.
 Toğa Timur, 128-31.

Togay, 111.

Togay Hacı, 127, 129.

Tomris, 8.

Tonga, 3.

Trablus, 5.

Trabzon, 179.

Trung, 9, 10.

Tuğrul, 101, 114.

Tulak Emîr, 75.

Turakina, 9.

Turan Osman, 72.

Turan Şah, 46 ve ö.t., 53-4, 56.

Turhan (Harezmlî), 85.

Turhan Sultan, 16.

Türk, 16, 18, 23, 25, 27-8, 32, 34, 37, 45, 47, 119, 126, 128, 155-6, 166, 159, 178.

Türkân Hatun, 81-2, 91, 180.

Türkân Hatun (Kirman hük.), 69-78, 106, 119, 125.

Türkân Hatun (Raziyye'nin annesi), 26.

Türkân Hatun (Salgurlu prensesi), 103-7, 110, 114.

Türkân Hatun (Yezd prensesi), 102.

Türkistan, 137.

Türkmen, 101, 103, 141-2.

Tyan Emile, 177.

U

Ucceyn, 25.

Uç, 23.

Uğur (Lur hük.), 122.

Uleebalang, 168, 171.

Ulrika, 7.

Uluğ Muhammed (Kazan hük.), 155-6.

Unat Faik Reşid, 179.

Uncangtana, 167.

Uraz Muhammed, 157.

Urfa, 44.

Urraca, 6.

Uygurlar, 178.

Uzak-Doğu, 9-10.

Uzun Hasan, 179.

Ü

Üçok Coşkun, 179.

Ümmü Abdullah bint ül-Kâdî Şemsüddîn, 11.

Ütemiş Girey, 18.

Üveys I. (Celâyirli hük.), 137, 139, 140, 145, 142.

Üveys II. (Celâyirli hük.), 143, 145.

Üzeyne, 4.

V

Validetü Halil, 51.

Van, 138.

Vâsıt, 141-3, 180.

Vâsıtî Takîyüddîn, 12.

Vasili (Moskova Beyi), 155.

Vasili (Çar), 157.

Vasili Arslanoviç, 158.

Vassâf, 105-7, 110, 130.

Vecihiyye binti Müeddeb, 12.

Vecihüddîn Hanbel, 11.

Velid II. (Halife), 16.

Velid bin Abdullah (Halife), 15.

Vezirî Ahmed Ali Han-i, 95.

Victoria, 5, 7.

Vietnam, 9, 10.

W

Wiet Gaston, 63.

Wilhelmina, 3, 7.

Wright Nelson, 36.

Y

Yaddaştay-i Kazvinî, Bk. Kazvinî
Yaddaştay-i.

Yahya ibnî Âdem, 12.

Yakındoğu, 5.

Yâkut Türkân, 69, 97, 105-7, 131.

Yalçın Hüseyin Cahit, 110.

Yaylak, 90.

Yedi Yıl Savaşı, 6.

Yezid, 15.

Yemen, 45, 53, 56.
 Yeniçeri, 179.
 Yeni Hisar, 29.
 Yenikapı Medresesi, 87.
 Yezd, 69-70, 87, 89, 97, 102, 105-6, 119.
 Yezid III., 16.
 Yıldız Tâcüddîn, 23-4.
 Yınanç Mükrimin Halil, 140, 144.
 Yiğit Melik, 70.
 Yisunçin Hatun, 82.
 Yoas, 4.
 Yol Kutluk, 71.
 Yoram, 3.
 Yudea, 3.
 Yusuf Şah, 106, 119, 130.
 Yülük Şah, 82, 85, 87.

Z

Zâhid (Celâyirli prensi), 139.
 Zâhir (Melik), 17.
 Zâhir Berkok, Bk. Berkok.
 Zahirüddîn (Hoca), 70, 77, 87.
 Zahirüddîn Müstevfî, 82.
 Zahir ül-Mülk Fahrüddîn, 87.

Zambaur, 35, 65, 102, 105, 118, 129, 139, 140, 143, 149, 151, 156, 165, 168.
 Zebba, 4.
 Zehebî, 11-2.
 Zekiyetüddîn İnâyet Şah, 171, 173.
 Zemistan, 77.
 Zemşçina, 156.
 Zencânî, 88.
 Zengi, 114.
 Zenobia, 4, 8.
 Zerkûb Şirâzî, Bk. Şirâzî Zerkûb.
 Zernov Velyaminof, 132, 158-9.
 Zeydan Corci, 50-1, 56, 58-9, 65.
 Zeyneb, 4.
 Zeyneb binti Amr, 12.
 Zeyn üd-Dâr, 12.
 Zeynülâbidîn, 173.
 Zibâ, 8.
 Zibe-i Mehl, 149.
 Ziyad, 12.
 Ziyaüddîn Bedr (Lur prensi), 122.
 Ziyaüddîn Cüneydî, Bk. Cüneydî Ziyaüddîn.
 Ziynetüddîn Kemâlât Şah, 172-3.
 Zoe, 6.

İ Ç İ N D E K İ L E R

GİRİŞ	I
I. — <i>Delhi Müslüman Türk Devletinde SULTAN RAZİYYE</i>	21
1) Şemsiyye Hanedanı	24
2) Raziyye Hatun'un veliaht seçilmesi ve İltutmuş'un ölümü	26
3) Rüknüddîn'in kısa süren saltanatı ve Raziyye'nin tahta çıkışı ..	27
4) Raziyye Hatun'un saltanatı, ölümü ve şahsiyeti	29
Raziyye'nin soy tablosu	39
II. — <i>Mısır sultanı ŞECER ÜD-DÜR</i>	41
1) Mısır'da Eyyubî saltanatının sona ermesi	43
A) Melik Sâlih Necmüddîn Eyyub	43
B) Turan Şah	46
2) İsmet üd-Dünya ve'd-Dîn Meliket ül-Müslimîn Ümm-ü	
Halil Şecer üd-Dür	50
A) Şecer üd-Dür'ün tahttan indirilişi	53
B) Aybek'in saltanatı ve öldürülmesi	55
C) Şecer üd-Dür'ün öldürülmesi	62
Şecer üd-Dür'ün soy tablosu	66
III. — <i>Kirman'da Kutluk Devletin'de TÜRKÂN HATUN</i>	67
1) Kutluk Türkân Hatun'un Kirman tahtına seçilmesi	70
A) Nâibelik	70
B) Kutluk Türkân Hatun'un soyu	72
C) Kutluk Türkân Hatun'un Sultan Haccâc ile mücadelesi	
ve hükümdar oluşu	73
2) Celâl üd-Dünya ve'd-Dîn Ebu'l Muzaffer Soyurgatmış Sultan ..	76
3) Kutluk Türkân Hatun'un ölümü	77
IV. — <i>Kirman'da Kutluk Devletinde SAFVETÜDDÎN PADİŞAH HATUN.</i>	79
1) Padişah Hatun ve Abaka Han'la evlenmesi	81
2) Padişah Hatun'un Keyhatu ile evlenmesi	82
3) Padişah Hatun'un Kirman tahtına geçmesi	84
4) Soyurgatmış'ın idamı	86
5) Baydu'nun İlhan olması ve Padişah Hatun'un idamı	88
6) Padişah Hatun'un şahsiyeti ve Lâle Hatun	91
Kutluk Devleti hükümdarlarının soy tablosu	97

V. — <i>Fars'ta Salgurlu Atabeyliği'nde EBEŞ HATUN</i>	99
1) Salgurlu Devletinin kuruluşu ve gelişmesi	101
2) Türkân Hatun'un öldürülmesi	103
3) Ebeş Hatun'un Atabeyliğe geçmesi	105
4) Ebeş Hatun'un Şirâz'a dönmesi ve hükümeti kendi eline alması	107
Ebeş Hatun'un soy tablosu	114
VI. — <i>Küçük Luristan'da Hurşitoğulları Devletinde DEVLET HATUN</i> ...	115
Hurşitoğullarının soy tablosu	121
VII. — <i>İlhanlı İmparatorluğu'nda SULTAN SATI BET HAN</i>	123
1) İlhanlı İmparatorluğu'nun kuruluşu ve gelişmesi	125
2) Satı Bey'in tahta çıkışı	128
3) Satı Bey'in tahttan indirilişi	130
İlhanlıların soy tablosu	133
VIII. — <i>Celâyirli (= İlkâniyan) Devleti'nde DÖNDÜ HATUN</i>	135
1) Celâyirli devletinin kuruluşu ve gelişmesi	137
2) Döndü Hatun'un soyu ve tahta çıkmasını hazırlayan olaylar ...	138
3) Karakoyunlular'ın Bağdat'ı kuşatması ve Döndü Hatun'un	
Şuster'de tahta çıkışı	141
Celâyirlilerin soy tablosu	145
IX., X., XI. — <i>Maldiv adaları Sultanlığı'nda SULTAN HATİCE,</i>	
<i>SULTAN MERYEM, SULTAN FATMA DÂYİN</i> ...	147
XII. — <i>Kasım Hanlığı'nda SULTAN FATMA BİKE</i>	153
XIII., XIV., XV., XVI. — <i>Sumatra'da Açe Sultanlığı'nda :</i>	
<i>SAFİYETÜDDİN TÂC ÜL-ÂLEM ŞAH</i>	
<i>NAKİYETÜDDİN NUR ÂLEM ŞAH</i>	
<i>ZEKİYETÜDDİN İNÂİYET ŞAH</i>	
<i>ZİYNETÜDDİN KEMÂLÂT ŞAH</i>	161
Açe Sultanlarının listesi	173
<i>NETİCE :</i>	177
BİBLİYOGRAFYA	183
İNDEKS	189
İÇİNDEKİLER	207